

MAGISTERUPPSATS I BIBLIOTEKS- OCH INFORMATIONSVETENSKAP
VID BIBLIOTEKSHÖGSKOLAN/BIBLIOTEKS- OCH INFORMATIONSVETENSKAP
2002:49

”ETT VITTERT FRUNTIMMER”
En studie av boktryckaränkor och speciellt fru Fougt

MIKAELA LIRBERG
ANNA-KARIN SKOGLUND

© **Författaren/Författarna**
Mångfaldigande och spridande av innehållet i denna uppsats
– helt eller delvis – är förbjudet utan medgivande av författaren/författarna.

Svensk titel "Ett vittert fruntimmer". En studie av boktryckaränkor och speciellt fru Foug

Engelsk titel "A literary woman". Women printers, in particular Mrs Foug

Författare Mikaela Lirberg, Anna-Karin Skoglund

Handledare Claes Lennartsson, Kollegium 1

Abstract The purpose of this Master's thesis was to examine women printers' conditions in Sweden from 1483 to 1883. Women printers usually inherited their printing businesses from their husbands. We wanted to examine the circumstances surrounding women printers, how they managed to keep their companies and for how long. Of these 108 women we also wanted to focus on one in particular, Mrs Foug. Mrs Foug's ownership of Kongl. Tryckeriet in Stockholm lasted for 29 years, from 1782 to 1811. Her ownership was both compared to other women printers and to men printers during the period of 1782 to 1811.

Legally, women were treated differently than men during this period, for example they were considered minors. However, upon the death of her husband, the widow gained the right to take over the business. Though the regulations governing the printing industry applied equally to women and men, printers' rules of ownership differed: when a woman printer remarried, ownership was transferred to her new husband, if he was a printer.

We found that children and economy might have had an impact on how long a woman printer owned her company. In contrast to the men, women printers often were inexperienced in the printing process. Mrs Foug may have been an exception. From her parents and her husband she gained knowledge of the printing process, the running of the business, as well as an extensive social network. She probably also possessed the personal qualities required to successfully run her business for such a long period.

Nyckelord Boktryckaränkor, boktryckerihistoria, bokhistoria, tryckerier, kvinnohistoria, historia, litteraturhistoria, litteratursociologi

Förord

Vi vill tacka alla som har gett oss fantastisk hjälp under uppsatsarbetets gång:

Lektor Åke Danielsson, vår förste handledare.

Doktorand Claes Lennartsson, vår andre handledare.

Professor Per S. Ridderstad.

Docent Margareta Björkman.

Bo och Solveig Skoglund.

Heikki Lirberg.

David Dishart.

Övriga tack går till Roddy Nilsson, Mats Dahlström, professor Lena Johannesson, professor Brigitte Mral, professor Johan Svedjedal, professor Bo Bennich-Björkman, personalen på biblioteket på Högskolan i Borås, Kungliga Biblioteket i Stockholm, Riksarkivet i Marieberg och de alltid lika vänliga personalgrupperna vid restaurangerna Balder och Rabalder vid högskolan i Borås.

Innehållsförteckning

1. INTRODUKTION	3
1.1 Inledning	3
1.2 Syfte och problemformulering	4
1.3 Teori, metod och material	6
1.3.1 Historiska teorier	6
1.3.2 Metod och material	8
2. TIDIGARE FORSKNING OCH LITTERATUR	13
2.1 Uppsatser	13
2.2 Bokhistoriska verk	14
2.3 Avhandlingar	15
3. SVERIGES HISTORIA OCH LAGSTIFTNING UNDER 1700- OCH 1800-TALET	16
3.1 Översikt över Sveriges historia under tvåhundra år	16
3.2 Kvinnornas ställning på 1700- och 1800-talet	17
3.2.1. Sammanfattning av 3.2	20
3.3 Utbildning för kvinnor på 1700- och 1800-talet	20
3.3.1 Sammanfattning av 3.3	23
4. FRU FOUGT, HENNES SLÄKT OCH UMGÄNGE	24
4.1 Modern	24
4.2 Fadern	26
4.3 Brodern och maken	27
4.4 Fru Fougts	28
4.4.1 Fru Fougts umgänge	31
5. BOKTRYCKERIHISTORIA	33
5.1 Boktryckarkonsten	33
5.1.1 Tryckalster	35
5.1.2 Censur	36
5.2 Boktryckare och boktryckaränkor	37
5.2.1 Boktryckare	37
5.2.2 Boktryckaränkor	39
5.2.3 Boktryckeri-societeten	44
5.2.4 Boktryckaränkornas ställning och den lagstiftning som berörde dem	46
5.2.5 Medaljhistorien	48
5.3.1 Förläggare	50
5.3.2 Bokhandlare	51
5.3.3 Stockholms stad och Kongl. Tryckeriet	53
5.3.4 Kommunikationer i Sverige	55
6. ANALYS AV ÄNKELISTAN OCH BOKTRYCKARNA	56
6.1 Änkelistan och boktryckarna i Svensk Boktryckeri-historia 1483-1883	56
6.1.1 Förklaringar till Änkelistan och tabellerna	57
6.1.2 Hur många boktryckaränkor fanns det?	58
6.1.3 Hur förvärvade boktryckaränkorna sina företag?	59
6.1.4 Hur länge var boktryckaränkorna verksamma?	61

6.1.5 Hur gick företagen ur boktryckaränkornas ägo?	62
6.1.6 Kartläggning av boktryckaränkor på fru Fougts tid	63
6.1.7 Analys av <i>Änkelistan</i>	65
6.1.7.1 <i>Sammanfattning av analysen</i>	68
7. ANALYS AV KORRESPONDENS OCH TRYCKT MATERIAL	69
7.1 Fru Fougts korrespondens	69
7.1.1 Brev till myndigheter	69
7.1.2 Brev till privatpersoner	72
7.1.3 Analys av fru Fougts korrespondens	73
7.2 Vilka som skrev till fru Fougts och om vad	74
7.2.1 Brev från författare	75
7.2.2 Brev från tjänstemän	76
7.2.3 Brev från andra boktryckare	78
7.2.4 Brev från övriga personer	79
7.2.5 Analys och slutsatser av 7.2	79
7.3 Vad fru Fougts tryckte	81
7.3.1 Bokkatalog	81
7.3.1.2 Analys av bokkatalogen	82
7.3.2 Trycklistor	82
7.3.2.1 Analys av trycklistorna	84
7.3.4 Åminnelsetal	85
7.3.4.1 Analys av åminnelsetalen	87
8. KONKLUDERANDE DISKUSSION	88
9. SAMMANFATTNING	92
10. KÄLLFÖRTECKNING	94
Riksarkivet	94
Kungliga Biblioteket	94
Tryckta källor	96
Kungliga biblioteket	102
11. BILAGA A. ÄNKELISTAN	104
12. BILAGA B. ORDFÖRKLARINGAR	124
13. BILAGA C. TRYCKLISTOR FRÅN KONGL. TRYCKERIET	126

1. INTRODUKTION

1.1 Inledning

Boktryckeriverksamheten är fascinerande genom sin roll i bokhistorien. Såväl revolutionära pamfletter som biblar och ABC-böcker har blivit framställda i tryckpressar. Boktryckaren har ofta haft en position mellan författarna, läsarna och de myndigheter som periodvis varit intresserade av att se till att det som tryckts inte kunnat ställa till med oroligheter. De som arbetade på ett boktryckeri var viktiga för förmedlandet av tidens tankar inom olika områden, då de var de som tryckte upp och mångfaldigade de texter som lämnades in till tryckeriet.¹ I deras arbete ingick att läsa de texter som skulle tryckas och kanske diskuterade de sinsemellan det som hade kommit in för tryckning, vare sig det var en politisk pamflett eller en avhandling om till exempel jordbruk. Vi ville kombinera boktryckerihistoria och kvinnohistoria och kom därför att intressera oss för boktryckaränkorna och deras verksamhet.

Från början var boktryckarna hantverkare och delaktiga i framställningen av böcker och andra trycksaker, men senare blev de företagsledare som anställde utbildad personal. Som boktryckare räknades då innehavaren eller ägaren av tryckeriet, vare sig han hade lärt konsten eller ej. Boktryckare räknades länge som hantverkare och i likhet med andra hantverkare var de organiserade i sammanslutningar, skrän. Dessa skrän hade regler som medlemmarna måste följa. En av dessa regler för boktryckarnas sammanslutning eller societet, innebar bland annat att endast mästare kunde få ett så kallat boktryckarprivilegium, ett tillstånd att framställa skrifter. När mästaren, en man, dog gick privilegiet över till hans änka, vilken då kunde fortsätta tryckeriet. Ett flertal av dessa kvinnor hade tryckeri i några år innan de antingen gifte om sig eller sålde det. Några få kunde fortsätta mellan tio och femton år eller ännu längre. Mot bakgrund av detta kan man fråga sig vilka omständigheterna var som formade villkoren för den enskilda boktryckaränkans yrkesverksamhet. Vad hade egentligen boktryckaränkorna för förutsättningar för att sköta ett boktryckeri? Var vissa bättre lämpade än andra och kan man över huvud taget bedöma det utan att göra personliga intervjuer?

När vi började leta upp material om boktryckaränkorna dök Elsa Fougts namn upp oftare i texterna än någon annans.² Elsa Fougts tillhör den lilla grupp av boktryckaränkor som hade en längre verksamhetstid än genomsnittet som innehavare och föreståndare för ett boktryckeri i 1700- och 1800-talets Sverige. Man kan betrakta henne som ett intressant exempel på en individ i en liten grupp kvinnor som sticker av från mönstret för yrkesverksamhet under en historisk period som egentligen sträcker sig långt in i förra seklet. Elsa Fougts levde mellan 1744 och 1826 i Stockholm. Tryckeriet som hon tog över efter sin avlidne make hette Kongl. Tryckeriet. Vi har valt att fortsättningsvis kalla Elsa Fougts för fru Fougts i uppsatsen.³

¹ Tillyard, Stella, *Aristokrater*. - Stockholm : Tiden, 1995, s 175.

² I sekundära källor förekommer skiftande stavningar av efternamnet Fougts, även Fought. Vi väljer att följa de namngivelser som vi hittat på vårt material från Kungliga Biblioteket och Riksarkivet, det vill säga Fougts.

³ I det tryckta materialet som vi hittat på Kungliga Biblioteket står det till exempel i slutet på en tryckning "STOCKHOLM, Tryckt i Kongl. Tryckeriet, MDCCLXXXVIII". I Gustaf Edvard Klemming och Johan

1.2 Syfte och problemformulering

Vårt syfte är att undersöka de omständigheter som kan ha påverkat boktryckaränkornas verksamhet under historiens gång. Vi går också närmare in på en enskild boktryckaränka, fru Fougts, verksamhet. Detta gör vi genom att beskriva fru Fougts yrkesverksamhet som boktryckaränka och placera henne i den historiska och sociala miljö som formade förutsättningarna för hennes långa tryckeri-ägartid. Vi tar upp hennes uppväxt och vistelse i en intellektuell högreståndsmiljö, för att få en uppfattning om hur detta kan ha format hennes personliga egenskaper och hennes bildning och hur detta kan ha påverkat hennes uttryckande av dem.

Johan Svedjedal skriver i uppsatsen *Kvinnorna i den svenska bokbranschen* om vilka kvinnor som varit mest tongivande fram till 1900-talet.⁴ Uppsatsen tar upp olika litterära yrken, däribland boktryckaränkorna, och han nämner här fru Fougts som en av de intressantaste, framför allt för att hon var Sveriges första och den enda kvinnliga bokförläggaren i slutet av 1700-talet. Svedjedal tycker att det är lämpligast att studera bokbranschens kvinnor som ett kollektiv, eftersom det ganska dåligt belyser kvinnornas situation när man studerar dem var och en för sig. Kollektivet belyses bäst med statistiska metoder. När man studerar kvinnorna bör man också hela tiden jämföra med de villkor som männen hade under samma tid. I uppsatsen fokuserar Svedjedal sig framför allt på kvinnornas arbetsvillkor och gör detta genom att undersöka hur dessa skilde sig från männens, ifall kvinnorna försökte stödja varandra och hur många kvinnor det fanns inom respektive yrke. Grundfrågan är dock vilka olika roller som kvinnorna haft inom bokbranschen, såsom bokhandlare, författare etc.

Svedjedal kommer fram till att kvinnornas andel som till exempel medhjälpare i tryckerier ökade stadigt i takt med industrialiseringen, men männen var emellertid länge vanligast som arbetsgivare, vilket gjorde att de flesta kvinnor under lång tid var socialt underordnade. Enligt Svedjedal berodde det på att det största hindret för kvinnorna att nå högre positioner var brist på kapital, kulturellt och socialt, men också ekonomiskt kapital. Idag, nästan tvåhundra år efter att fru Fougts slutade arbeta i sitt tryckeri, är dock bilden en helt annan där kvinnor nu kan arbeta i helt kvinnliga litterära miljöer om de så önskar. Om kvinnorna försökte stödja varandra i sina strävanden ger uppsatsen dock inget svar på. Svedjedal efterlyser, med stöd av kvinnornas alltjämt ovärderliga arbetsinsatser, att studiet av dem nu bör ägnas ett större utrymme inom bokbranschforskningen än tidigare, oavsett vilket inflytande de hade som yrkespersoner under århundradens lopp.⁵

Svedjedals text stärker oss i vår uppfattning att det känns värdefullt att lyfta fram bokbranschens kvinnor genom århundraden. Boktryckaränkorna som kollektiv är viktiga att undersöka och dem skall vi redovisa utförligt. Vi tänker också ta upp boktryckarna som en del av uppsatsen, men i första hand alltså koncentrera oss på boktryckaränkorna. Stick i stäv med Svedjedals uppfattning tycker vi emellertid att det kan vara intressant

Gabriel Nordins *Svensk boktryckeri-historia 1483-1883: jubileumsutgåva med tillägg 1983* står det att firmanamnet varit Kongliga Boktryckeriet. Eftersom vi har en annan uppgift enligt vårt eget material kallar vi i fortsättningen tryckeriet den tid det var under fru Fougts ledning för Kongl. Tryckeriet.

⁴ Svedjedal, Johan, *Kvinnorna i den svenska bokbranschen // Författare och förläggare*. - Hedemora : Gidlund, 1994.

⁵ Ibid. s 70-113.

att även göra en individuell studie av en boktryckaränka. Studien av fru Fougts ger en jämförelse eller ett komplement till studiet av kollektivet, som tydligare skulle kunna beskriva hur en boktryckaränkans villkor kunde ha sett ut på 1700- och 1800-talet. Studien av individen är också ett sätt att levandegöra historien av en verksamhet anser Margareta Björkman och menar att det är viktigt att ge den status av exemplum, vilket hon gjort i uppsatsen om lånbibliotekarien Magnus Swederus.⁶ Hon ansluter sig härmed till Robert Darntons åsikt om att man kan skaffa sig en uppfattning om hur ett fält fungerar genom att följa en individs karriär. Det individuella bör dock ha kopplingar till det kollektiva.⁷ Vi beslöt oss för att skriva om fru Fougts, eftersom det fanns mest material bevarat efter henne både i tryckta och otryckta källor.

När fru Fougts liv skall beskrivas vill vi göra det med en integrering av privatliv och yrkesliv. Arbetsliv och privatliv bildar ofta en enhet genom att gränsen mellan dessa båda kan vara ganska osynlig för många företagare idag, både av praktiska och ekonomiska skäl. Vi frågar oss om inte också fru Fougts tryckeriverksamhet för över tvåhundra år sedan i olika avseenden förenades med hennes privatliv. Hennes sällskapsliv och släktförhållanden påverkade kanske vilka uppdragsgivare hon hade? Hennes situation som änka och mamma till sex barn ställde förmodligen särskilda krav som inverkade på olika sätt i hennes yrkesliv. Att tryckeriet sedan länge varit ett familjeföretag kan också ha utgjort en viktig förutsättning för fru Fougts långa verksamhetsperiod som boktryckaränka.

Fru Fougts tryckeriägartid börjar 1782 och slutar 1811. För att kunna förstå hennes situation som boktryckaränka, privat och yrkesmässigt, bör man också se på boktryckaränkornas villkor ur ett längre perspektiv och i huvudsak ur två aspekter. Den ena är kvinnohistorien i Sverige från frihetstiden (1719-1777) och fram till karljohanstiden (1809-1844). Fru Fougts föddes under frihetstiden, år 1744 och slutade sitt yrkesverksamma liv ett par år in på karljohanstiden. Den andra aspekten är boktryckerihistorien från dess begynnelse och introduktion i Sverige och utvecklingen här fram till mitten av 1800-talet. Även en kortare översikt över svensk historia 1719-1844 med tidens lagstiftning bör tas med.

Fru Fougts bör ställas i jämförelse med andra boktryckaränkor under sin egen tryckeriägartid i den mån det finns några uppgifter om dessa, men även gentemot boktryckeribranschen som helhet. Därför tar vi även upp de boktryckare som hade tryckeriverksamhet under samma tidsperiod som fru Fougts. Med uppsatsen vill vi också, med stöd av en förteckning kallad *Änkelistan* (se bilaga A), som vi sammanställt över alla boktryckaränkor i Sverige 1483-1883, undersöka hur andra boktryckaränkor haft tryckeriverksamhet före, under och efter fru Fougts tryckeriägartid, för att se om villkoren för boktryckaränkorna förändrats något under fyrahundra år. Uppsatsen kommer dock i huvudsak att handla om fru Fougts egen tryckeriägartid 1782-1811 och boktryckaränkorna 1483-1883. Perioden 1483-1883 väljs ut på grund av att vi utgår från Gustaf Edvard Klemming och Johan Gabriel Nordins bok *Svensk boktryckeri-historia 1483-1883 : jubileumsutgåva med tillägg 1983*.

⁶ Björkman, Margareta, *Om lånbibliotekarier i allmänhet och Magnus Swederus i synnerhet. // Hand och penna : sju essäer om yrken på 1700-talet*. - Stockholm : Atlantis, 1996.

⁷ Ibid. s 186-187.

När vi undersökt vårt material har vi utgått från följande frågeställningar:

- Vilka lagar påverkade boktryckaränkornas situation under 1700- och 1800-talet?
- Hur skilde sig boktryckaränkornas och boktryckarnas villkor åt under 1700- och 1800-talet?
- Skilde sig fru Fougts tryckeriverksamhet från de andra boktryckaränkornas och boktryckarnas under tiden som hon ägde Kongl. Tryckeriet 1782-1811? Om så var fallet, i vilka avseenden och varför?

Vi har valt att benämna alla de yrkesverksamma kvinnorna i boktryckeribranschen boktryckaränkor, även om det fanns ett antal som inte ärvde sina tryckerier efter sina män. Dessa startade eller köpte, eget tryckeri efter skråtvångets avskaffande nationellt år 1864.⁸ Enligt 1700-talsspecialisten, docent Margareta Björkman vid litteraturvetenskapliga institutionen i Uppsala, är boktryckaränka den bästa termen vid benämningen av kvinnorna som var tryckeriägare under 1700- och 1800-talet.⁹ Boktryckaränkan före 1864 stod dock oftast bara som ägare till tryckeriet och sällan med eget namn i firmanamnet, vilket också gällde fru Fougts.¹⁰

1.3 Teori, metod och material

1.3.1 Historiska teorier

Margareta Matovic redovisar i sin essä *Utförsäkning, bergsbestigning eller berg- och dalbana* tre teorier om de förändringar av kvinnans ställning som skett under historiens gång. Den första kallas bergsbestigning och utgår ifrån tanken att den svenska kvinnan klättrat uppåt, från det forntida ättensamhällets kvinnosyn där kvinnan var i stort sett ett avelsredskap och gradvis blivit mer och mer jämlik med mannen. Utgångspunkten för bergsbestigningsteorin är tanken om att varje samhälle genomgår en bestämd serie av utvecklingsstadier och att samma sak gällde kvinnans situation. Ättensamhällets existens har dock blivit ifrågasatt av historikerna.

Den andra teorin kallas för utförsäkning. Enligt den har kvinnans ställning försämrats genom att lagar skapats som beskurit hennes möjligheter att styra över sig själv och sin egendom. Denna teori utgår ifrån de lagar som skrivits under äldre tid, såsom de medeltida landskapslagarna, Birger Jarls Arvslagar och 1734 års lag, vilka alla gav uttryck för mannens syn på kvinnan och hennes roll i samhället.¹¹

Den tredje kvinnohistoriska teorin kallas för berg- och dalbanemodellen och enligt Matovic åskådliggör den bättre förändringsprocessen än de båda tidigare teorierna. Den innebär att kvinnans ställning har varierat genom historien och att dalar och höjder

⁸ Ohlmarks, Åke och Baehrendtz, Nils Erik, *Svenska krönikan : vår kulturhistoria*. - Stockholm : Forum, 1981, s 642.

⁹ Telefonsamtal 001204.

¹⁰ Se bilaga A.

¹¹ Se 3.2.

utmärker kvinnornas situation. Matovic skriver att under fornnordisk tid hade kvinnor en starkare ställning än vad de fick senare. Till exempel anses änkans starka ställning i senare tiders lagstiftning vara ett arv från denna tid. Sedan kom en lång period då kvinnans ställning gradvis försämrades. Denna period nådde sin botten under början av 1800-talet innan reformer och lagändringar kom under senare delen av samma sekel. Matovic tar detta som exempel på en berg- och dalbanetendens. Det som spelade roll för kvinnans ställning var, förutom krig, kriser och demografiska förändringar, även konjunkturer, attityder och industriell omvandling.¹²

John Tosh skriver i sin bok *Historisk teori och metod* om historiskt medvetande, vilken bygger på tre grundstenar.¹³ Den första principen är skillnad, vilket innebär att man är medveten om den klyfta som skiljer det förflutna från nuet och alla föregående tidsperioder från vår tid, eftersom inget står still och allt förändras. Denna skillnad handlar delvis om de materiella levnadsvillkoren, ett faktum som bevisas av det som finns kvar från förr: byggnader, redskap och klädesplagg. Mindre påtaglig, men ännu viktigare är skillnaden i mentalitet. Tidigare generationer hade andra värderingar och prioriteringar än vi. Tosh tar upp de offentliga avrättningarna i London på 1700-talet som ett exempel. På den tiden drog avrättningarna 30 000 personer eller mer. Idag ryggar vi tillbaks för sådant. Den andra grundstenen i det historiska medvetandet är sammanhang, kontext. Detta innebär att föremålet för den historiska forskningen inte får ryckas ut ur sitt sammanhang. Man måste sätta in det i de relevanta ekonomiska eller sociala sammanhangen för att kunna tolka dess betydelse. Den tredje grundstenen är insikten om den historiska processen, det vill säga den tidsrelation mellan händelserna som ger dem större betydelse än om de ses isolerat. Tosh tar upp ångkraftens införande som ett exempel på en del i en process som ledde fram till den industriella revolutionen i slutet av 1700-talet i England.¹⁴

Det historiska medvetandet kan förvrängas på grund av att historiker och andra vill använda skrivandet om det förflutna för att föra fram ett budskap om nutiden. Tosh ger två exempel på motsatta sidor av skalan: den första är nostalgi, vilken är tillbakablickande och som uppfattar den historiska processen som en försämring. Man uppfattar då det förflutna som bättre och enklare än nuet och trånar efter en guldålder som egentligen aldrig funnits. Man drömmer om medeltidens riddare och glömmer bort de farsoter och sjukdomar som härjade under denna tid. Motsatsen till nostalgi är framstegstro, vilken hävdar att alla förändringar varit till det bättre och att förbättringarna kommer att fortsätta. Det förflutna bedöms efter nutidens normer och framstår som primitivt och outvecklat. Man ser då till exempel medeltiden som en mörk och ond tid, utan några försonande drag och ser inte att det var under denna tid som grunden till renässansens humanism lades. De två tendenserna bygger på en enögd syn på den historiska processen, antingen försämring eller förbättring.¹⁵

Både Tosh och Matovic skriver i sina texter om hur man kan se på historien ur olika synvinklar, beroende på vad det är man letar efter och vad man väljer att lägga tonvikten på. Där Tosh beskriver fenomenet som kallas nostalgi, tar Matovic upp synen på

¹² Matovic, Margareta, *Utförsäkning, bergsbestigning eller berg- och dalbana? // Kvinnornas historia*. - Stockholm : Forskningsrådsnämnden, 1993. - S. 9-18.

¹³ Tosh, John, *Historisk teori och metod*. - Lund : Studentlitteratur, 2000.

¹⁴ Ibid. s 17-20.

¹⁵ Ibid. s 24-27.

kvinnohistorien som en utförsåkning. Både nostalgien och utförsåkning utgår från synen på det förflutna som en bättre plats än nuet. När Tosh skriver om framtidstro, skriver Matovic om bergsbestigning. Framtidstron i Tosh beskrivning är en tro på en process där det bara blir bättre och bättre. Matovics bergsklättring är mer en beskrivning av en kamp där kvinnorna fått kämpa till sig sina rättigheter, men även där blir det bättre och bättre. Matovic själv lyfter fram synen på kvinnohistorien som en berg- och dalbana, på grund av att kvinnor behandlats olika under olika historiska perioder. Tosh lyfter i sin bok *Historisk teori och metod* fram de tre grundstenarna för historiskt medvetande: skillnad, sammanhang och process, om vilka har berättats ovan.

Historiskt medvetande innebär för vår uppsats att vi är medvetna om att redskap, miljöer och världsbilder hinner förändras under de tvåhundra åren som skiljer vår tid från fru Fougts tid. I uppsatsen undersöker vi även ett kollektiv av kvinnor, boktryckaränkorna utspridda över en period av fyrahundra år. Inom denna grupp ryms såväl Anna Fabri från 1400-talet som Louise Söderquist från 1800-talet. Deras världsbilder skiljer sig åt och även vår idag. Det är dock inte bara kvinnornas egna världsbilder som hinner förändras, utan även de lagar som reglerat boktryckaränkornas tillvaro både som kvinnor och som producerare av böcker. Detta måste vi ha i tankarna när vi analyserar materialet som vi har samlat in.

Då *Änkelistan* tar upp 108 boktryckaränkor spridda över fyra sekler och redovisar dem med årtal och andra uppgifter, använder vi i analysen de mätbara fakta som man kan få fram ur dessa poster.¹⁶ Den ovannämnda berg- och dalbanemodellen är den modell som bäst lämpar sig för att dra vidare slutsatser från analysen av *Änkelistan*, då den tar hänsyn till både uppåt- och nedåtgående tendenser inom boktryckaränkornas del av boktryckerihistorien. Analysen av *Änkelistan* ger ett historiskt perspektiv då den sträcker sig över en längre historisk period. Därefter kartlägger vi enbart de änkor som varit verksamma under fru Fougts tid. Vi tar fram en ”statistisk änka” för perioden avseende fru Fougts tryckeriägartid 1782-1811, vilken sedan jämförs med fru Fougts. Dessa 108 kvinnor som tas upp i *Änkelistan* var inte alla änkor. Vi använder ordet för att beteckna alla kvinnor som var innehavare av ett boktryckeri.

1.3.2 Metod och material

Eftersom vi sysslar med historiska källor väljer vi att kvalitativt källgranska. Källgranskning innebär enligt Holme och Solvang i *Forskningsmetodik* fyra olika faser: observation, ursprung, tolkning och användbarhet. Observation innebär att man söker efter vilka källor som besvarar den problemställning man har och om dessa är relevanta. I vårt fall betyder det att vi undersöker vad som finns skrivet om boktryckaränkor 1483-1883 och om fru Fougts via Riksarkivet, Kungliga Biblioteket, andra bibliotek och eventuella forskare inom forskningsområdet bokhistoria som vi kommer i kontakt med under uppsatsarbetets gång. Vi söker efter både otryckta och tryckta källor. Ursprung avser om källorna man hittat är äkta, vem/vilka som står bakom dem, dateringen av källorna och vilket inbördes förhållande som finns mellan dessa. Tolknningen görs utifrån vad som står i källorna och vad upphovsmannen har menat i källan. Tolknningen måste sättas in i sitt tidshistoriska och sociala sammanhang. Sista fasen, användbarhet,

¹⁶ Ibid. s 150-195. Se även 6.1.

handlar om att se på hur användbara källorna är för ens syfte och frågeställningar. Man ställer frågan vilken yttre och inre trovärdighet källorna har. Analysen av den yttre innebär att man jämför en källa med en annan och den inre avser själva innehållet i källan.¹⁷

Vi har i uppsatsarbetet använt både primärkällor och sekundärkällor. Primärkällorna har bland annat varit brev och trycklistor från Kongl. Tryckeriet. De sekundära källorna har utgjorts av den litteratur som funnits inom området samt vår sammanställning av boktryckaränkor i *Änkelistan*. En del av litteraturen tas upp i kapitel 2.

Tosh skriver i *Historisk teori och metod* att det inte finns några andra källor som så klart levandegör forna tiders mänskliga relationer i familj och samhälle som privata brev. Breven mellan personer i det förflutna avslöjar mycket som bara skymtar i de officiella handlingarna. Privatpersoners brev är, om man jämför med officiella handlingar, relativt spontana och ej tillrättalagda för eftervärlden. Ofta har breven dock städats undan eller bränts av brevskrivarna själva eller de efterlevande.¹⁸ Efter fru Fougts finns det inte många brev bevarade och få av dem är av det privata slaget. De som finns kvar är mestadels affärsbrev, men kan dock tala om en del om hennes sociala ställning och yrkesposition som boktryckaränka. Brev är alltså en källa till historien och dess äkthet måste därför provas: är upphovsmannen den han utger sig för att vara, stämmer datumet och orten?¹⁹

Viktigt att komma ihåg då man tar del av brev från äldre tider är att breven under brevskrivarens samtid ofta betraktades som halvofficiella dokument som lästes högt runt om i bekantskapskretsen. Brevskrivaren var alltså på det klara med att flera än mottagaren, både i samtiden och eftervärlden, skulle ta del av breven. En del brevskrivare och mottagare använde också en speciell kodning mellan sig som kanske skulle försvåra för obehöriga läsare. Forskaren måste läsa samma brev flera gånger och vid olika tillfällen för att bli förtrogen med den speciella umgängestonen. Det är också viktigt att vara medveten om i vilka sociala sammanhang som brevskrivaren hade sin hemvist.²⁰ I fru Fougts fall rör det sig som ovan nämnts mest om affärsbrev mellan henne själv och diverse yrkespersoner. De personer som skrev till henne har vi delat upp i fyra olika grupper: brev från författare, brev från tjänstemän, brev från andra boktryckare och brev från övriga personer. Brev från henne själv har vi helt enkelt kallat för fru Fougts korrespondens.

Breven som tas upp i denna analys finns i original bevarade på Riksarkivet och på Kungliga Biblioteket. Vi måste alltså lita på att dessa institutioner har kontrollerat dessa skrivelser, till exempel att ett brev i en mapp märkt "Reuterholm" verkligen är skrivet av denna person. Det är daterat under hans levnadstid, underskrivet med hans namn och handstilen stämmer överens med de andra breven i mappen, alltså borde det vara skrivet av honom. Även själva språket i ett brev kan vara orsak till eftertanke. Gamla ord byter mening, vilket innebär en risk för feltolkningar om man inte tänker på brevets ålder och

¹⁷ Solvang, Bernt Krohn och Holme, Idar Magne, *Forskningsmetodik*. - Lund : Studentlitteratur, 1997, s 130-135.

¹⁸ Tosh 2000, s 67-70.

¹⁹ Ibid. s 80.

²⁰ Söderlund, Petra, *Romantik och förnuft*. - Uppsala : Gidlund, 2000, s 22.

den tidsperiod under vilken det skrevs.²¹ En del av fru Fougts korrespondens är dessutom skriven på franska och vi har här försökt använda oss av våra egna kunskaper i språket när vi tolkat dem.

Enligt vad vi erfarit tillhör vi pionjärerna på boktryckaränkor i Sverige, eftersom det hittills finns ganska litet skrivet om dem. Det finns ännu inget utgivet sammanhållet verk som utförligt kommenterar de boktryckaränkor som finns angivna i *Svensk boktryckeri-historia 1483-1883*. Vårt källmaterial är istället utspritt över ett flertal källor eftersom det endast finns knapphändiga uppgifter i varje. Då forskningen på det här området har varit mycket eftersatt jämfört med den forskning som gjorts och just nu bedrivs om boktryckarna i vårt land, har det även inneburit en del problem för oss i sökandet efter lämpligt material i själva undersökningen. Vi har under arbetets gång insett att den omfattande grundläggande forskning om alla boktryckaränkor som hade behövt göras tyvärr inte faller inom den tidsrymd vi har på magisternivån. Härav har vi därför endast studerat fru Fougt utifrån det material som vi funnit på Kungliga Biblioteket och Riksarkivet. Materialet av henne består av diverse brev, trycklistor, förlagskataloger, memorial och tal. Trycklistorna finns i Bilaga C och de redovisar ett utdrag av vad som gavs ut på Kongl. Tryckeriet vid tre olika tillfällen. Vi har även studerat henne utifrån den litteratur som vi funnit. Det material som vi funnit om andra boktryckaränkor har vi valt att sätta in i ett större perspektiv och undersöka för sig, för att sedan jämföra fru Fougt med resultatet av denna undersökning.

Riksarkivets uppgift är att bevara historiskt material åt eftervärlden så att var och en kan skapa sig en bild av det förflutna.²² I det historiska materialet kan det emellertid gömma sig förfalskningar, bland annat i de stora autografsamlingarna såsom Ericssbergsarkivets autografsamling, ur vilken vi hämtat en del av våra källor. Dock har skarpsynta arkivmänniskor genomskådat många av förfalskningarna, men det kan finnas oupptäckta kvar i arkiven.²³

Kristina Eriksson på handskriftsavdelningen på Kungliga Biblioteket talade om för oss att när det gällde katalogiseringen av brev så får man använda sunt förnuft. Man använder bland annat de egna samlingarna som jämförelsematerial när man tar emot och katalogiserar nyinkomna samlingar. Även givaren och eventuella efterlevande till brevskrivarna kunde hjälpa till med identifieringen av brev. De forskare som sitter på Kungliga Biblioteket är också till hjälp då de ofta har ingående specialkunskaper om enskilda brevskrivare och kan hjälpa till med identifieringen av brev. Ibland kan det hända att man felidentifierar brev, men det är olycksfall i arbetet.²⁴ I urvalet av de brev som används i uppsatsen har vi utgått från vad vi bedömt vara av vikt för att kunna förstå fru Fougt och hennes tid. Den tid som vi hade på oss vid våra besök i Riksarkivet och på Kungliga Biblioteket har också spelat in i urvalet. Även brevens läsbarhet har i viss mån haft betydelse för urvalet.

²¹ Ibid. s 82.

²² *Källor till den svenska historien : årsbok för Riksarkivet och Landsarkiven 1993*. - Stockholm : Riksarkivet, 1993, s 5.

²³ Carlsson, Ingemar, *På lögnens väg : historiska bedrägerier och förfalskningar*. - Lund : Historiska Media, 1999, s 49-50.

²⁴ Telefonsamtal 01-09-03 med Kristina Eriksson vid handskriftsavdelningen på Kungliga Biblioteket.

För att kunna redovisa boktryckaränkorna 1483-1883 har vi sammanställt en förteckning som vi kallar *Änkelistan* och som bygger på Gustaf Edvard Klemming och Johan Gabriel Nordins bok *Svensk boktryckeri-historia 1483-1883 : jubileumsutgåva med tillägg 1983*.²⁵ Till analysen av *Änkelistan* använder vi kvantitativ analys.²⁶ Denna metod innebär enligt Solvang och Holme att man använder de fakta som man kan mäta och redovisa i olika typer av diagram.²⁷ Tosh skriver om kvantitativ historia i *Historisk teori och metod*. Detta är ett sätt att få fram nya mönster i ett välbekant material genom att analysera det kvantitativt, men då måste man göra sig besväret att räkna och få fram tillförlitliga siffror. Tosh anser att den kvantitativa analysen är mest väsentlig inom befolkningshistorien, det vill säga, när man forskar om grupper av människor och deras tillvaro.

Vi väljer att göra en kvantitativ analys av *Änkelistan* eftersom vi bedömer källorna som olämpliga för en kvalitativ analys. En kvalitativ analys bygger på källor som är mer utförliga än de vi har funnit.²⁸ Boktryckaränkorna har i regel lämnat få sådana källor efter sig. Källor som lämpar sig för en kvantitativ analys är till exempel listor över personer och skattelängder. I denna analys utgår vi från en lista över boktryckaränkor där uppgifterna hämtats från *Svensk boktryckeri-historia 1483-1883*, vilken även innehåller en matrikel sammanställd av Johan Mannerheim ur vilken vi kompletterat uppgifterna.²⁹ En kvantitativ analys kan också förtydliga mönster som vi annars inte hade sett om vi inte hade räknat och ställt upp i tabeller. De siffror som används i en kvantitativ analys måste vara tillförlitliga, annars kan analysen bli lidande på grund av felaktiga siffror. Då författarna till ovanstående bok varit bokhistoriker och forskare, litar vi på att deras uppgifter är korrekta, då vi själva inte har möjlighet att leta upp ett motsvarande material.

I tabellerna redovisas den analys som gjorts av *Änkelistan*. I dem tas bland annat upp hur många boktryckaränkor det fanns under varje sekel som omfattas av *Svensk boktryckeri-historia 1483-1883* och hur länge de varit verksamma som tryckeriägare. De faktorer som vi fokuserat på i tabellerna är när änkor verkade, hur företagen kom i deras ägo, hur länge de var verksamma samt hur företaget gick ur deras ägo. Varje tabell är kommenterad och analyserad och i slutet av avsnitt 6.1 kommer en sammanfattande kommentar. Vi har även tagit med boktryckarna för att visa hur många dessa var under respektive sekel och även de som var tryckeriägare specifikt under fru Fougts ägartid.³⁰ Uppgifterna om boktryckarna är också hämtade ur *Svensk boktryckeri-historia 1483-1883*. Orsaken till att vi tar med boktryckarna i en del av vår analys är att vi vill visa proportionerna mellan boktryckaränkor och boktryckare, för att på så sätt sätta in denna undersökning i ett bredare branschhistoriskt sammanhang som vi tidigare nämnt.³¹

²⁵ Se även bilaga A.

²⁶ Se 6.1.

²⁷ Solvang och Holme 1997, s 153-155.

²⁸ Källor som anses vara lämpliga för en kvalitativ analys är till exempel brev, protokoll och intervjuer: Tosh 2000, s 204-206.

²⁹ Mannerheim, Johan, *Svenska boktryckarlängder. // Svensk boktryckeri-historia 1483-1883 : jubileumsutgåva med tillägg 1983*. - Bromma : Mannerheim & Mannerheim, 1983. - S. 77-112

³⁰ Se fig. 2 och 4 i 6.1.2.

³¹ Ibid. fig. 1, 2, 3.

Eftersom vi inte hittat någon statistik över hur många boktryckare som det har funnits mellan 1483 och 1883 i Sverige, så har vi, med ovannämnda matrikel som grund räknat alla som vi sett passar in på beteckningen boktryckare. I vissa fall har en icke utbildad person varit ägare av tryckeriet och verksamheten har då skötts av en föreståndare som haft de nödvändiga kunskaperna i boktryckarkonsten. I dessa fall har vi då räknat in både ägaren och den anställde som boktryckare. Ett annat problem vid räkningen har varit de som arrenderat verksamheten av ägaren, men även då har vi räknat in dem bland boktryckarna.

Då *Änkelistan* tar upp 108 boktryckaränkor spridda över fyra sekler och redovisar dem med årtal och andra uppgifter, använder vi i analysen de mätbara fakta som man kan få fram ur dessa poster.³² Dessa fakta analyseras och redovisas med hjälp av tabeller.³³ Tabellerna är utförligt kommenterade för förståelsens skull. Den ovannämnda berg- och dalbanemodellen är den modell som bäst lämpar sig för att dra vidare slutsatser från analysen av *Änkelistan*, då den tar hänsyn till både uppåt- och nedåtgående tendenser inom boktryckaränkornas del av boktryckerihistorien. Analysen av *Änkelistan* ger ett historiskt perspektiv. Härfter kartlägger vi enbart de änkor som varit verksamma under fru Fougts tid. Vi tar sedan fram en ”statistisk änka” för perioden under fru Fougts tryckeriägartid 1782-1811, vilken jämförs med fru Fougts.

När det gäller jämförelsen mellan boktryckaränkor och boktryckare 1483-1883 har vi inte möjlighet att analysera alla boktryckare på samma sätt som vi analyserat boktryckaränkor med tabeller. Uppsatsens syfte är också att i huvudsak fokusera på boktryckaränkorna och deras villkor, samt på närstudien av fru Fougts. Vid jämförelsen mellan boktryckarna och boktryckaränkorna har vi istället studerat lagar och förordningar och sett vad som gällde för män respektive kvinnor. Dock gör vi en mindre jämförelse med de boktryckare som hade tryckeri under fru Fougts tryckeriägartid även i tabellform.³⁴

³² Solvang och Holme 1997, s 150-195. Se även 5.3.

³³ Ibid. s 202-317.

³⁴ Se 6.1.2, fig 4.

2. TIDIGARE FORSKNING OCH LITTERATUR

Kapitlet handlar om den litteratur som vi har använt i vårt uppsatsarbete. Litteraturen spänner över ett vitt fält, från magisteruppsatser till historiska verk och avhandlingar av etablerade forskare.

Vårt sökande efter litteratur för denna uppsats har inriktat sig på böcker som handlat om boktryckarkonstens historia och om bokmarknaden under 1700- och 1800-talet. Andra böcker som vi använt oss av är allmänhistoriska verk, såsom Ohlmarks och Baehrendtz' *Svenska krönikan*. Vi har även använt kvinnohistoriska texter; *Handbok i svensk kvinnohistoria* och Widerbergs *Kvinnor, klasser och lagar 1750-1980* i redaktion av Gunhild Kyle bland andra. Även biografiska samlingar såsom *Svenska män och kvinnor* och biografier över enskilda personer har använts för vår uppsats. Ofta har vi använt oss av de böcker som funnits på högskolebiblioteket på högskolan i Borås. Den mesta litteraturen har vi emellertid behövt skaffa via fjärrlån, speciellt för uppgifterna om de enskilda boktryckarna, boktryckarätkor och bokmarknaden. Vi fann denna litteratur genom sökningar i LIBRIS och via litteraturhänvisningar i de texter som vi redan hade tillgång till. Att hitta mera utförliga uppgifter om boktryckarätkorna var tyvärr som att söka efter en nål i en höstack. I litteraturen står det litet om dem och oftast tas de bara upp i förbigående. Uppgifterna om dem inskränker sig till vem de efterträdde, vem som i sin tur efterträdde dem och vilka årtal allt detta skedde. Vi har dock funnit en del mindre arbeten som varit ganska utförliga och dessa har vi försökt använda oss av i större utsträckning.

2.1 Uppsatser

Annika Lindgren skrev en C-uppsats 1990 om fru Fougt inom området idé- och lärdomshistoria vid Uppsala universitet.³⁵ Den behandlar fru Fougt huvudsakligen i egenskap av publicist. Lindgren har koncentrerat sig på att undersöka om skrivandet i historien tidigare enbart har varit ett manligt privilegium. Hon tar också upp den samtida författarinnan Anna-Maria Lenngren som ett exempel på en annan kvinnlig publicist från 1700- och 1800-talet. Uppsatsen har varit till stor nytta när det gäller vissa källuppgifter som vi haft svårt att hitta någon annanstans. Hennes uppsats har dock en något annorlunda inriktning än vår egen, men tidsperioden är emellertid densamma.

I magisteruppsatsen *Bröd och böcker : från mjölnardotter till bokbindaränka. Catharina Hööks liv i stormaktstidens slutskede* studerar Lisa Romaeus Bertelman de strukturer som styrde och satte gränser för kvinnors liv. Detta görs i syfte att spegla Catharina Hööks individuella öde och hennes del i svensk bokhistoria. I denna uppsats framträder frågan om vad som är värt att veta och om det är möjligt att överhuvudtaget tolka dokumenten till en levnadsbeskrivning. Romaeus Bertelman försöker dock i uppsatsen att rekonstruera ett individuellt levnadsöde inom de omgivande strukturer som fanns i slutet av stormaktstiden. Magisteruppsatsen beskriver även de orsaker som kan ha bidragit till undergången av ett välrustat bokbinderi och boktryckeri. I uppsatsen kallas

³⁵ Lindgren, Annika, *Elsa Fougt, (1744-1826). Publicist. C-uppsats.* - Institutionen för idé- och lärdomshistoria, Uppsala universitet. - Uppsala, 1990.

Catharina Höök för bokbindaränka då tyngdpunkten läggs på den delen av hennes liv, dock var hon även boktryckaränka.³⁶

2.2 Bokhistoriska verk

Det verk som kommit att innebära en av grundpelarna inom svensk bokhistoria är Henrik Schücks *Den svenska förlagsbokhandelns historia* som utkom 1923.³⁷ Verket består av två delar indelat i två olika tidsperioder: del 1 behandlar tiden före 1483 och till och med 1718. Här presenteras allt ifrån boktryckare, bokhandlare, bokförläggare, kommersiella lånbibliotek till bokpriser, censur och andra lagar som gällde för tryckning av böcker. Här nämns dock inget om några boktryckaränkor. Del två behandlar tiden 1718-1810 och tar upp vissa tryckerier, bland annat Kongl. Tryckeriet. Dessvärre nämner delen inget om när fru Fougt ägde det och inte heller något utförligare om några andra boktryckaränkor under denna tid. Verket är emellertid informativt och intressant som historisk bakgrund till boktryckeri-branschen.

Essäsamlingen *Berömda svenska boktryckare* av Nils Nordqvist kom 1972 och tar upp en del om de tidiga boktryckarna. Nordqvist har bemödat sig att ge utförliga exempel (även illustrationer) på vad som trycktes på de olika tryckerierna och de diskussioner som förekom mellan boktryckarna, Boktryckeri-societeten och kanslikollegiet. Verket är lite ostrukturerat, men innehåller ändå mycket värdefull information om vad som försiggick på de olika tryckerierna, dessvärre inte så mycket om fru Fougts tryckeriägartid, då hon hade Kongl. Tryckeriet. Essäsamlingen tar också upp en del andra boktryckaränkor, men tyvärr inte heller här så utförligt som vi hade önskat.

Gustaf Edvard Klemming och Johan Gabriel Nordin utkom med *Svensk boktryckeri-historia 1483-1883 år 1883* för att fira 400-årsminnet av boktryckarkonstens införande i Sverige. Verket är indelat i två delar. Den första delen går igenom tiden före Gutenberg och boktryckarkonstens spridande över världen. Land för land redovisas och till och med tryckerier som anlagts av missionärer ute i Söderhavet tas upp i boken.³⁸ Den andra delen är inriktad på Sverige och behandlar först boktryckarkonstens införande i Sverige och de första tryckerierna, innan den tar upp alla tryckerier som anlagts i landet mellan 1483 och 1883. Boktryckerierna redovisas sekel för sekel och stad för stad, vilket innebär att Stockholm till exempel står på flera ställen i texten beroende på vilket sekel som avhandlas. Städerna tas upp i en speciell ordning inom varje sekel med Stockholm först, sedan stiftsstäderna och universitetsstäderna. Resten av städerna tas upp i alfabetisk ordning. Sist i boken redovisas de lagar och förordningar som stiftats för att kontrollera boktryckarnas verksamhet. Även Boktryckeri-societeten tas upp samt litet statistik över boktryckare. Klemming, som var överbibliotekarie på Kungliga Biblioteket 1865-1890, skrev de delar som berörde tiden före Gutenberg, medan Nordin, boktryckare och författare av handböcker i boktryckarkonst, både var redaktör och skrev allt övrigt i boken. År 1983 gavs *Svensk boktryckeri-historia 1483-1883* ut i en nyttgåva som fick titeln *Svensk boktryckeri-historia 1483-1883: jubileumsutgåva med tillägg*

³⁶ Se 5.2.2 samt bilaga A, nr 56.

³⁷ Schück, Henrik, *Den svenska förlagsbokhandelns historia*. D. 1 och 2. - Stockholm : Norstedt, 1923.

³⁸ Klemming, Gustaf Edvard och Nordin, Johan Gabriel, *Svensk boktryckeri-historia 1483-1883: jubileumsutgåva med tillägg 1983*. - Bromma : Mannerheim & Mannerheim, 1983, s 140. Originalupplaga 1884.

1983 för att fira 500-årsminnet av boktryckarkonstens införande i Sverige. Nyutgåvan är den som använts i uppsatsen och till *Änkelistan*. Tilläggen i nyutgåvan är bland annat kompletteringar av texten och tidigare nämnda matrikel över alla boktryckeriägare upptagna i *Svensk boktryckeri-historia 1483-1883* sammanställd av Johan Mannerheim.

Samuel E. Bring skrev *Boktryckeri-societeten 1752-1900* vilken är en historik över Boktryckeri-societeten. Boken börjar med en redovisning av dess bildande från att ha varit en informell sammanslutning av boktryckeriägare och boktryckeriarbetare, till det officiella erkännandet år 1752 och dess verksamhet fram till 1900 då Boktryckeri-societeten blev Svenska boktryckareföreningen. Brings bok är faktsäckad, men svårnavigerad. Ett sakregister i boken skulle ha gjort det lättare att hitta i den.

Nils-Arvid Bringéus lilla bok, *Kistebrev tryckta i Växjö* tar upp de boktryckaränkor och boktryckare, speciellt familjen Thetzell-Rask, som tryckte under 1800-talet. Den innehåller bra sakuppgifter och har fina illustrationer av kistebrev och annat tryck.

2.3 Avhandlingar

Margareta Björkmans bok *Läsarnas nöjen : kommersiella lånbibliotek i Stockholm 1783-1809* handlar i första hand om lånbiblioteken i Stockholm, men ger en utförlig bild av hur bokmarknaden fungerade på 1700- och 1800-talet. Björkmans bok är intressant på många sätt, hon använder ett lättsamt språk och har försökt komma nära de skiftande personligheter som figurerade på bokmarknaden. Fru Fougt nämns inte utförligare, kanske har inte Björkman forskat så mycket i hennes vidare öden eftersom fru Fougt inte sysslade med lånbibliotek.

Anita Ankarcronas avhandling *Bud på böcker : bokauktioner i Stockholm 1782-1801* har varit en stor källa till information om vad som skedde på bokmarknaden i Stockholm med dess bokauktioner, priser på böcker, bokhandlare, boktryckare etc. Ankarcronas bok är välgjord och intressant och den ger en bra bild över 1700- och 1800-talets Stockholm.

I *Romantik och förnuft* av Petra Söderlund hittade vi åtskilliga sakuppgifter vad gällde bokmarknaden och dess aktörer under tidigt 1800-tal. Den är till största delen inriktad på en redovisning av en enskild förläggares öden i Uppsala, men innehåller viktiga samtida uppgifter som skall ha gällt för alla boktryckare/förläggare även i andra städer.

3. SVERIGES HISTORIA OCH LAGSTIFTNING UNDER 1700- OCH 1800-TALET

I detta kapitel berättar vi om Sverige på fru Fougts tid, 1700- och 1800-talet. Först kommer en generell översikt över Sveriges historia som tar upp det sociala läget för landets befolkning både i städerna och på landsbygden. Sedan går vi in på kvinnornas juridiska och sociala ställning under denna tidsperiod. Till sist tar vi upp de bildningsmöjligheter som fanns för kvinnor under denna tid.

3.1 Översikt över Sveriges historia under tvåhundra år

Efter Karl XII:s död år 1718 avskaffades det kungliga enväldet och en ny författning gav år 1719 makten åt riksdagen. Detta var inledningen på den period i Sveriges historia som kallas frihetstiden.³⁹ Två partier växte fram under frihetstiden, hattarna och mössorna, som båda stred om makten. Hattarna stödde den framväxande industrin och sökte stöd hos Frankrike för sin utrikespolitik mot Ryssland. Mössorna värnade om lantbruket och sympatiserade med England som var en viktig handelspartner.⁴⁰

Gustav III blev kung år 1771 och året efter genomförde han sin statskupp. Detta innebar slutet på frihetstiden och början på den gustavianska tiden. Den nya regeringsform som antogs vid det tillfället innebar att kungen skulle styra riket och att rådets inflytande minskade.⁴¹ En förmyndareregering tillträdde vid Gustav III:s död år 1792, då kronprinsen, sedermera Gustav IV Adolf, bara var 13 år gammal. I förmyndareregeringen ingick bland andra Gustav Adolf Reuterholm. Reuterholm var fram till 1796 Sveriges mäktigaste man. År 1796 blev Gustav IV Adolf myndig och övertog styret.⁴² Efter kriget med Ryssland år 1809 blev Gustav IV Adolf avsatt och Karl XIII tillgrep sig tronen.⁴³ Vid riksdagen i Örebro år 1810 valdes Jean-Baptiste Bernadotte, sedermera Karl XIV Johan, till tronföljare. Han övertog styret av landet praktiskt taget direkt vid sin ankomst till Sverige.⁴⁴

Handeln med spannmål genomgick stora prisstegringar under 1700-talets sista decennier. Prisstegringen hade samband med den motsvarande europeiska prisstegringen och Sverige var beroende av att kunna importera spannmål. Priserna fördubblades i genomsnitt under de sista decennierna. 1781 fick man betala 5 skilling för ett tjog ägg, vilket kom att kosta 12 skilling år 1799. Priset på en skjorta var år 1784 24 skilling och ett par strumpor kostade 16 skilling. En häst kostade 10 riksdaler, en ko 4 riksdaler och ett kilo fläsk nästan 8 skilling. Priserna kan jämföras med vad ämbetsmännen i Stockholm hade för löner: ett rikskansliråd tjänade år 1797 3000 riksdaler per år tillsammans med lika mycket i representation. En statssekreterare

³⁹ Carlsson, Sten och Rosén, Jerker, *Svensk historia 2*. - Stockholm: Esselte Studium, 1980, s 76-87.

⁴⁰ Ibid. s 100-104.

⁴¹ Ibid. s 161-164.

⁴² Ibid. s 199-211.

⁴³ Ibid. s 227-242.

⁴⁴ Ibid. s 259, 276.

tjänade 1600 riksdaler, en expeditionssekreterare 400 riksdaler och en kanslist endast 100 riksdaler.⁴⁵

Sverige på 1700- och 1800-talet var ett land där jordbruket var den viktigaste näringen. Större delen av Sveriges befolkning bodde ute på landsbygden. Det fanns manufakturerna och andra industrier, vilka uppmuntrades av statsmakterna. Skolorna var få och små. Det fanns tre nivåer: småskola, trivialskola och gymnasium. Upplýsningstidens idéer betonade förnuft och nytta, vilket gjorde att kyrkan tappade i betydelse. Restriktioner i tryck- och yttrandefriheten kom och gick under denna tid. Mot slutet av denna period kom nya jordbruksmetoder samt en ny gröda, potatisen, blev accepterad som människoföda. Även vaccinering mot smittkoppor infördes och medverkade till att minska överdödligheten⁴⁶. 1782 kom ett judereglemente som inskränkte en hel del av den tidigare förordningen om religionsfrihet från 1781. Reglementet innebar en rad inskränkningar för den judiska befolkningen. En specialbestämmelse i reglementet sa till exempel att judarna endast fick bosätta sig i Stockholm, Göteborg och Norrköping.⁴⁷

Finland var en del av Sverige fram till 1809 och år 1814 ingick Norge en union med Sverige.⁴⁸ En del av boktryckaränkorna som är upptagna i *Änkelistan* hade varit verksamma i Finland. Finland hade varit en del av det svenska riket sedan medeltiden, men 1809 förlorade Sverige Finland till Ryssland.⁴⁹ *Änkelistan* tar upp de finska boktryckaränkorna fram till och med detta år innan denna förändring skedde.

3.2 Kvinnornas ställning på 1700- och 1800-talet

När vi i detta avsnitt talar om lag så menar vi inte den enskilda lagparagrafen, utan hela lagboken med balkar, kapitel och paragrafer. Äldre Västgötalagen är ett exempel på en sådan lag i vår användning av ordet.

Karl XI tillsatte en kommission år 1686 för att skapa en ny lag. Denna nya lag var avsedd att vara bättre anpassad till de förhållanden som rådde i dåtidens samhälle. Den dåvarande lagen var nämligen skapad under medeltiden och hade under årens lopp begåvats med så många tillägg att den blivit svårhanterlig. Den nya lagen blev färdig först år 1734 och antogs av riksdagen med stor entusiasm. 1734 års lag var opåverkad av upplýsningstidens idéer och anknöt istället till tidigare rättspraxis.⁵⁰ Avsikten var emellertid att ge den svenska lagen en enklare och mer lätthanterlig form, ej ett nytt innehåll. Den kommission som sammanställt 1734 års lag fortsatte som rådgivande och utvecklande instans i frågor som rörde lagstiftningen ända fram till 1808. Under frihetstiden var det riksdagen som hade den lagstiftande makten. Efter statskuppen år 1772 delade kungen formellt den lagstiftande makten med riksdagen, men i praktiken fattade han besluten själv. Mordet på Gustav III år 1792 medförde inga förändringar när

⁴⁵ Ankarcróna, Anita, *Bud på böcker : bokauktioner i Stockholm 1782-1801*. - Stockholm : Univ., 1989, s 130-131.

⁴⁶ Carlsson och Rosén 1980, s 24-29, 31, 45-52 och Ohlmarks och Baerendtz 1981, s 284, 368-369, 459.

⁴⁷ Nyman, Magnus, *Press mot friheten*. - Stockholm : Almqvist & Wiksell International, 1988, s 113-114.

⁴⁸ Carlsson och Rosén 1980, s 19-20.

⁴⁹ *Data : illustrerad uppslagsbok för familjen*. D. 3. - Malmö : Bernce, 1968, s 1060.

⁵⁰ Widerberg, Karin, *Kvinnor, klasser och lagar 1750-1980*. - Stockholm : Liber Förlag, 1980, s 29 och *Den svenska historien*. D. 6. - Stockholm : Bonnier Alba, 1967, s 72-73.

det gällde detta. Först år 1809, när Gustav IV Adolf blev avsatt, kom de mer genomgripande förändringarna i styresskicket. Vid statskuppen hade man som mål att skapa en maktbalans mellan kung och riksdag. Därmed skulle maktmissbruk och rättsosäkerhet kunna undvikas och medborgarnas rättigheter och friheter skulle skyddas från kränkningar. 1809 års regeringsform delade den lagstiftande makten mellan kungen och riksdagen med absolut vetorätt för båda parterna. Man tillsatte också en kommission som skulle revidera 1734 års lag, men de förslag som denna lade fram år 1826 rönt starkt motstånd från de konservativa partierna i riksdagen. De viktigaste nyheterna, såsom lika gifto- och arvsrätt för män och kvinnor, infördes dock successivt ändå.⁵¹

Regler från den romerska rätten hade införlivats med den nya lagen, till exempel bestämmelser om arv och testamente, familjerätt och processrätt. Mycket av det gamla fanns emellertid kvar, bland annat straffet för trolldom i Missgärningsbalken. Verket anknöt till de äldre lagarna genom att den var uppdelad i balkar. 1734 års lag gäller än i dag, om än med omfattande ändringar och revideringar.⁵² För vår uppsats är de viktigaste bestämmelserna de som handlade om kvinnans myndighet, arvs- och giftorätt samt försörjningsmöjligheter.

1734 års lag anses vara konservativ inom många områden, speciellt när det gällde kvinnan och hennes ställning i samhället i jämförelse med förhållandena för kvinnor i Europas kulturellt och ekonomiskt ledande länder.⁵³ I Sverige var kvinnan omyndig både som ogift och gift. Den ogifta kvinnan stod under faderns förmyndarskap medan den gifta kvinnan stod under makens. Mannen var målsman för sin hustru och för sina barn och hade därmed rätt att förvalta enskild samt gemensam egendom. Han var dessutom familjens företrädare gentemot samhället och skötte kontakterna utåt. De rättigheter som hustrun hade berodde på makens ståndstillhörighet och villkor.⁵⁴

För pigor, kvinnor utan ekonomiska tillgångar, hände det att man inte gjorde sig besväret att skaffa fram en förmyndare, då kvinnan inte hade några tillgångar att skydda. Från 1750-talet och framåt sjönk äktenskapsfrekvensen påtagligt enligt Ohlander och Strömberg, vilket gjorde att antalet ogifta kvinnor ökade. De sociala normerna förbjöd hemmadöttrarna att skaffa sig ett yrkesarbete, men de fick hjälpa till i hushållet hos släktingar eller vårda sjuka anhöriga. De fattiga ogifta kvinnorna blev pigor och tog tjänst i ett hushåll och försörjde på så sätt sig själva. Från 1858 kunde ogifta kvinnor bli myndiga vid 25 års ålder om de lämnade in en ansökan till domstol. År 1863 blev ogifta kvinnor automatiskt myndiga när de fyllde 25. Drygt tjugo år senare sänktes denna myndighetsålder till 21 år.⁵⁵

Det fanns inga hinder i lagen för kvinnor att arbeta i fabriker, men det fanns paragrafer som utestängde dem från att bli anställda inom statsförvaltningen och som hindrade dem från att starta sina egna företag, såvida de ej kunde ta över makens yrke. Ett av hindren var kvinnans omyndighet. Några resolutioner gav dock kvinnan rätt att sälja varor, garn,

⁵¹ Inger, Göran, *Svensk rättshistoria*. - Malmö : Liber Ekonomi, 1997, s 136-138, 169, 175-178, 181-183.

⁵² *Den svenska historien* 1967, s 72-73.

⁵³ Lyttkens, Alice, *Kvinnan börjar vakna : den svenska kvinnans historia från 1700 till 1840-talet*. - Stockholm : Bonnier, 1973, s 65-66.

⁵⁴ Ohlander, Ann-Sofie och Strömberg, Ulla-Britt, *Tusen svenska kvinnoår : svensk kvinnohistoria från vikingatid till nutid*. - Stockholm : Rabén Prisma, 1996, s 73.

⁵⁵ Inger 1997, s 105-112, 145.

band, mössor etc som ansågs höra till nipperhandeln.⁵⁶ Vissa yrken kunde vara reserverade för änkor så att de skulle få möjlighet att försörja sig själva. Tobakshandeln i Stockholm var ett av dessa yrken. Även slakt av smådjur kunde få utövas av änkor, även om deras framlidna män inte hade arbetat som just slaktare. Det krävdes dock ett tillstånd för att få bedriva småhandel eller för att få driva en krog. Då gjordes en behovsprövning, i vilken vägdes in om den sökande var änka och om hon var utan tillgångar. Under 1800-talet började man att sälja krogrättigheterna på auktion till högstbjudande, vilket kan ha missgynnat änkorna som kanske inte hade råd att köpa dem. År 1864 gav en ny näringslagstiftning ogifta kvinnor möjlighet att starta egna småföretag som till exempel en butik eller en syateljé.

Fattiga änkor kunde bli omhändertagna av släktingar på sin ålders höst, men om det inte fanns några släktingar eller dessa inte ville ta hand om änkan, hamnade hon på fattighuset istället. Vålbärgadeänkor kunde på äldre dar köpa sig en tryggad ålderdom på en institution som liknade ett ålderdomshem. En sorts änkepension var morgongåvan, som var avsedd att användas efter makens död. Morgongåvans betydelse försämrades dock under 1700-talet. Efter 1734 fick maken rätt att använda morgongåvan till att betala sina skulder med.⁵⁷

Kvinnorna ansågs vara både fysiskt och andligt underlägsna männen och därför stiftades ovanstående lagar för att skydda dem. Kvinnorna skulle stå under sina makars eller fäders beskydd. Det fanns emellertid även materiella orsaker till att lagarna var som de var, bland annat ville man ej splittra jorden. Dock var det bara den omyndiga kvinnan, dottern eller hustrun, som fick sina rättigheter inskränkta. Änkan fick samma rättsliga ställning som mannen.⁵⁸

Enligt lagen var änkan en myndig och självständig person som fick sköta sin ekonomi själv. Hon fick förvalta eventuella arv såsom ett efterlämnat tryckeri, köpa och sälja mark och fastigheter. Änkan kunde även själv driva ärenden i domstol, vilket kan ställas som kontrast mot hennes tidigare omyndighet, då hon inte kunnat göra något av det ovanstående. Det kunde ha stiftats lagar om att änkan skulle ställas under förmyndare, men detta skedde aldrig, utan änkan var myndig och fick nu bestämma över sig själv och sin egendom.⁵⁹ Dock hade hon ej rätt att oinskränkt träda i makens ställe som sina barns förmyndare. Arvsrätten skilde sig åt mellan land och stad. I staden ärvde son och dotter lika mycket och på landet fick sonen ärva dubbelt så mycket som dottern.⁶⁰ Lika arvsrätt för kvinnor och män i hela landet infördes först 1845.⁶¹

Änkornas möjligheter berodde på den tid och plats de levde i. *Tusen svenska kvinnoår* tar bland annat upp smedänkorna i Bergslagen. På 1600-talet och i början av 1700-talet fanns det många exempel på änkor som efter mannens död tog över smedjan och drev den vidare. Därefter blev detta dock alltmer ovanligt och i början av 1800-talet förekom inte längre övertaganden av smedjor. I *Tusen svenska kvinnoår* nämns också den minskande andelen företagsdrivande änkor under 1800-talet. År 1840 fanns det 108

⁵⁶ Widerberg 1980, s 33.

⁵⁷ Ibid. s 95-97, 101-102.

⁵⁸ Ibid. s 34.

⁵⁹ Ohlander och Strömberg 1996, s 93.

⁶⁰ Widerberg 1980, s 31.

⁶¹ Ohlander och Strömberg 1996, s 145.

manliga hantverkare i Örebro och 19 änkor som drev sina avlidna makars verksamhet. 20 år senare hade männens antal stigit till 117 medan änkorna hade minskat till 5. I boken ställs frågan om samma utveckling skedde inom andra yrkesområden.

Man undrar i *Tusen svenska kvinnoår* om det var så att en betydelsefull utveckling i samhället ägde rum under denna period. Mycket tyder på att det skedde en gradvis försämring av kvinnornas ställning med början under 1600-talet och fram till omkring mitten av 1800-talet. På 1600-talet inleddes nämligen en rad förändringar i samhället, vilka innebar att kvinnorna ställdes åt sidan. Statsförvaltningen, undervisningssystemet, samhällsekonomin och vetenskaperna utvecklades. Detta skapade fler arbetsmöjligheter åt männen medan det för kvinnorna var ytterligare områden dit de inte hade tillträde. En del forskare hävdar att det var industrialismen som påtagligt försämrade kvinnans ställning.⁶²

Fru Fougts liv var styrt av 1734 års lag. Hon fick när hon 1782 blev änka emellertid oinskränkt förmyndarskap över sina barn genom en paragraf i det ömsesidiga testamente som hon och hennes make Henric skrev ett par månader före hans död.⁶³

3.2.1. Sammanfattning av 3.2

Gifta och ogifta kvinnor på 1700- och 1800-talet räknades som omyndiga. Maken eller någon annan man, till exempel fadern, var deras förmyndare. Änkor däremot räknades som myndiga och fick bestämma över sig själva och sina tillgångar. Det som påverkade änkornas tillvaro var ekonomin och vilken klass i samhället de tillhörde. Även ansvar för minderåriga barn eller gamla föräldrar påverkade deras liv. Fattiga änkor kunde få tillstånd att driva egna småföretag för att försörja sig själva och sina anhöriga. Det fanns ett visst glapp mellan vad lagen sade att kvinnor kunde göra och vad som tilläts av praktiska skäl.

3.3 Utbildning för kvinnor på 1700- och 1800-talet

Kvinnorna var en ny läsargrupp som kom fram under 1700-talet. Det högre borgerskapet och överklassens kvinnor hade fått mer fritid genom tillgängligheten till tjänstefolk. De använde fritiden till att läsa och denna växande bildning gav dem en möjlighet att utöva ett avsevärt inflytande över barnens uppfostran, men kvinnorna lämnade egentligen aldrig hemmets sfär.⁶⁴

På 1700-talet hade kvinnor inte samma möjligheter att få en utbildning som kunde mäta sig med den som männen fick. Det som förväntades av en kvinna på den här tiden var att hon skulle kunna leda ett hushåll på ett kompetent sätt och för detta behövdes inte kunskaper i latin. Kvinnorna utanför de förnäma och lärda kretsarna kunde oftast inte ens skriva.⁶⁵ Det var under denna tid föräldrarnas inställning till utbildning som

⁶² Ohlander och Strömberg 1996, s 100, 122-123, 133.

⁶³ Lindgren 1990, s 6. Se vidare 4.4.

⁶⁴ Ankarcróna 1989, s 67-68.

⁶⁵ Heyman, Viveka, *Outgivna författarinnor. // Kvinnornas Litteraturhistoria.* – Stockholm : Författarförlaget, 1981. - S. 11-15.

bestämde vilken bildning deras barn fick. Mestadels kostades sönerna på medan det inte var lika noga med döttrarnas bildning. Detta hade sin orsak i att man ansåg att boklig lärdom inte var lämpligt för kvinnor.⁶⁶ Orsaken till att man inte ansåg det vara lämpligt var att flickorna räknades som intellektuellt underlägsna pojkarna. I fall de skulle ägna sig åt studier, fick det vara i ämnen som var till nytta för skötseln av ett hushåll och för uppfostran av barnen.⁶⁷ I de texter där det står något om kvinnors utbildning framgår det att de flickor som ville ha en boklig bildning fick kämpa för att få tillägna sig en sådan.⁶⁸ Kvinnor skulle inte sträva efter alltför hög lärdom, då man fruktade att detta kunde leda till att hushållet försumrades. Var de emellertid lärda fick de inte visa upp sina kunskaper och briljera med dem.⁶⁹

Det diskuterades i tidningar och tidskrifter under 1700- och 1800-talet om utbildning för kvinnor och om vad som passade sig och inte passade sig för en kvinna att läsa. I diskussionerna framfördes ibland också krav på flickskolor och hushållsskolor. Både manliga och kvinnliga signaturer, för skribenten framträdde oftast under pseudonym, deltog i debatten. Det var dock inte bara utbildning för kvinnor som debatterades, utan också deras ställning i samhället och inom äktenskapet. Det fanns också tidskrifter utgivna av kvinnor för kvinnor, men dessa var dock få.⁷⁰

En yrkesutbildning som var tillgänglig för kvinnor var barnmorska. Kravet var att man var gudfruktig, skicklig och nykter. Stadsläkaren hade hand om själva utbildningen och utexamineringen. Efter fullföljd utbildning fick kvinnorna svära barnmorskeeden och börja arbeta.

Privata flickskolor började startas i Sverige under slutet av 1700-talet. Den första startades i Göteborg av den lokala herrnhutiska församlingen år 1786.⁷¹ Om en kvinna hade lyckats få en viss boklig bildning kunde hon ta plats som guvernant eller arbeta som lärarinna på ett flickpensionat.⁷² Flickpensionat fanns det många av i Stockholm. År 1810 fanns det över 100 privata skolor och pensioner i Stockholm. Dessa var av skiftande storlek och kvalitet, från pensioner för medelklassens döttrar till småskolor för de fattigas barn. Skolorna fanns överallt i staden. Skolorna startades och drevs av kvinnor, ibland för att dessa skulle kunna försörja sig. I de seriösa pensionerna var man dock inriktad på att ge eleverna en god bildning.⁷³ God bildning innebar språkundervisning, musik- och danslektioner samt undervisning i sömnad och andra

⁶⁶ Kyle, Gunhild, *Kvinnor och kunskap. // Handbok i svensk kvinnohistoria / redigerad av Gunhild Kyle.* - Stockholm : Carlsson, 1987. - S. 119-120.

⁶⁷ Nilsson, Ruth, *Kvinnosyn i Sverige : från drottning Kristina till Anna Maria Lenngren.* - Lund : Gleerup, 1973, s 181.

⁶⁸ Bergom-Larsson, Maria, *En själ, som fint och starkt och ömt och häftigt känner : om Hedvig Charlotta Nordenflycht - en biografisk skiss. // Kvinnornas Litteraturhistoria.* - Stockholm : Författarförlaget, 1981. - S. 53.

⁶⁹ Nilsson 1973, s 263-265.

⁷⁰ Kyle 1987, s 119-120 och Nilsson 1973, s 271-272.

⁷¹ Kyle 1987, s 123.

⁷² Lyttkens, Alice, *Kvinnan börjar vakna : den svenska kvinnans historia från 1700 till 1840-talet.* - Stockholm : Bonnier, 1973, s 84.

⁷³ Bjurman, Eva Lis, *"Hon skall uppfostras icke för Staten utan för Mannen" // Ur barndomens historia.* - Stockholm : Centrum för barnkulturforskning vid Stockholms universitet, 1995, s 127-131.

hushållskunskaper. Det var vanligt på 1700-talet att man skickade flickorna till en flickpension istället för att anställa en guvernant.⁷⁴

Här nedan tar vi upp två exempel på hur det kunde gå till när kvinnor skaffade sig en bildning. Vi tar också upp den bildning som fru Fougts kan ha haft.

Hedvig Charlotta Nordenflycht, född 1718 i Stockholm, var dotter till en ämbetsman som blivit adlad. Modern kom från en prästfamilj. Hedvig Charlotta var ett vetgirigt barn som fick litet undervisning av sin brors informator, men som för övrigt fick kämpa för att få en utbildning. I sin självbiografi berättar hon om hur hon smygläste, med boken gömd i knät, i stället för att ägna sig åt sybågen eller knyppeldynan. Föräldrarna ville uppfostra henne till en god hustru. Själv var Hedvig Charlotta mer intresserad av att läsa och skriva. Fru Nordenflycht började skriva för att försörja sig när hennes man dog år 1741 och lämnade henne utan tillgångar. Hon skrev tillfällighetsdikter, vilka var det enda sättet för en författare på 1700-talet att försörja sig på. Hon uppvaktade den kungliga familjen med dikter till olika högtider, såsom bröllop, födelsedagar, dop och begravningar. För en av sina dikter, *Den frälsta Svea*, fick hon år 1752 en årlig pension som gjorde att hon därefter kunde leva utan ekonomiska bekymmer. Hon blev nu en ekonomiskt oberoende änka som kunde ägna sig åt att skriva obehindrat.⁷⁵ Fru Nordenflycht skrev en dikt, *Till fruentimmers försvar*, i vilken hon framförde den för tiden revolutionerande tanken att kvinnan skulle kunna vara jämbördig med mannen om hon fick tillägna sig kunskaper och bildning.⁷⁶

Anna Maria Malmstedt, gift Lenngren, föddes år 1754. Hon hade större tur när det gällde möjligheten att få en utbildning. Fadern, som var docent i Uppsala, kostade på henne en grundlig akademisk utbildning vilken var densamma som hennes bröder fick.⁷⁷ Fröken Malmstedt framträdde som poet redan år 1774 och blev fast medarbetare i *Stockholms-Posten* år 1780. År 1780 gifte hon sig med Carl Peter Lenngren, som också arbetade på *Stockholms-Posten*. I tidningen publicerade hon anonymt sina dikter, prosastycken och reportage. Anonymiteten var viktig för henne, då det inte var passande att hon som kvinna skrev om saker som pågick utanför hemmets gränser. Som anonym hade hon frihet att publicera sina dikter, av vilka en del var satirer, utan att behöva oroa sig för efterräkningar.⁷⁸

Fru Fougts var bildad, men det finns inga källor som talar om hur utbildningen exakt gått till. De två ovanstående kvinnorna lämnade efter sig självbiografier och andra källor, medan fru Fougts inte gjort det i samma utsträckning. Då hennes föräldrar var boklärda kanske de tog hand om fru Fougts utbildning själva. Dock vet man att hon behärskade franska och tyska, kanske till och med engelska. Man kan nog också anta att hon fick en viss utbildning i tryckeriuppgifterna i familjens tryckeri.⁷⁹

⁷⁴ Lyttkens 1973, s 158, 167-168, 182.

⁷⁵ Bergom-Larsson 1981, s 52-53, 57-58, 71.

⁷⁶ Lyttkens 1973, s 125-126.

⁷⁷ Blanck, Anton, *Anna Maria Lenngren*. – Stockholm : Natur och kultur, 1948, s 11-12 och Lyttkens 1973, s 256.

⁷⁸ Pleijel, Agneta, *Den kvinnliga författaren och offentligheten. // Författarnas Litteraturhistoria : den första boken*. - Stockholm : Författarförlaget, 1979. - S. 204-219.

⁷⁹ Lindgren 1990, s 4.

3.3.1 Sammanfattning av 3.3

Som vi kan se var det inte självklart att kvinnorna på 1700-talet fick någon utbildning. Om de ville ha en bildning som gick längre än till hushållssysslor fick de kämpa till sig den, såvida de inte hade föräldrar som ansåg att utbildning var lika viktig för både pojkar och flickor. När kvinnorna väl hade lyckats förvärva en god bildning fick de inte stoltsera med den, för trots allt ansågs deras plats vara i hemmet och inte i offentlighetens sken.

4. FRU FOUGT, HENNES SLÄKT OCH UMGÄNGE

Eftersom vi tror att fru Fougts privat- och yrkesliv kan ha varit beroende av eller påverkat varandra i större eller mindre grad, har vi i detta kapitel om henne och hennes familj valt att redovisa varje familjemedlem i egenskap av både privat- och yrkesperson och deras respektive roller i Kongl. Tryckeriet. Vi har valt att börja berätta om fru Fougts föräldrar, för att sedan gå in på den av hennes bröder som hade Kongl. Tryckeriet. Därefter presenterar vi hennes make och sedan berättar vi om fru Fougt själv och hennes umgänge. Uppgifterna om familjemedlemmarna i egenskap av privatpersoner är få, i avsnittet om fru Fougt själv har vi dock granskat henne närmare även som privatperson.

4.1 Modern

Holländskan Anna Margaretha von Bragner (1702-1772) var fru Fougts mor. Hon gifte sig med boktryckaren Peter Momma i Stockholm 1738. Anna Margaretha verkar ha varit mycket engagerad i ett flertal olika sysslor i hennes och makens boktryckeri. I Lisbeth Larssons artikel *Min kiära Syster och oförliknelige Wän! : om 1700-talets svenska press och dess fruntimmerstidskrifter* presenteras Anna Margaretha som en av redigerarna till den på tryckeriet utgivna *Stockholm Gazette*. Den andre var hennes make.⁸⁰ *Stockholm Gazette* tillhandahöll nyhetsmaterial hämtat från utländska tidningar och tidningen utgavs på franska. Margareta Berger anser att Anna Margaretha måste ha varit den som stått för den korrekta behandlingen av det franska språket.⁸¹ Anna Margaretha skrev också med den kvinnliga signaturen *Fruentimbers Skugga* i sin moraliska tidskrift *Samtal emellan Argi Skugga och en obekant Fruentimbers Skugga. Nyligen ankommen til de dödas Rijke*. Tidskriften gavs visserligen ut anonymt på tryckeriet, men enligt Larsson bör det ha varit Anna Margaretha som stod bakom den, något som även Berger håller med om på grund av att den ofta innehöll stav- och grammatiska fel på svenska. Då den någon gång innehöll något på franska är texten däremot felfri.⁸² I tidskriften ville Anna Margaretha komma i polemik med en man om sedernas förfall. Kvinnornas förfall var ett centralt tema i 1700-talets moraliska tidskrifter, vilket byggde på en lång berättartradition om kvinnan och kvinnligheten.⁸³ Genom sin anonyma signatur kunde Anna Margaretha komma i diskussion med en man, något som inte annars hade varit möjligt om hon hade uppgett sitt verkliga namn.⁸⁴

Enligt Lisbeth Larsson var den kvinnliga rösten riktad mot Olof von Dalins tidskrift *Then Swänska Argus* och att han själv skulle ha stått som signaturen *Argi Skugga*, vilken dock var påhittad av Anna Margaretha. Dalin skrev artiklar till kvinnan om

⁸⁰ Larsson, Lisbeth, *Min kiära Syster och oförliknelige Wän! : om 1700-talets svenska press och dess fruntimmerstidskrifter*. // *Nordisk kvinnolitteraturhistoria : I Guds namn*, band 1. - Höganäs : Wiken, 1993. - S. 429.

⁸¹ Berger 1977, s 23.

⁸² Larsson 1993, s 429 och Berger 1977, s 23.

⁸³ Larsson 1993, s 430-431.

⁸⁴ *Ibid.* s 434.

kvinnan, trots att han själv var man. 1738 inträffade det emellertid att en *verklig* kvinna gav sig in i diskussion med honom, om än på ett fiktivt och anonymt sätt:

Dig, min kiära Argi Skugga, tackar jag mycket för all *Complaisance* emot en wärckelig Qwinna, som kanske är den första och sista som tagit sig den friheten at med ohörlig ansichte tala med dig, sedan du i allmänna werlden så mycket talat om mitt Kön.⁸⁵

Detta var *Fruentimbers Skuggas* svar. En annan gång skrev *Argi Skugga*: ”Du må wara mycket nyfiken?” på vilket *Fruentimbers Skuggas* svarade:

”Ja de säija så om mitt Släkte, och är jag alt för mycket upriktig at just neka dertil; dock du wet ock sielf orsaken, nemligen den ignorance och omedwetenhet hwari man oss gemenligen mer än manfolken lemna, och ju större den är, ju mera upväcker den oemotsägligen nyfikenhetens passion”.⁸⁶

Anna Margaretha använde ett språk och ett sätt att skriva som provocerade och hon angrep ständigt auktoriteter: ”Jag har i wärket sedan funnit at där äro andra medel än *autoriteter* at blifwa klok af”.⁸⁷ Hon tog även upp ämnen som brännvinsdrickandet i Sverige och var mycket kritisk mot krig. Anna Margaretha ansåg också att man lärde sig genom sitt förnuft och inte genom andras åsikter eller kunskaper, vilket var tidens uppfattning. Hon hade ett materialistiskt synsätt och menade att människan har

intet utan sina Sinnen och förfarenheten. Som hennes sinnen åter äro inet undergifvne annat än det som kan forstås genom nöje eller lidande, så följer däraf at hwar och en ej åstunder utan det förra och skyr det senare”. Människan är ”ett simpelt Creatur eller en varelse som har kiänsel ock som fölgakteligen inet annat söker än kiöttsligt *plaisir* och Wällustighet”.⁸⁸

Larsson skriver vidare att Anna Margaretha intog en annan författarhållning än vad som var brukligt för svenska förhållanden. Hon framhöll och värnade om det goda, vilket kunde uppnås genom det förtroliga och angenäma samtalet. Samtalet är en väg till kunskap, insikt och förbättring:

Jag wil bara anmärcka, at förtroliga underrättelses samtal i tid och tilfälle, giöre intryck! Men deremot fehlens på wisst sätt utmålande, lærer ofta mycket som förr ignorerats, och til förbättring har samma wärckan som olja i eld.⁸⁹

Ann Öhrbergs avhandling *Vittra fruntimmer : författarroll och retorik hos frihetstidens kvinnliga författare* visar också att tidskriften bör ha varit ett fiktivt samtal mellan en man och en kvinna. Det handlade inte om ett verkligt samtal mellan Anna Margaretha och Dalin där han svarade direkt i hennes tidskrift på inläggen. Tidskriften var en av flera efterföljare till *Then Swänska Argus* och som förmodligen varit inspirerande, bland annat ur ekonomisk synvinkel för Anna Margarethas tidskrift. Det finns en möjlighet att tidskriften i alla fall var riktad mot Dalin och hans åsikter, men det finns enligt Öhrberg andra svenska förebilder, så något definitivt antagande går inte att göra.⁹⁰ Kanske ville Anna Margaretha helt enkelt bara dra fram kvinnornas åsikter i olika frågor och detta blev möjligt endast genom ett fiktivt samtal under anonym signatur.

⁸⁵ Ibid. s 431-432.

⁸⁶ Ibid. s 434.

⁸⁷ Ibid. s 432.

⁸⁸ Ibid.

⁸⁹ Ibid.

⁹⁰ Öhrberg, Ann, *Vittra fruntimmer : författarroll och retorik hos frihetstidens kvinnliga författare*. - Stockholm : Gidlund, 2001, s 167.

När man studerar Anna Margarethas kommentarer framträder en bild av en intelligent och medveten kvinna som inte var rädd att säga sin mening. Presshistorikern Otto Sylwan kommenterade också Anna Margarethas artiklar och skriver 1896: ”Har Margareta Momma verkligen varit författare till dylika ting, måste hon hafva varit en för sin tid både til verldsåskådning och kunskaper ytterst ovanlig kvinna”.⁹¹ Hur man skall uttolka hans åsikt är emellertid osäkert, men Kristina Lundgren och Birgitta Ney anser att med sin utländska härkomst är det dock inte omöjligt att Anna Margaretha hade fått en annorlunda bildning än den gängse i Sverige.⁹² Margareta Berger är av samma åsikt och skriver att Anna Margarethas avancerade åsikter bör ha kommit från en kontinental kulturkrets, som det skulle ta lång tid för innan den kom till Sverige och slutligen även accepterades här.⁹³

4.2 Fadern

Fru Fougts far var Peter Momma (1711-1772), son till brukspatronen Rudolf Momma och Elsa Dorothea Kraak.⁹⁴ Familjen Momma härstammade från Holland och hade kommit till Sverige på 1640-talet. Två medlemmar av familjen, bröderna Abraham och Jacob Momma, blev adlade för sina insatser inom svenskt bergsbruk. De tog då namnet Reenstierna. En av deras ättlingar var Märta Helena Reenstierna, författare till *Årstadagboken*.⁹⁵ Peter Mommas farfars far, Wilhelm Momma, var halvbror till bröderna Reenstierna. Han var bruksägare i Nyköping.⁹⁶

Peter var en driftig man som förutom boktryckeri även hade stilgjuteri för framställning av typer och innehade pappersbruk. Från början hade han varit inriktad på en karriär som ämbetsman men bytt verksamhet när han blev intresserad av boktryckarkonsten. Som tidigare nämnts gifte sig Peter med Anna Margaretha von Bragner 1738. Var och hur dessa träffades vet vi inget säkert om, men en möjlighet är att de hade mötts någon gång i Holland då Peter kom dit för att studera tryckkonsten under 1730-talet. Han hade blivit anförtrodd upptryckningen av Riksbankens transportsedlar och därigenom blivit intresserad av hantverket. År 1737 fick han också förtroendet att trycka dem och köpte Kongl. Tryckeriet året därpå. Samma år fick han privilegium på en historisk almanacka, vilken fortsatte att ges ut år från år. Större delen av hans produktion var dock officiellt tryck, såsom kungörelser och förordningar. År 1738 startade Peter tillsammans med M. Holmerus ett stilgjuteri, vilket var ett av de första i sitt slag i landet. Holmerus fick 1741 ensamrätt på tolv år för stilgutning i Sverige. På hans begäran infördes sedan importförbud på stilar år 1743. Peter övertog privilegiet år 1750, när Holmerus börjat arbeta för riksbanken. Peter var även tidningsutgivare och gav bland annat ut *Stockholms Weckoblad* från 1745 och *Riksdags-tidningar* under åren 1755-56. Till *Stockholms Weckoblad* fanns det en bilaga som kallades *Allehanda*, senare kallad

⁹¹ Larsson 1993, s 430.

⁹² Lundgren, Kristina och Ney, Birgitta, *Tidningskvinnor 1690-1960*. - Lund : Studentlitteratur, 2000, s 17.

⁹³ Berger 1977, s 22.

⁹⁴ Riksarkivet, Autografsamlingen, volym 142.

⁹⁵ Reenstierna, Märta Helena, *Årstadagboken : journaler från åren 1793-1839*. D 1. - Stockholm : Norstedt, 1993, s 18-19.

⁹⁶ Gillingstam, Hans, *Momma. // Svenskt biografiskt lexikon*. D. 25. - Stockholm, 1987. - S. 664.

Dagligt allehanda. Tidningen ansågs vara mössvänlig.⁹⁷ Peter var år 1756 sekreterare för Boktryckeri-societeten.⁹⁸ Som kunglig hovtryckare var Peter garanterad en viss avsättning av det offentliga tryck som han utförde. Genom detta stod han delvis vid sidan av konkurrensen från de övriga boktryckarna.⁹⁹

År 1768 överlät han Kongl. Tryckeriet och medföljande tidningsutgivning på sin son Wilhelm Momma (f 1740) som gjorde *Dagligt allehanda* till en självständig tidning. Wilhelm blev dock tvungen att gå i konkurs år 1771 och rymma ut ur landet.¹⁰⁰ Peter hade dock fått ärva Grefingska tryckeriet år 1769 och detta drogs inte med i konkursen.

4.3 Brodern och maken

Wilhelm Momma (f 1740) var ombudsman vid Kongl. Tryckeriet.¹⁰¹ Som tidigare nämnts övertog han tryckeriet efter sin far, Peter Momma och med detta således även tidningsutgivningen. Wilhelm gjorde *Dagligt Allehanda* till en självständig tidning. Han drev upp försäljningssiffrorna, men blev på grund av slösaktigt leverne tvungen att gå i konkurs och fly landet år 1771.¹⁰² Tidningen var ett forum för mösspartiet och publicerade insändare som var kritiska mot myndigheter. I tidningen publicerades även notiser, annonser och tidvis medföljde bilagor med underhållande läsning och reportage. Efter Wilhelms konkurs köptes tidningen av Johan Pfeiffer (1731-1806) som drev tidningen vidare till 1802.¹⁰³ Wilhelm Mommas vidare öden är okända och om han någonsin återvände till Sverige är oklart.

Henric Fougt (1720-1782) var född i Lövånger i Västerbotten. Han hade studerat vid Uppsala universitet och disputerade år 1745 på ett arbete om gotländska koraller, till vilken han hade gjort illustrationerna. Efter avslutade studier slog han in på ämbetsmannabanan och blev anställd på Bergskollegium, där han avancerade till sekreterare.

Henric gav ut sin första publikation år 1753, en lärobok i välskrivning. Vid fyrtiotvå års ålder, år 1762, gifte han sig med Elsa Momma. Hon var då sjutton år gammal. År 1764 hade Henric lyckats framställa gjutna typer för tryckning av musiktryck istället för de graverade kopparplåtar som annars användes. Denna metod demonstrerades samma år för vetenskapsakademin. År 1767 reste han till England och fick där patent på sin metod för framställning av musiktryck. Tre år senare sålde Henric sitt musiktryckeri i London och reste tillbaka till Sverige. Av svärfadern fick Henric år 1771 en del av Grefingska boktryckeriet, vilket han drev under eget namn från 1772, då båda svärföräldrarna avled. Henric tog över benämningen Kongligt Boktryckeri år 1772. Som kunglig boktryckare tryckte han upp, liksom svärfadern gjort, plakat, kungörelser och förordningar bland mycket annat. Han hade även privilegium på musiktryckeri i Stockholm.

⁹⁷ Ibid. s 667-669.

⁹⁸ Klemming och Nordin 1983, s 644.

⁹⁹ Lindgren 1990 s 3.

¹⁰⁰ Hölcke, Olov, *Momma, Petter. // Svenska män och kvinnor. D.5.* - Stockholm : Bonnier, 1949. - S. 327.

¹⁰¹ Klemming och Nordin 1983, s 235.

¹⁰² Hölcke 1949, s 327.

¹⁰³ *Den svenska pressens historia : i begynnelsen (tiden före 1830)*, del 1. - Stockholm : Ekerlid, 2000, s 146-147.

Henrics verksamhetstid präglades av att han var noggrann med typografin och bland annat introducerade ett typsnitt av John Baskerville i Sverige. Även förlagsverksamheten moderniserades genom att han även gav ut romaner och historiska arbeten.¹⁰⁴ Henric blev riddare av Vasaorden år 1774.¹⁰⁵ Han var målmedveten och energisk, men kunde åsidosätta både takt och hänsyn för att nå sina mål. År 1766 konkurrerade han med sin svärfar om sedeltrycket och tvang därigenom denne att sänka sitt pris. Sedan anhöll han hos bankofullmäktige om belöning för sin insats, samt om skadestånd för det arbete som han till ingen nytta hade lagt ned.¹⁰⁶ Henric Fougts dog år 1782 och fru Fougts ärvde då tryckeriet.

4.4 Fru Fougts

Elsa Momma (1744-1826) var född 14 december 1744 i Gamla Stan i Stockholm. Familjen bodde på Lilla Nygatan där tryckeriet också var förlagt.¹⁰⁷ Fru Fougts var parets tredje barn och deras enda dotter. Vilken utbildning hon fick vet man inte med säkerhet. Kanske utbildade föräldrarna henne själva. Hon behärskade dock franska, tyska och eventuellt också engelska. Hon uttryckte sig väl på skriven svenska och franska, så någon form av skrivutbildning bör hon ändå ha fått.¹⁰⁸ Tryckeribranschen verkar hon ha varit väl förtrogen med eftersom båda föräldrarna varit involverade i tryckeriet.¹⁰⁹ Hur mycket hon faktiskt hjälpte till i det vid unga år finns det dessvärre inga uppgifter om.

Äktenskapet med Henric ingicks den 12 augusti 1762. Fru Fougts huvudsakliga uppgift blev att vara maka, mor och husmor. Paret fick sex barn, fyra döttrar och två söner, alla födda mellan 1764 och 1778. Under makens vistelse i England mellan 1767 och 1770 var fru Fougts kvar i Stockholm hos sina föräldrar.¹¹⁰ Båda föräldrarna avled under 1772. Som brukligt var skulle Kongl. Tryckeriet och familjens övriga förmögenhet ha tillfallit den kvarvarande brodern Wilhelm. Då han tidigare visat sig opålitlig att hantera större kapital, hade makarna Momma 1771 upprättat ett testamente, i vilket det stod att makarna Fougts ensamma skulle ärva allt. Arvet bestod av, förutom tryckeriet, lösöre, två hus i Stockholm, en egendom på landet och ett stort förlag. Tillsammans med maken skrev fru Fougts ofta förekommande krönikor i *Stockholms Veckoblad* och var allt som oftast behjälplig i tryckeriet.¹¹¹ *Stockholms Veckoblad* hade den ovanligheten att den vanligtvis angav tidningskällan, åtminstone under fru Fougts tryckeriägartid, varifrån en nyhet hade hämtats om det gällde en utländsk skrift. Här kan nämnas några ansedda tidningar som *London Evening Post*, *Hamburger Neue Zeitungen* och *Gazette de Cologne*.¹¹²

¹⁰⁴ Hildebrand, Bengt och Gillingstam, Hans, *Fougts, Henric*. // *Svenskt biografiskt lexikon*. D. 16. - Stockholm, 1966, s 399-401.

¹⁰⁵ Klemming och Nordin 1983, s 243.

¹⁰⁶ Hildebrand och Gillingstam 1966, s 400.

¹⁰⁷ Björkman, Margareta, *Läsarnas nöje : kommersiella lånbibliotek i Stockholm 1783-1809*. - Uppsala : Avd. för litteratursociologi vid Litteraturvetenskapliga institutionen i Uppsala, 1992, s 151. Se även 5.3.3.

¹⁰⁸ Lindgren 1990, s 2-4 och avsnitt 7.1.2.

¹⁰⁹ Se 4.1 och 4.2.

¹¹⁰ Lindgren 1990, s 4-6.

¹¹¹ Ibid. s 5-6.

¹¹² Nyman 1988, s 45.

Hur fru Fougth engagerat sig i olika frågor både som privat- och yrkesperson finns det en del exempel på. Vid 1778 års riksdag presenterades ett religionsfrihetsmemorial av kyrkoherden Anders Chydenius. Memorialet syftade till en lagändring som skulle hjälpa icke-lutheraner i Sverige att fritt utöva sin religion. Memorialet kan ha varit till största delen en skapelse av fru Fougth, där dock det ursprungliga konceptet såg annorlunda ut. Det ursprungliga konceptet skall nämligen ha författats av henne och hon skall ha gjort en del ändringar i det under arbetets gång. Chydenius gjorde emellertid en hel del strykningar till det tryckta memorialet och det är endast han som står bakom det. I konceptet finns en mening om barnamord, en konsekvens av att människor som inte får utöva sin religion kunde ta till dessa medel i sin förtvivlan.¹¹³ Eftersom fru Fougth själv härstammade från icke-luthersk släkt är det tänkbart att hon kände för frågan och ville yttra sig. Denna mening är dock struken i det tryckta memorialet och Chydenius intresse med memorialet bör däremot främst ha varit att värna ständernas besluts- och initiativrätt.¹¹⁴ I detta finns en möjlighet att fru Fougth inte ville eller inte fick Chydenius tillåtelse att också stå bakom memorialet med eget namn. Det finns också en möjlighet att memorialet helt enkelt var ett betalningsuppdrag som fru Fougth och maken tillfrågades om de ville åta sig att författa och trycka och därefter har Chydenius gjort de ändringar som passade honom i smaken.

Hur fru Fougth var som person är intressant. En samtida beskrivning av henne omnämndes tillsammans med maken: ...”har en vettig och qvick fru.”¹¹⁵ Ett annat omnämnande om fru Fougth finns från år 1793 i en bibliografi över lärda fruntimmer. Här nämns hon som ”en i vår tid vitter Fru...har med mycken urskillning förestått Kongl. Boktryckeriet efter sin mans död”.¹¹⁶ Återigen nämnd i samband med maken även efter dennes död. Fru Fougth verkar ha varit en skämtsam och ödmjuk person. Gustav III skall nämligen vid ett tillfälle ha gett henne en komplimang för ”hennes vackra tryck”. På detta svarade fru Fougth: ”Oh, nej, Ers Majestät, det är min man som trycker; jag bara lägger upp.”¹¹⁷ Enligt Kekke Stadin var det socialt acceptabelt på 1700-talet för kungen att ge en borgerlig kvinna en komplimang offentligt, något som dock i början av 1800-talet skulle komma att bli otänkbart.¹¹⁸

Efter makens död 1782 tog fru Fougth, då trettioåttå år gammal, över och drev tryckeriet i tjugonio år tills hon fick det överflyttat på sonen Henric Fougth d y (1776-1836) år 1811. Enligt det testamente som fru Fougth och hennes make uppställt före hans död skulle hon självständigt driva tryckeriet vidare utan annan persons inblandning. Tack vare testamentet var hon fri att göra som hon ville. Före 1782 hade hon alltid signerat med sitt flicknamn, men som självständig tryckeriägare antog hon namnet Elsa Fougth. Fougth var ju ett väl inarbetat varumärke, medan namnet Momma visserligen var ett välkänt namn i tryckeribranschen, men inte längre hade det bästa ryktet.¹¹⁹ Till en början hette

¹¹³ Lindgren 1990, s 18-20.

¹¹⁴ Nyman 1988, s 160-162.

¹¹⁵ Lindgren 1990, s 4.

¹¹⁶ Westrin, Carl Peter, *Försök til en historia, öfwer namnkunniga, men i synnerhet lärda fruntimmer.* - Stockholm : Zetterberg, 1793, s 237-238.

¹¹⁷ Nordqvist, Nils, *Berömda svenska boktryckare.* - Stockholm : Sällskapet Bokvännerna, 1972, s 176 och avsnitt 5.1.

¹¹⁸ Stadin, Kekke, *Den gömda och glömda arbetskraften.* // Historisk tidskrift, 1980:100, s 302.

¹¹⁹ Lindgren 1990, s 6-7.

tryckeriet H. Fougts Enka, men ändrade namn till Kongl. Tryckeriet. När detta hände vet vi dock inte.¹²⁰

Andra yttranden om fru Fougts gärningar finns att läsa i ett tryck av skriften *Idun* från 1891 som kort beskriver hennes situation och person. Författaren kallar henne ”Sveriges första boktryckarinna” och skriver:

Hennes lufs öden erbjuda ingenting af hvad man - tämligen enfaldigt ibland - brukar kalla ”romantiskt”...öfvertog enkan Kongl. Boktryckeriet och förestod det i många år, ”med ovanlig skicklighet”, intygat det. Elsa Fougts skildras såsom ”ett vittert och ansedt fruntimmer”.¹²¹

Fru Fougts yttrade sig också i diverse frågor som angick boktryckeriverksamheten. En av dessa var den så kallade tariff-frågan 1804. Den handlade om att Boktryckeri-societeten kom med förslaget att boktryckarna i Stockholm skulle betala ut samma sorts lön till gesäller och sättare beroende av arbetstid och typ av arbete. Fru Fougts verkade kritisk till förslaget och menade att boktryckarna inte skulle börja agera som någon sorts överhuvuden och självständigt sätta en taxa på arbetena. Hon skriver:

...Att ensidigt och utan frivillig öfverenskommelse med våra arbetare, eller ock hög befallning, sätta en taxa på deras arbeten, är likaledes ett kinkigt steg, hvartill reglementet icke gifver någon anledning. Jag håller således före, att de böra deröfver höras, på hvad sätt lämpligast vara må, ehuru jag rätt väl inser all den ledsamhet med arbetens afstannande på tryckerierna m. m., som detta deras hörande skall åstadkomma.¹²²

I sin skrivelse föreslår hon ändock diverse priser för olika arbeten. Fru Fougts och en rad andra boktryckare inlämnade sedan förslag på kontrakt som kunde användas i tryckerierna. Resultatet blev att fru Fougts, J. P. Lindh och Sohm gemensamt skulle utarbete ett fungerande kontrakt. Fru Fougts erbjöd sig sedan att göra tryckningarna av kontrakten.¹²³

Fru Fougts skrev också ett memorial angående en diskussion om importen av utländska stilar och en utländsk boktryckare som skulle lockas till Sverige. Memorialet återkommer vi till i avsnitt 7.2.1.

Fru Fougts står nämnd i samband med en hemligt tryckt kallelse som Gustav III låtit uppräta vid en förestående riksdag:

Således orsakade det en allmän förundran, då konungen den 8 april uti sammankallat statsråd berättade, att han beslutit att kalla ständerna till den 1 maj, samt utdelte den hos boktryckerskan fru Fougts hemligen uti justitiekanslern greve Wachtmeisters närvaro, tryckta kallelsen, som var daterad den 28 mars, vilken med estafetter blivit genast avskickad omkring riket och Finland, så att tidningen var allmänt bekant uti landsorterna, innan man visste det i Stockholm.¹²⁴

När fru Fougts ville lämna över Kongl. Tryckeriet på sin son Henric skrev hon till dåvarande hovkanslern. Hofkanslerns svar till kungen den 31 januari 1811 löd:

¹²⁰ Klemming och Nordin 1983, s 243.

¹²¹ Schöldström, Birger, *Förbiskymtande skuggor ur förra seklets kvinnovärld.* // *Idun* 1891.

¹²² Klemming och Nordin 1983, s 623.

¹²³ *Ibid.* s 621-626.

¹²⁴ Schück, Henrik, *Elis Schröderheim.* - Stockholm : Bonnier, 1942, s 242.

Hos mig har innehafvaren af det kongl. tryckeriet fru Elsa Fougts anhållit om underdånigt förord till erhållande af Eders Maj:ts nådiga tillstånd, att på sin son Henric Fougts få öfverlåta sitt efter sin fader och man ärfda privilegium på kongl. boktryckeriet med alla dess förmåner, samt att han derjemte måtte blifva hugnad med nådig fullmakt, att vara kongl. boktryckare. Det är icke utan skäl, som Eders Maj:t för sina höga expeditioner eger en egen boktryckare. Eders Maj:t har rättighet fordra, att denna med noggrannhet, skyndsamhet och ett arbete värdigt Eders Maj:ts förtroende, fullgör sina förbindelser. Då jag å ena sidan hvarken kan dölja den klagan, som en längre tid blifvit för ibland Eders Maj:ts embetsmän, att fru Fougts, af för henne brydsamma anledningar, ofta varit urståndsatt att uppfylla Eders Maj:ts fordringar och sin egen önskan, hvarigenom andra boktryckare måst tillitas, och kongl. tryckeriets rätt ofta fördröjd tryckning af Eders Maj:ts expeditioner, hädanefter skolan fortfara vid nu varande kongl. tryckeriet; kan å andra sidan icke lemna oanmaldt, att oaktadt hvarken fru Fougts eller dess aflidne man egentligen egt något tillståndsbref att vara kongl. boktryckare, har likväl denna rättighet, som öfver 100 år åtföljt deras tryckeri, genom tiden och ett tyst medgivande blifvit deras arf och vunnit häfd, och att fru Fougts nära 30 år, för sin egen del, varit sysselsatt med detta yrke, utan att dervid hafva ökt sin förmögenhet. Af dessa sammanlagda anledningar anser jag mig böra till Eders Maj:ts eget nådiga bifall, någon viss tid, icke öfver 20 år, bör bestämmas för det blifvande privilegiet, och med vilkor at det upphör så snart innehafvaren brister i noggrant fullgörande af sina förbindelser.¹²⁵

Ansökan antogs den 2 maj 1811.¹²⁶ Verksamheten gick ned under sonens tid och 1835 köptes tryckeriet av P. A. Norstedt & Söner efter att sonen gjort konkurs.¹²⁷ När fru Fougts överlät tryckeriet på sonen var hon sextiosju år gammal. Det var ett långt yrkesliv hon hade bakom sig. Hon dog 1826.¹²⁸

4.4.1 Fru Fougts umgänge

I detta avsnitt presenteras några av de personer som ingick i fru Fougts umgängeskrets. De var högreståndspersoner och ofta fint bildade.

Dans och musik spelade en stor roll i nöjeslivet.¹²⁹ Om fru Fougts umgänge vet vi att hon tillbringade en hel del tid i Stora Amaranther-Orden, en exklusiv sällskapsorden som grundades i Stockholm 1760.¹³⁰ Fru Fougts förekom även ofta i det Schröderheimska hemmet hos Elis och Anna Charlotta (f von Stapelmohr). Det Schröderheimska hemmet besöktes av diverse personer ur borgerskapet, varav en del är kända för oss idag såsom poeten Kellgren, och Bellman. Den sistnämnda var en stor beundrare av fru Schröderheim. Några som uppges ha varit flitiga besökare var bland annat Lars von Engeström och herr och fru Théel (f Malmgren). Fru Fougts höll ett eget åminnelsetal över fru Théel i Stora Amaranther-Orden efter hennes död och förmodligen kände hon också fru Théel ganska väl.¹³¹

Statssekreterare Elis Schröderheim var en av Gustav III:s vänner och gunstlingar. Han hade de egenskaper som uppskattades vid hovet under denna tidsperiod; han var kvick, underhållande och skvallrig. Schröderheim lydde också kungen i allt.¹³² Anna Charlotta,

¹²⁵ Klemming och Nordin 1983, s 400-401.

¹²⁶ Ibid. s 401.

¹²⁷ Hildebrand och Gillingstam 1966, s 401.

¹²⁸ Lindgren 1990, s 6-7.

¹²⁹ Högberg, Staffan, *Stockholms historia*. D. 1. - Stockholm : Bonnier fakta, 1981, s 323.

¹³⁰ *Nationalencyklopedin*. D. 1. - Höganäs : Bra Böcker, 1989, s 267.

¹³¹ Schück 1942, s 70, 434. Se även 7.3.4.

¹³² Lyttkens 1973, s 202.

som var född år 1754 och dog år 1791, var vacker och spirituell.¹³³ Hon hade gärna högt uppsatta personer som mål för sina kvicka elakheter. Hon hade förlorat en son vid några månaders ålder och en fosterson vid samma ålder. Gustav III beklagade henne vid ett tillfälle för detta. Hon svarade då att detta berodde på att hon och hennes man inte hade råd med en stallmästare. Gustav III tog då illa vid sig av detta eftersom det gick rykten om att han inte var sin sons riktige far. Stallmästaren Munck utpekades i stället som den biologiske fadern.¹³⁴ Gustav III tog sin hämnd när Anna Charlotta väntade barn. Skvallret sade nämligen att Elis Schröderheim inte var far till det väntade barnet, utan en sekreterare. Gustav III fick höra detta och han förbjöd Elis att erkänna det väntade barnet. Elis gjorde som kungen sade. Tio dagar efter barnets födelse dog Anna Charlotta. Barnet försvann och man tror att det togs om hand av en släkting till modern. Först fem år senare, när både Elis och Gustav III var döda, vågade man hylla hennes minne. I Stora Amaranter-Orden hölls en minneshögtid över makarna Schröderheim, där fru Fougts höll ett eget minnestal i vilket hon helt tog Anna Charlottas parti.¹³⁵

Lars von Engeström hade en annan uppgift om dotterns öde och enligt Schück skall han ha skrivit följande: ”Hennes [fru Schröderheims] förträffliga vän fru Théel tog barnet till sig och uppförde det såsom fröken Schröderheim, efter ingenting var lagligen mot henne förklarad”. Om huruvida detta var sant återkommer vi till i analysavsnitten.¹³⁶

En kvinna som skall ha tillhört fru Fougts sällskapskrets var författarinnan Cajsa Warg. Hon kan ha varit 1700-talets mest sålda författare i Sverige tack vare sin kokbok *Cajsa Wargs kokbok*, som var mycket populär i de svenska hemmen.¹³⁷ Fru Fougts tryckte kokboken i ny upplaga 1794, så det är möjligt att de också kände varandra närmare.¹³⁸

Enligt Gustav Klemming fällde Gustav III en gång yttrandet ”ett vittert fruntimmer” om fru Fougts.¹³⁹ Med detta kan kungen ha menat att han uppfattade henne enligt begreppet vitters betydelse från senare 1700-tal, vilket innebar att han såg henne som en vältalig kvinna med litterära kunskaper i diktning och prosa. När yttrandet fälldes säger källorna inget om, men stöds av Stadins tidigare nämnda uttalande om socialt acceptabla offentliga kommentarer till borgarkvinnan. Vi tycker att det är värt att notera kungens yttrande som ett tecken på ett erkännande av fru Fougts som en litterär person.

¹³³ Nilsson, Åke, *Schröderheim, Elis // Svenska män och kvinnor*. D.6. - Stockholm : Bonnier, 1949, s 579.

¹³⁴ Barck, Sven Eric, *Kungligt skvaller genom tusen år: en annorlunda bok om svensk historia*. - Sundbyberg : Semic, 2000, s 76.

¹³⁵ Lyttkens 1973, s 202-206. Se även 7.3.4 om åminnelsetalet.

¹³⁶ Schück 1942, s 437.

¹³⁷ Ärlemalm, Inger, *Cajsa Warg, Hiram och de andra*. - Bromma : Ordalaget, 2000, s 11, 14. Se vidare 5.3.3.

¹³⁸ Om tryckningen se 7.2.1.

¹³⁹ Klemming och Nordin 1983, s 243.

5. BOKTRYCKERIHISTORIA

Detta kapitel behandlar olika delar av bokmarknaden, från boktryckaren till försäljare och förlag. Kapitlet har tre delar. Den första delen handlar om boktryckerikonstens historia och utveckling, från Gutenberg på 1400-talet fram till mitten av 1800-talet. I denna del tar vi även upp de olika typer av trycksaker som framställdes under fru Fougts tid, Boktryckeri-societeten samt den tidens trycklagstiftning censur. Den andra delen tar upp enskilda boktryckare och boktryckaränkor av betydelse för uppsatsen. Här redovisas också den lagstiftning som gällde för boktryckaränkorna. Tredje delen handlar bland annat om Stockholms stad med Kongl. Tryckeriet, bokmarknaden i Sverige och dess aktörer.

5.1 Boktryckarkonsten

Tysken Johann Gutenberg (1400-1468) uppfann ett gjutinstrument för framställning av lösa typer, vilket skedde någon gång före 1438. Uppfinningen gjorde Gutenberg till boktryckarkonstens fader. Boktryckarkonsten spred sig vidare till de viktiga städerna längs med de gamla handelsvägarna utefter floden Rhen i sydtyskland.¹⁴⁰ Till Sverige kom boktryckarkonsten år 1483 med boktryckaren Johannes Snell från Lübeck, som blivit kallad till Stockholm för att trycka upp en missale åt biskopen av Uppsala. Han tryckte också den första bok som framställdes i Sverige, en fabelsamling kallad *Dialogus creaturarum* vilket skedde samma år. Missalet blev färdigt senare det året. Några år senare, 1486 kom Bartholomeus Ghotan, också han från Lübeck, och arbetade i Stockholm ett år innan han reste iväg 1487. Kvar lämnade han en medhjälpare vid namn Johannes Fabri (latin av namnet Smedh). Denne producerade bland annat den första tryckta boken på svenska, *Aff dyäfwlsens frästelse*, vilket skedde 1495.¹⁴¹

Tryckförfarandet från 1430-talet till ca 1870-talet var ett mycket tungt arbete och det krävdes stor armstyrka för att pressa ned tryckpappret på formen med de infärgade typerna.¹⁴² Gutenberg uppfann inte bara ett gjutinstrument för att framställa lösa typer, utan också tryckpressen. Denna apparat var från början så utvecklad att tryckförfarandet inte ändrades särskilt mycket ända fram till början av 1800-talet. Den ursprungliga träpressen förbättrades emellertid under årens gång. Man började bland annat med att göra de delar som slets mycket i metall. Gjutjärnstekniken som etablerades mot slutet av 1700-talet gjorde att man kunde framställa tryckpressar helt i gjutjärn. Den stora efterfrågan på tryckt material som kom i början av 1800-talet gjorde att det konstruerades nya typer av tryckpressar. 1811 kom den första ångdrivna cylinderpressen, vilken använde ångkraft i stället för handkraft. Utav denna utvecklades flera typer som med ett gemensamt namn kallades snällpressar. Dessa användes för att trycka dagstidningarna som började komma starkt under denna period. För boktryck var dock inte snällpressen lämplig och där utvecklades i stället flatbäddscylinderpressen.¹⁴³

¹⁴⁰ Dahl, Svend, *Bokens historia*. - Stockholm : Forum, 1961, s 83-84.

¹⁴¹ Ibid. s 103-104.

¹⁴² Landqvist, Marianne, och Ridderstad, Per S., *Boktryckare. // Hantverk i Sverige*. - Stockholm : LT i samarbete med Nordiska museet, 1996, s 78-81.

¹⁴³ Ibid. s 82-83.

Från början tillverkades tryckpapperet för hand av lump, så kallat lumppapper. År 1799 började den maskinella tillverkningen av tryckpapper, då fransmannen Robert fick patent på en långduksmaskin, vilken förbättrades några år senare i England. I långduksmaskinen passerade papperet bland annat ett system av olika sorters valsar som torkade, pressade och glättade papperet tills det var färdigt att rullas upp på stora rullar. Från början var lump råmaterialet för papper. Från år 1844 har man istället använt trämassa för att framställa papper, vilken har framställts genom mekanisk slipning. Sedan kom flera metoder för att framställa pappersmassa genom att koka vedflis på olika sätt. Alla metoderna är vanligen mycket illaluktande.¹⁴⁴

Kvinnor har funnits i boktryckeribranschen ända sedan 1400-talet, då boktryckarkonsten uppfanns. Den första kvinnan som på eget initiativ ägnade sig åt boktryckaryrket var en fröken Strinnholm som utbildade sig till sätтарinna, benämningen på kvinnliga sätтары, år 1816. Hon arbetade i sin brors tryckeri i Stockholm.¹⁴⁵ Först när snällpressen infördes mer allmänt på 1850-talet började kvinnor anställas i tryckerierna i större skala. Deras uppgift var då att lägga av och lägga på de pappersark som matades in i tryckpressarna.¹⁴⁶

Det användes olika stiltyper vid tryckning i Sverige under 1700- och 1800-talen. Antikvastilen användes till exempel för protokoll i Kungliga Vetenskapsakademien, medan frakturstilen, den gamla stilen, var vanligast för populära skrifter.¹⁴⁷ Stilprover, det vill säga reklamtryck av olika tryckstilar, gav varje tryckeri ut vid köpet av en ny stil för att visa kunderna vad de hade att välja på.¹⁴⁸ Fru Fougts hade själv ett stilgjuteri och hon lånade emellanåt ut tryckpressar, bland annat till den tidigare nämnde lånbibliotekarien Magnus Swederus. Under fru Fougts tryckeriägartid tryckte Kongl. Tryckeriet både i antikva och fraktur. I vår funna förlagskatalog från 1788 kan utläsas att den latinska texten är tryckt i antikva och övriga språk i fraktur, utom själva rubriken som också är tryckt i antikva.¹⁴⁹ Fru Fougts använde sig mycket av den engelska Baskerville, en variant av antikva, som hennes make tidigare hade hämtat från England. Fru Fougts engagerade sig i diskussionen om nya stilars införande från utlandet vilket vi skall redovisa utförligare i analysavsnitten.

I Sverige tryckte man i olika format. Folianten ("in fol."), det största formatet, var härmed dyrast, men mycket attraktivt för en boksamlare. Därefter kom kvartoformatet ("4:o"). Oktavformatet ("8:o"), gällde ofta för psalmböcker. Böcker i oktavformat ökade i antal tryckta titlar från 1820. Duodes ("12:o"), det minsta, t ex för almanackor, var oftast en billig bok. Böckernas fickformat hade en betydelse för dess spridning: en bok i mindre format kostade inte bara mindre, den kunde också bäras med i fickan.¹⁵⁰

¹⁴⁴ Ibid. s 83-84.

¹⁴⁵ Ibid. s 77.

¹⁴⁶ Ibid. s 78-81.

¹⁴⁷ Björkman, Margareta, *Svensk bokhistoria. En forskningsöversikt. // Böcker och bibliotek.* - Uppsala : Studentlitteratur, 1998, s 75.

¹⁴⁸ Almquist, Sven, *Bidrag till Jönköpings boktryckerihistoria. // Småländska Kulturbilder.* - Jönköping : Jönköpings läns museum, 1967, s 55.

¹⁴⁹ Se 7.3.1.

¹⁵⁰ Jarrick, Arne, *Borgare, småfolk och böcker i 1700-talets Stockholm. // Historisk tidskrift 1990:2,* s. 204-208.

5.1.1 Tryckalster

Förr i tiden fanns det ofta i svenska hem handkolorerade och tryckta bilder med text, kistebrev, inklistrade i klädkistornas lock eller uppsatta på väggarna. Vid jultid hängde man upp alla bilder som man hade i en rad på väggen, därför kallades de även julabrev. Kistebrevens motiv var oftast bibliska och religiösa, även om det också förekom en hel del folkliga motiv. Kungamotiv var dock ovanliga. Brevens var träsnitt, det vill säga pappersark som trycktes med trästockar i ett mönster i relief. En del trästockar skars ut av boktryckarna själva. Barn och kvinnor sköttes ofta färgläggandet av pappersarken. Kistebreven hade oftast ett moraliskt budskap.¹⁵¹

Mycket av det som trycktes under 1600- och 1700-talen i Sverige var personverser, tillfällighetsdikter som man tryckte till begravningar och bröllop eller till hyllningar av något viktigt. Kanske var det också någon som skulle tillträda ett nytt ämbete eller ta examen och då trycktes en personvers för detta tillfälle. Från att först ha varit en akademisk angelägenhet kom personverserna från senare delen av 1600-talet att ändra karaktär och att först bli allmän egendom för de två högsta stånden, men snart också för köpmän, hantverkare etc. De flesta personverser trycktes i Stockholm och i universitetsstäderna. Antalet personverser uppgick till 30 000 vid sekelskiftet 1800. Ungefär 25 000 av dessa var tryckta under 1700-talet. I början av 1800-talet började man emellertid tappa intresset för dem och ganska snart ebbade denna sed ut.¹⁵²

Skillingtrycken var vanligt förekommande på 1800-talet. De kunde vara av varierat innehåll och till exempel ha ett religiöst tema, vara kärleksförklaringar och dryckesvisor, handla om brottslingar etc.¹⁵³ I England och Frankrike började på 1700-talet en ny litteraturform, romanen, bli populär och i Sverige blev den stora efterfrågan på romaner påtaglig i början av 1800-talet. Romanen blev snabbt populär inom alla samhällsklasser. Rövar-, ande- och skräckromaner skulle fylla ett behov av avkoppling och förströelse, även för intellektuella läsare.¹⁵⁴ Annan produktion under början av 1800-talet bestod av almanackor, psalmböcker, skolböcker, katekesböcker, tidningar, uppbyggelseskrifter och mindre skrifter i särskilda eller aktuella ämnen. Produktionen av mer kvalitetsbetonad skönlitteratur var dock blygsam.¹⁵⁵ Svenska originalromaner var det också ont om i början av 1800-talet, förmodligen beroende på den hårda kontrollen från statens sida av tryckproduktionen mellan 1801-1809.¹⁵⁶ De genrer som det år 1800 trycktes mest av var teologi, skönlitteratur, historia, filosofi, naturvetenskap, geografi, medicin och språkvetenskap.¹⁵⁷ Bokproduktionen i Sverige ökade hela tiden mellan 1782-1811. Utgivning av religiösa böcker minskade dock kraftigt från ca 1810.¹⁵⁸

¹⁵¹ Bringéus, Nils-Arvid, *Kistebrev tryckta i Växjö*. – Stockholm : Jönköpings läns museum, 1997, ur förordet och s 28-35.

¹⁵² Almqvist 1967, s 60-61.

¹⁵³ Holm, Ernst G., *Boktryckerier och boktryckare i Jönköping*. - Jönköping, 1940, s 67-68.

¹⁵⁴ Rinman, Sven, *Svenska bokförläggareföreningen 1843/1887 : en historisk översikt utarbetad med anledning av föreningens 100-års jubileum*. - Stockholm : Svenska Bokförläggareföreningen, 1951, s 44.

¹⁵⁵ Söderlund 2000, s 45.

¹⁵⁶ Se nedanstående avsnitt.

¹⁵⁷ Ankarcrona 1989, s 140.

¹⁵⁸ Jarrick 1990, s 204-208.

5.1.2 Censur

I Sverige följde censuren boktryckeriernas utbredning. Från början hade kyrkan hand om boktryckningen och det som trycktes var mestadels kyrkliga böcker, vilket gjorde att tryckerierna ständigt var under kyrkans kontroll. När reformationen kom, på 1500-talet, började regeringen att ägna en viss uppmärksamhet åt tryckningen av böcker. Gustav Vasa satte biskoparna till att kontrollera så att inget som trycktes var misshagligt, vare sig religiöst eller politiskt. Man började även att övervaka de skrifter som trycktes i utlandet och importerades till Sverige.¹⁵⁹

På 1600-talet inrättades ett konsistorium som skulle utöva censur över allt tryck utom skolböcker och senare ålades kanslikollegium av Karl X att övervaka pressen. År 1661 infördes regeln att boktryckarna skulle skicka två exemplar av allt som trycktes till kanslikollegiet, ett för riksarkivet och ett för kungliga biblioteket. Innehållet i dessa skulle granskas för eventuella misshagligheter. 1662 infördes ett påbud om att alla skrifter skulle granskas av censuren och få klartecken innan det fick tryckas. 1766 avskaffades censuren samt kanslikollegiets befattning att granska de skrifter som skulle tryckas. En fullständig tryckfrihet infördes, men för övrigt behölls det näringstvång som sedan tidigare funnits för tryckerier och bokhandlare.¹⁶⁰

1772 upphörde denna tryckfrihet. 1774 framlades en ny tryckfrihetsförordning i vilken tryckfriheten inte längre var skyddad i grundlagen, vilket resulterade i att bestämmelserna i lagen blev lätta att ändra. Tryckfrihetsförordningen av 1774 års modell gjorde både författaren och boktryckaren ansvariga för det som kom ur pressarna. Tryckfrihetsrestriktionen drabbade främst den politiska och ekonomiska debatten, medan kulturlivet gick fritt.¹⁶¹ År 1780 blev boktryckaren/boktryckaränkan själv ansvarig för det som kom ut ur hans/hennes pressar. Trots detta utkom det politiska tidskrifter mellan år 1780 och år 1785. Straffet var böter både första och andra gången en boktryckare fälldes för brott mot lagen. Först tredje gången blev det fängelse. Om en författare kunde täcka bötesbeloppet så var det inga problem att hitta en tryckare och om det blev problem kunde man alltid byta tryckeri.¹⁶² Efter Gustav III:s död år 1792 utfärdades i juli samma år en ny tryckfrihetsförordning som hävde boktryckarcensuren och straffen för både boktryckare och författare. Följden blev en ström av politiska skrifter, ibland radikala sådana. I december 1792 återupplivades straffbestämmelserna från 1774 års tryckfrihetslag och boktryckarna gjordes medskyldiga för angrepp mot grundlagarna.¹⁶³ Under Gustav IV Adolfs tid var tryckfrihetspolitiken restriktiv och de inskränkningar som fanns kvar sedan Reuterholms tid utökades år 1798 med föreskriften att ingen periodisk skrift fick utges utan särskilt privilegium. Kanslikollegiet upphävdes år 1801 och hovkanslern fick uppdraget att ha särskildövervakning över tryckerierna och pressen.¹⁶⁴ År 1804 utfärdades importförbud mot franska tidningar och böcker, och utländska tidningar granskades systematiskt efter

¹⁵⁹ Vegesack, Thomas von, *Smak för frihet : opinionsbildningen i Sverige 1755-1830*. - Stockholm : Natur och Kultur, 1995, s 93-95.

¹⁶⁰ Ibid. s 93-95.

¹⁶¹ Carlsson och Rosén 1980, s 161-173.

¹⁶² Vegesack 1995, s 93-95.

¹⁶³ Carlsson och Rosén 1980, s 209.

¹⁶⁴ Schybergson, M.G., *Censur. // Nordisk familjebok : konversationslexikon och realencyklopedi*, band 4. - Malmö : Nordisk Familjeboks förlag, 1905, spalt 1426-1431.

sådant som skulle kunna skapa oro.¹⁶⁵ 1810 kom en ny tryckfrihetsförordning i vilken all förhandscensur avskaffades och tryckfriheten blev åter grundlagsskyddad, precis som 1766 års tryckfrihetslag en gång hade varit. Inskränkningar kom dock rätt kvickt. Redan året efter, 1811, kom bland annat ett förbud mot att citera utländska artiklar som behandlade förhållanden i Sverige.¹⁶⁶

Indragningsmakten infördes i svensk lagstiftning första gången år 1785, för att straffa de som missbrukade tryckfriheten, alltså publicerade sådant som kunde uppfattas som oppositionellt mot kungen, staten eller kyrkan. Den liberala pressen under Karl XIV Johans tid drabbades av indragningarna, men de hade ett sätt att handskas med detta: man gjorde en obetydlig ändring av tidningens namn, skaffade en ny ansvarig utgivare och sedan kunde man fortsätta att ge ut tidningen som vanligt.¹⁶⁷ Först år 1838 upphörde indragningarna och indragningsmakten hävdes år 1844.

5.2 Boktryckare och boktryckaränkor

I detta avsnitt tar vi upp enskilda boktryckare. En del av dem var verksamma långt innan fru Fougts verksamhetstid, men de finns med därför att de är intressanta historiskt sett. Andra boktryckare var samtida med fru Fougts och de redovisas för att ge ytterligare belysning åt fru Fougts verksamhetstid. Den så kallade *Medaljhistorien*, som fru Fougts och några andra boktryckare var inblandade i, tas också upp. Avsnittet tar även upp den lagstiftning som berörde boktryckaränkornas verksamhet. Vi redovisar här även några enskilda boktryckaränkor. En del av dem som redovisas levde långt innan fru Fougts, medan andra är samtida med henne. Vi berättar om dem för att ge en bild av den grupp yrkesverksamma kvinnor som fru Fougts tillhörde. I avsnittet berättas även om Boktryckeri-societeteten.

5.2.1 Boktryckare

Under 1400-talet var de första boktryckarna i Sverige Johannes Snell och Bartholomeus Ghotan från Lübeck och lite senare svensken Johannes Fabri (eventuell svåger till Ghotan).¹⁶⁸ På 1500-talet var det sämre med tryckerier. Efter att ha tjänat katolicismen kom nu tryckerierna att istället betjäna protestantismen. Då Gustav Vasa 1527 bestämde att det nu bara skulle vara staten som kunde beställa tryckningar, existerade resten av århundradet endast Uppsala Tryckerie och delar av detta som strax därefter flyttats till Stockholm och blivit Kungliga Tryckeriet. Kungen hade överinseende över båda tryckerierna och hädanefter delade de på tryckningarna. På det kungliga tryckeriet trycktes den svenska reformationens skrifter av boktryckaren Georg Richolff d. y.¹⁶⁹ När denne återvände till Lübeck igen 1573 blev Amund Laurentsson ansvarig kunglig boktryckare. Han efterträddes av Andreas Gutterwitz som kallades från Köpenhamn 1582. Han stannade i Stockholm till sin död 1610 och efterträddes av Christoffer

¹⁶⁵ Carlsson och Rosén 1980, s 217.

¹⁶⁶ Vegesack 1995, s 194-195, 207.

¹⁶⁷ *Nationalencyklopedin*. D. 9.- Höganäs : Bra Böcker, 1992, s 432.

¹⁶⁸ Nordqvist 1972, s 18. Se också avsnitt 5.1.

¹⁶⁹ Nordqvist 1972, s 32-33.

Reusner, ursprungligen från Rostock. Efter honom tog Peter van Selow över 1618 som kunglig boktryckare och blev den förste stilgjutaren i Sverige. Peter van Selow var holländare och kom i första hand för att gjuta ryska typer i Sverige till den litteratur som man ville trycka upp för de erövrade Östersjöprovinsernas befolkning. Hans huvuduppgift blev emellertid att förse de nya tryckerierna i landet med stilar.

I Västerås inrättades ett tryckeri med Olof Olofsson Helsing som föreståndare och 1622 fick Strängnäs sitt första tryckeri med Olof Olofsson Eneaus. 1666 inrättades tryckeri på Visingsö av Per Brahe d. y.¹⁷⁰

Henrich Keyser d. y. var kunglig boktryckare mellan åren 1663 och 1699.¹⁷¹ Han hade lyckats få uppdraget att trycka upp Karl XII:s bibel efter en strid med boktryckaren Georg Gottlieb Buchardi. Striden kan ses som en kamp mellan Keyzers holländska stil och den senares tyska stil. Bibeln initierade en ny tid och var ett uttryck för stormaktstidens självkänsla. Bibeltryckningen var ett stort arbete som innebar att Keyser bland annat måste ha ett stort stilförråd och blev tvungen att skaffa in arbetskraft från utlandet. Därtill kom även den finansiella nödvändigheten från statsmaktens sida. Arbetet skulle enligt kungen utföras under ett års tid och påbörjas 1697, men manuskripten blev fördröjda, Keyser hann dö 1699 och bibeln blev inte färdigtryckt förrän 1703 av hans änka Catharina Höök.¹⁷²

Lars Salvius var boktryckare i Stockholm mellan 1742 och 1773. Han gifte till sig tryckeriet och förlagsrörelsen genom giftermålet med Helena Indebetou, vilken var änka efter boktryckaren Johan Laurentius Horrn.¹⁷³ Salvius tryckte bland annat verk av Carl von Linné, till exempel *Flora Svecica* och *Historia Animalium*. Linné var välbekant med olika tryckstilar och hade egna önskemål. Han ansåg att böcker med Salvius olika stilar "blifva så tjock och ovig, att de studerande ej utan största ledsamhet kunna bära den med sig på herbarisationerna". Sålunda fick Salvius skaffa in en annan stil som måste importeras från utlandet. Salvius var en lärd och idérisk person. Han började en byteshandel med utlandet, vilket resulterade i att en svensk export av böcker kom igång.¹⁷⁴

Johan Christoffer Holmberg i Stockholm hade tryckeri och bokhandel på Stora Nygatan i Gamla Stan. Han specialiserade sig på export och lokal försäljning. Att Holmberg och fru Fougts var bittra konkurrenter går att läsa i ett brev från fru Fougts, där hon uttrycker sitt missnöje över ett otillåtet eftertryck som han gjort efter hennes upplaga.¹⁷⁵ Kanske fru Fougts missnöje var befogat, Holmberg hade förmodligen inga högre litterära ambitioner. Däremot var han intresserad av att tjäna pengar. Han anses ha varit snål och girig, till och med mycket hänsynslös efter ett antal förlagsrättstvister.¹⁷⁶ Anders Jacobsson Nordström var en annan boktryckare i Stockholm under fru Fougts tryckeriägartid som samarbetade med Holmberg. Även över denne uttryckte fru Fougts

¹⁷⁰ Nordqvist 1972, s 42, 50, 85, 92.

¹⁷¹ Klemming och Nordin 1983, s 167, 173.

¹⁷² Nordqvist 1972, s 119-122. Se även avsnitt 5.2.2.

¹⁷³ Nordqvist 1972, s 159. Se även bilaga A, nr 63.

¹⁷⁴ Nordqvist, s 147, 153-154.

¹⁷⁵ Björkman 1992, s 111 och avsnitt 7.2.1.

¹⁷⁶ Gillingstam, Hans, *Holmberg, Johan Christopher // Svenskt biografiskt lexikon*. D. 19. - Stockholm 1973, s 234.

sitt missnöje. Nordström hade anlagt ett stilgjuteri 1782 och drev detta och sitt boktryckeri till 1809.¹⁷⁷

Faktorn Johan Pehr Lundström i Jönköping köpte 1806 makarna Marquards tryckeri.¹⁷⁸ Han fick privilegium för tidningsutgivning av *Jönköpings Tidning*, men eftersom hovkansler-ämbetet hade förargat sig över makarna Marquards tidigare misshagliga utgivning tillfrågades första landshövdingen i Jönköpings län. Hans åsikt var att Lundström bara skulle få ha med artiklar av ekonomisk och juridisk art, annonser för dödsfall, äktenskap och befordringar. Hovkanslern beslöt trots detta att låta tidningen ha ett fritt innehåll. Tryckeriet fortsatte under Lundströms ledning till 1851, med ett uppehåll mellan 1816-1818 då han arrenderade ut det till sin faktor Svante Johan Westberg. Lundströms tryckeri är mest känt för sina kistebrev, men där trycktes även åtskilliga skillingtryck och böcker.¹⁷⁹

I Växjö fanns boktryckaren Sven Rask som 1802 köpte halva Gymnasieboktryckeriet av boktryckaränkan Christina Catharina Thetzell (f Hempell). Genom giftermålet 1803 med Christina Catharinas dotter Beata Christina blev han ägare till hela tryckeriet. Tryckeriet tryckte bland annat olika sorts kistebrev och kungörelser till Växjö stift. Rask startade Wexjö Bladet 1810 och i denna publicerade han 1813 en misshaglig annons som ledde till en tryckfrihetsprocess mot honom. Rask ådömdes i lägsta instans att betala tre riksdaler för sin frispråkighet och bristande underdånighet. Efter överklagande i hovrätten fick han böta ytterligare för ”missfirmligt tal” i samband med inlagorna till hovrätten. Rask överklagade då till kungen, men detta avvisades helt. Han frikändes visserligen från brott mot tryckfrihetsförordningen, men den utdragna processen som pågick i två år kostade honom åtskilligt ekonomiskt. Den ekonomiska bördan fick säkerligen hans änka Beata Catharina fortfarande känna av då hon tog över tryckeriet 1819.¹⁸⁰

5.2.2 Boktryckaränkor

De boktryckaränkor som tas upp här nedan är de som vi hittat någon utförligare litteratur om. Tyngdpunkten ligger på de boktryckaränkor som varit verksamma under fru Fougts tryckeriägartid, men vi har även velat ge en bild av andra som verkade före och efter fru Fougt.

1496 blev Anna Fabri (f Ghotan?) den första boktryckaränkan i Sverige, då hon övertog boktryckeriet i Stockholm efter maken Johannes död.¹⁸¹ Om hennes tryckeriarbeten finns det inte mycket skrivet annat än att hon fullbordade utgivningen av gudstjänstböckerna *Breviarium Strengnense* och *Breviarium Upsalense* samt några magistri impressorie artis.¹⁸²

¹⁷⁷ Klemming och Nordin 1983, s 244 och avsnitt 7.2.1. Nordström kan vara samma person som Norström.

¹⁷⁸ Se 5.2.2.

¹⁷⁹ Holm 1940, s 66-67.

¹⁸⁰ Nilsson, Roddy, *Den obekväme boktryckaren Rask i Växjö*. // Folkets historia. - 1998:2, s. 24-37.

¹⁸¹ Dahl 1961, s 103-104. Se även bilaga A, nr 49.

¹⁸² Amenius, Ragnar, *Fabri (eller Smedh), Johannes*. // *Svenska män och kvinnor*. D. 2. - Stockholm : Bonnier, 1944. - S. 468.

Det finns inga uppgifter i *Svensk boktryckeri-historia 1483-1883* om några boktryckaränkor under 1500-talet och inte heller i någon annan källa som vi använt. Anledningen till detta bör vara att efter 1527 fanns det bara kungliga tryckeriet i Stockholm och Uppsala och när tryckeriet under århundradets gång bytte boktryckare var det aldrig några änkor eller döttrar som tog över.¹⁸³

På 1600-talet hittar man Catharina Höök, änka efter Henrich Keyser.¹⁸⁴ Efter makens död 1699 tog hon och faktorn över tryckeriet.¹⁸⁵ Keyserns arbete med Karl XII:s bibel övertogs av Catharina, vilket dock innebar stora bekymmer för henne. Keyser hade nämligen behövt ta inteckningar på sin egendom för att finansiera själva upptryckningen. Detta blev också Catharina tvungen att göra, för att kunna fortsätta arbetet. År 1703 var Karl XII:s bibel färdigtryckt, men de ekonomiska bekymren fortsatte på grund av att all lös och fast egendom hade pantsatts för att få medel till det stora arbetet. Dessutom pågick en arvsprocess mellan Catharina och hennes styvdotter, vilken hade blivit förklarad arvslös av sin far år 1699. Det var också svårigheter med att få in betalningen för biblarna från kyrkorna i landet. 1723 brann tryckeriet och 1727 dog Catharina.¹⁸⁶ Hon finns inte nämnd med eget namn i *Svensk boktryckeri-historia 1483-1883*, utan där står istället att tryckeriet drevs av arvingarna och faktorn Joh. Ernst Balduin i Henrich Keyserns namn.¹⁸⁷

På 1700- och 1800-talet fanns det en hel del boktryckaränkor i verksamhet. Före fru Fougts tryckeriägartid ärvde 1708 Maria Hultman med sin yngre syster Catharina föräldrarnas tryckeri i Jönköping.¹⁸⁸ Systrarnas mor, Catharina (f Kempe) hade själv varit boktryckardotter och fadern Petter hade startat familjetryckeriet 1688. Maria gifte sig 1709 med boktryckaren Daniel Johansson Wall och drev efter makens död 1711 själv tryckeriet, eftersom systemen också hade dött, under firmanamnet Sal. Daniel Walls Änckia. Maria Hultman-Wall gifte sig så småningom med gesällen Israel Falck 1713. När hon dog 1726 gifte sig Israel samma år med Märta Junbeck, som i sin tur tog över efter hans död 1732.¹⁸⁹ Firmanamnet blev nu Sal. Falcks Enckia till och med 1767. Märta Junbeck-Falck ledde tryckeriet i trettiofem år med biträde av en faktor. 1767 tog sonen Niclas över och efter hans död 1788 drev hans änka, den tredje boktryckaränkan, Sara Christina Falck (f Lindelöf eller Lindlöf) tryckeriet självständigt tills hon gifte sig med Johan Petter Marquardt (eller Marquard) 1796.¹⁹⁰ 1803 blev det emellertid skilsmässa och Sara Christina tog återigen över tryckeriet, innan hon 1806 sålde det till Johan Pehr Lundström. Dessförinnan hade en del av tryckeriet gått till dottern ifrån första giftet, Märtha Catarina Falck (gift med boktryckaren Johan Laurentius Horn III), då hon 1788 ärvde efter Niclas Falck.¹⁹¹

Märta Junbeck-Falck fick konkurrens i Jönköping 1743 av en annan boktryckare, Johan Christofer Merckell och mellan dem skall det ha utspelat sig en strid. Jönköping var en alltför liten stad för att ha behov av två boktryckerier. Märta verkar emellertid ha varit

¹⁸³ Se 5.2.1.

¹⁸⁴ Se bilaga A, nr 55.

¹⁸⁵ Nordqvist 1972, s 122.

¹⁸⁶ Romaeus Bertelman, Lisa, *Bröd och böcker: från mjölnardotter till bokbindaränka. Catharina Hööks liv i stormaktstidens slutskede.* - Borås : Institutionen Bibliotekshögskolan, 1998, s 32-35.

¹⁸⁷ Klemming och Nordin 1983, s 173.

¹⁸⁸ Se bilaga A, nr 21.

¹⁸⁹ Ibid. nr 22.

¹⁹⁰ Ibid. nr 23.

¹⁹¹ Almqvist 1967, s 49, 57-58.

den som vunnit striden därför att 1745 flyttade Merckell sitt tryckeri till Växjö. Konkurrenten emellan bevisas av att det 1744 bland annat trycktes två olika almanacksupplagor för Jönköpingsområdet gällande kommande år. Märta uppsats efter traditionell almanacks-tradition hade titeln *Historia om kyskhet och thes belöning* och Merckells hette *Botemedel mot hästsjukdomar*. Vem av dem som fick mest sålt vet vi dessvärre inte. Vidare trycktes 1745 almanackor för Jönköping och Växjöområdet i två olika upplagor, ett från vardera tryckeriet. Till ett giftermål mellan en kusin till Märta trycktes tre bröllopsverser, av vilken en trycktes hos henne och resten hos Merckell. Sammanlagt under hela sin tryckeriägartid tryckte Märta tvåhundra personverser, vilka riktade sig till kyrkliga personer, familjemedlemmar, barn och ungdomar, officerare, läkare, hantverkare etc.¹⁹² Hon tryckte de två småhäftena *Ett rättsinnigt Guds Barns Bedie Timmar* (1745) och *I Jesu Namn The Gudfruchtigas Siäla-tröst och hugnad* (1764), en del likpredikningar etc.¹⁹³

Tidningen *Jönköpings Allehanda* gavs ut under Niclas Falcks tid som boktryckare, men efter hans död 1788 hade Sara Christina Falck förmodligen inte ekonomisk möjlighet att ge ut mera än ytterligare något nummer, varvid tidningen lades ner samma år. Makarna Marquard hade sedan 1797 återigen börjat ge ut *Jönköpings Allehanda* och i numret den 12 maj 1803 satte de in en översättning av abbé Raynals *Tableau de l'europé*. Raynal hade arbetat för frihet och mot förtryck före den franska revolutionen och hans åsikter ansågs för farliga, även i Sverige. Hovkanslern väckte därför åtal mot makarna och deras redaktör Anders Johan Wetterbergh. Wetterbergh fick böta för smädligt skrivsätt och makarna fick utgivningsprivilegiet indraget, vilket bidrog till att tidningen fick läggas ned omgående. Jönköping blev nu helt utan tidning. Vid skilsmässan från den nye maken skrev Sara Christina Falck-Marquard tidigare under året till hovkanslern (den 9 april 1803) i vilket hon ansökte om att få tillbaka tryckeriet från maken:

...Marquard tid efter annan genom misshushållning i den grad medtagit vår förmögenhet, att jag funnit mig nödsakad återtaga (i juni 1802 då skilsmässa skulle erhållits), vilket jag före mitt giftermål med honom af ålder egt.¹⁹⁴

Hon ansökte också i brevet om privilegium och fick detta ganska omgående. När Sara Christina återigen tagit över tryckeriet försökte hon även få nytt privilegium för fortsatt tidningsutgivning i augusti 1804, men fick avslag genom hovkanslerämbetets syrliga svarsbrev:

...då det i allmänhet synes betänkligt att privilegier på vecko- och dagblad meddelas sådana personer, hos vilka man icke förutsätta tillräckliga kunskaper och urskiljning för att själva redigera dylika skrifter eller bedöma de stycken, som däruti inflyta.¹⁹⁵

Holm hävdar att Sara Christina 1806 tillsammans med före detta maken sålde tryckeriet gemensamt på grund av en överenskommelse som kommit till vid skilsmässan. Maken bestred därför rätten för henne att ensam sälja tryckeriet. Hovkanslern biföll maken så

¹⁹² Ibid. s 59, 63.

¹⁹³ Holm 1940, s 62. I Holms bok står det att Märta hette Maria, i *Änkelistan* har vi därför angett båda namnen.

¹⁹⁴ Ibid. s 63-64.

¹⁹⁵ Ibid. s 64-65.

att de gemensamt fick sälja det till nämnde Johan Pehr Lundström. Almqvist däremot menade enligt tidigare stycke att Sara Christina istället självständigt sålde tryckeriet.¹⁹⁶

1782, samma år som fru Fougts blev änka, blev också Anna Kajsa Svanholm (f Sauerbier) i Vänersborg änka efter maken Sigvard. Efter makens död drev hon sitt tryckeri inte längre än till 1788, då hon förgäves försökt få privilegium för fortsatt utgivning av *Wenersborgs Weckotidning*.¹⁹⁷

Ungefär samtidigt som fru Fougts hade Kongl. Tryckeriet fanns det en annan boktryckaränka verksam i Stockholm, Maria Susanna Lange (f Behle), vars firmanamn var J. G. Langes enka.¹⁹⁸ När maken, Johan Georg dog 1792 fortsatte hon driva tryckeriet till år 1806, då hon sålde delar av det eller hela.¹⁹⁹ Här finns dock även en annan uppgift som säger att Maria Susanna sålde resterande delar av tryckeriet, bokförlaget och privilegiet till J. P. Lindh redan år 1799.²⁰⁰ Maria Susanna och fru Fougts skall ha umgåtts i samma sällskapskretsar i Stockholm genom Stora Amaranther-Orden, i vilken båda var medlemmar.²⁰¹ Maria Susanna var också dopfadder till fru Fougts femte barn, Henric.²⁰² Hur mycket änkor diskuterade affärer eller hjälpte varandra med tryckeriverksamheten vet vi emellertid inte.

En annan kvinna som verkade under samma tid som fru Fougts var Catharina Elisabeth Edman i Uppsala som tog över Upsala Academies Boktryckare efter avlidne maken Johan. Hon ägde tryckeriet mellan åren 1791-1794 tills sonen Johan Fredrik tog vid. Catharina Elisabeth fullbordade bland annat den tredje delen av fyra i tryckningen av Linnélärjungen Carl Peter Thunbergs *Resa uti Europa, Africa, Asia, förättad åren 1770-1779*. Som akademisk boktryckare följde också skyldigheten att trycka alla akademiska skrifter som kom till, dock fick tryckaren inte själv bestämma priset, något som Catharina Elisabeths make tidigare beklagat sig över.²⁰³

Åtta år efter att fru Fougts slutat med tryckeriverksamheten började Beata Catharina Rask sin i Växjö när hon tog över Gymnasieboktryckeriet 1819 efter maken Svens död.²⁰⁴ Hon var själv dotter till en boktryckare, Anders Thetzell och dennes änka Christina Catharina Thetzell (f Hempell) och i samma familjesituation som fru Fougts.²⁰⁵ Hon var förmodligen väl insatt i tryckeriuppgifterna, men hade för övrigt ingen annan utbildning.²⁰⁶ Dock kan hon ha fått viss utbildning i hemmet om man antar att det var hon själv som författat nedanstående brev till Boktryckeri-societeten.

Som maka hade Beata Catharina efter makens död fem barn mellan tre och sexton år att själv fostra. Den hjälp hon hade i tryckeriet var endast en lärgosse och den trettonårige

¹⁹⁶ Almqvist 1967, s 65.

¹⁹⁷ Lundstedt, Bernhard, *Sveriges periodiska litteratur*. D. 1. - Stockholm, 1895, s 88. Se även bilaga A, nr 93.

¹⁹⁸ Se bilaga A, nr 66.

¹⁹⁹ Klemming och Nordin 1983, s 238.

²⁰⁰ Nordqvist 1972, s 255.

²⁰¹ Se 4.4.1.

²⁰² Lindgren 1990, s 11. Se även avsnitt 5.2.5.

²⁰³ Nordqvist 1972, s 187. Se även bilaga A, nr 87.

²⁰⁴ Bringéus 1997, s 16-17. Se även bilaga A, nr 98.

²⁰⁵ Se bilaga A, nr 97.

²⁰⁶ Bringéus 1997, s 10, 16.

sonen Cicero. Senare under 1819 ansökte hon därför hos Boktryckeri-societeten om hjälp med driften av tryckeriet genom att önska att lärgossen skulle få tillstånd att läras upp under sex års tid. Hennes situation var svår:

Jag blef genom han [mannens] frånfälle försatt uti den beklagansvärdaste belägenhet; omgifven af flera barn, som ej kunde försörja sig sjelfva, försänkt i skulder. Jag ej mäktade hålla en gesäll, utan måste våga detta företag med biträde af min 13-årig son och 2:ne andra gossar ungefär vid samma ålder. Med så kläna och oöfvade arbetare på mitt boktryckeri, har jag visserligen icke kunnat utgifva några egentliga s. k. Skrifter, utan jag har hufvudsakligen måst inskränka mig inom Landshöfdingeembetets kungörelser, Vexjö stifts tidning och Vexjö Veckoblad...²⁰⁷

Hennes ansökan bifölls och genom den hjälp som hon nu fick kunde hon åter trycka kistebrev. Eftersom avlidne makens firmanamn var välkänt sedan länge fick tryckeriet benämningen Swen Rasks Enka från och med 1825. Beata Catharina fortsatte även att ge ut *Wexjö Bladet* till 1828 och ägde tryckeriet fram till 1840 då det såldes till A. Wikbom.²⁰⁸

De boktryckaränkor som startade eget tryckeri gjorde detta efter skråtvångets avskaffande 1846. En kvinna som startade helt på egen hand var lärarinnan Ebba Gustavia Ramsey (1828-1922). I början av 1860-talet grundade hon en småbarnsskola. Ebba Gustavia var djupt religiös och började översätta utländska andliga skrifter till svenska.²⁰⁹ 1878 grundade hon ett tryckeri på Vilhelmsro där hon bodde. Tryckeriet kallades Vilhelm Minnes tryckeri efter fadern. Det förstördes genom en eldsvåda 1881 och blev sedan tillfällighetstryckeri.²¹⁰ Vilhelmsro var även sedan 1872 ett hem för handikappade barn, vilka Ebba Gustavia fortsatte undervisa ända till sin död.²¹¹

Louise Söderquist (1828-1923) var lärarinna i grunden, men tog anställning som elev på ett boktryckeri i Örebro 1856.²¹² 1858 övertog hon ett litet tryckeri i Arboga och gav bland annat ut *Arboga tidning*. Hon var den första kvinnan i Sverige som fick tillstånd för tidningsutgivning. Innan hon fick anställa någon i tryckeriet måste hon själv skriva, redigera, sätta text, korrekturläsa och trycka tidningen.²¹³ Enligt Margareta Berger var det ingen man i Arboga som ville riskera sitt anseende genom att arbeta under en kvinnlig chef och därför fick hon göra allt själv så länge hon orkade. Louise kom så småningom på en lösning genom att anställa flickor från fattiga familjer och i slutet av tiden i Arboga hade hon åtta flickor som anställda. Det var emellertid inte lätt för Louise i sin egenskap av kvinna att hävda sig som redaktör. Bland annat förekom en insändare i *Arboga tidning* om vart tornuret i stadens kyrka hade tagit vägen och denna insändare fick ett hotfullt genmäle från någon mäktig person, som också beskyllde Louise för att själv ha skrivit den. 1862 hade Louise fått nog efter fyra år i en alltför påfrestande miljö.²¹⁴ Hon flyttade tryckeriet till Stockholm, där hon 1862-1864 utgav tidskriften *Iris*

²⁰⁷ Ibid. s 16.

²⁰⁸ Bringéus 1997, s 17 och Klemming och Nordin 1983, s 503-504.

²⁰⁹ Förhammar, Staffan, *Ramsay, Ebba Gustava. // Svenskt biografiskt lexikon*. D. 29. - Stockholm, 1997, s 641-642. Se även bilaga A, nr 26.

²¹⁰ Holm 1940, s 82-83.

²¹¹ Förhammar 1997, s 641.

²¹² Se även bilaga A, nr 2.

²¹³ Bohm, Eva, *Flodin, Louise Charlotte Chiristiana. // Svenska män och kvinnor*. D. 2. - Stockholm : Bonnier, 1944, s 536.

²¹⁴ Berger 1977, s 29-30.

och utbildade kvinnliga typografer fram till 1874.²¹⁵ 1874 gifte hon sig med bokförläggaren Sigfrid Flodin som då övertog tryckeriet och drev detta vidare, nu enbart som förlag. Efter makens död 1909 drev Louise återigen tryckeriet till och med 1913 då hon sålde det till Bonniers förlag.

Louise Söderquist skiftande yrkesbana och långa levnadstid är verkligen märklig. Hon började som lärarinna, men gick sedan över för att helt satsa på boktryckeribranschen. I det nya yrket hade hon säkert stor användning för sina tidigare lärarkunskaper, både vad gällde noggrannhet med texten och i utbildningen av typograferna. Som tryckeriägare hade hon tidning, boktryckeri och förlag och utgör ett av undantagen bland kvinnorna ännu under 1800-talet.²¹⁶ Man kan nog anta att Louise måste ha haft tillgång till ett visst kapital och tillägnat sig gedigna yrkeskunskaper, dessutom förmodligen även haft sinne för affärer eftersom hon lyckades hålla sig kvar så länge inom boktryckeribranschen.

5.2.3 Boktryckeri-societeten

Boktryckeri-societeten var en sammanslutning av landets alla boktryckeriägare och bildades år 1752. Alla tryckeriägare var tvungna att vara medlemmar enligt tryckerireglementet från samma år. I spetsen för Boktryckeri-societeten stod en kunglig censor librorum. Redan tidigare fanns det emellertid en gemensam, informell sammanslutning för boktryckare och deras anställda: faktorer, gesäller och konstförvanter.²¹⁷ De tidigaste beläggen för en sammanslutning av boktryckare härrör från 1670 i form av klagomål mot boktryckaren Henrich Keyser d. y. undertecknat av tre boktryckare och fyra boktryckargesäller. Dessa ansåg att ett sådant sammangående förutsatte en viss organisation. Att en organisation verkligen har funnits finns det vittnesbörd om från 1686 i form av en tvist mellan Niclas Wankijf och Johan Georg Eberdt på den ena sidan och Henrich Keyser på den andra. I de inlagor som skickades in i denna tvist står det bland annat att Keyser var en sådan person som aldrig ville komma överens med de andra i societeten. I en skrivelse från 1701 nämns för första gången "boktryckare societeten". I alla dessa tidiga, bevarade skrivelser har det inte stått mer än "societeten" och namnen på enskilda medlemmar.²¹⁸

Det reglemente som Boktryckeri-societeten verkade utifrån lämnades in till censor librorum år 1730.²¹⁹ Snart därefter började boktryckarna arbeta för att få en av regeringen godkänd sammanslutning av boktryckare.²²⁰ Den 12 augusti 1752 utfärdades "Kongl Maj:ts nådige förordning och reglemente för boktryckerierna i riket". Det gamla namnet på den enskilda föreningen behölls för att markera banden och traditionerna bakåt i tiden. Det nya reglementets bestämmelser återgick på de rättsseder som följts av tidigare generationers boktryckare, men som blivit omformade för att passa en ny tid och dess krav.²²¹ Detta reglemente bibehölls oförändrat fram till 1848.²²² Det var enbart

²¹⁵ Bohm 1944, s 536.

²¹⁶ Svedjedal 1994, s 89.

²¹⁷ Bring, Samuel E., *Boktryckeri-societeten 1752-1900*. - Stockholm, 1943, s 27.

²¹⁸ Ibid. s 10-12.

²¹⁹ Ibid. s 13.

²²⁰ Ibid. s 16-17.

²²¹ Ibid. s 27.

²²² Klemming och Nordin 1983, s 604.

boktryckeriägare som fick vara medlemmar i Boktryckeri-societeten. Faktorerna, konstförvanterna och de andra anställda ställdes utanför. År 1754 bildade konstförvanterna sålunda en egen sammanslutning, Boktryckeri- Konstförvanternas Sjuk-, Begravningshjelps- och Understöds-kassa. Detta blev Sveriges första rikssjukhus.²²³

Societeten var avsedd att å ena sidan vara en förbindelselänk mellan högre statsmakter som ville göra sina idéer och synpunkter gällande i sådana ärenden som rörde både dem och boktryckarna och å andra sidan värna och tillvarata boktryckarnas fackliga och ekonomiska intressen, samt utgöra deras försvar mot angrepp från näralliggande branscher.²²⁴ Redan från början var den ett redskap för kanslikollegiet och senare åt hovkanslern. Dess främsta verksamhet var enligt stadgarna att ”hålla hand över boktryckerierna, så att allt må dervid ordentligen tillgå, och konsten här i riket tilltaga och förbättras”, men huvudsakligen blev det så att Boktryckeri-societetens verksamhet i huvudsak var att utfärda cirkulär, att bötfälla eller varna, att yttra sig i fråga om anläggandet av nya boktryckerier, att döma mellan boktryckeriägare och anställda samt att utfärda utlärlings-, konstförvants- eller faktorsbrev.²²⁵ Boktryckeri-societetens ordförande var en av kanslikollegiet och senare av hovkanslerns, tillsatte tjänsteman som dikterade societetens beslut.²²⁶

Fram till 1810 var alla boktryckeriägare tvungna att vara medlemmar av societeten. Societetens verksamhet fortsatte dock efter 1810, men utan någon större framgång. Detta berodde på att medlemmarna hade anlagt tryckerier, inte av intresse för hantverket i sig, utan för att framställa tidningar och böcker på billigaste sätt. Mellan 1810 och 1823 var societeten nästan överksam, men år 1823 höll man ett möte där man kom överens om att träffas regelbundet varje år.²²⁷

Societetens ekonomi hade alltid varit knapp och ofta givit upphov till tvister om hur man skulle klara utgifterna på bästa sätt. En orsak var att medlemmarna inte alltid betalade in sina medlemsavgifter och en annan orsak var societetens skyldighet att utge en årlig förteckning över i Sverige tryckta böcker, vilken kostade åtskilligt.²²⁸ Lokalen var också ett problem, eftersom societeten ej hade någon fast lokal. Mötena hölls hos en medlem med lämpliga lokaler och på senare tid även på Kungliga Biblioteket och på Börsen.²²⁹

År 1846 antogs den nya ordningsstadgan. Från och med detta år fram till 1900 sammanträdde Boktryckeri-societeten regelbundet två gånger om året. Under 1860- och 1870-talen samlades ett 20-tal personer till mötena, men därefter tycks intresset ha avtagit och endast en liten grupp fortsatte att komma till mötena. De ärenden som avhandlades under denna tid orsakade sällan några strider.²³⁰ År 1899 antogs nya stadgar och på samma gång beslutade man att diskutera en sammanslagning av

²²³ Landqvist och Ridderstad 1996, s 75.

²²⁴ Bring 1943, s 30.

²²⁵ Klemming och Nordin 1983, s 599.

²²⁶ Ibid. s 335.

²²⁷ Ibid. s 600.

²²⁸ Ibid. s 613.

²²⁹ Ibid. s 619 och Bring 1943, s 135.

²³⁰ Bring 1943, s 133.

Boktryckeri-societeten och Allmänna svenska Boktryckare-föreningen. Detta förslag antogs vid ett senare möte och år 1900 genomfördes sammanslagningen. Den nya organisationen fick namnet Svenska boktryckareföreningen.²³¹

5.2.4 Boktryckaränkornas ställning och den lagstiftning som berörde dem

En kvinna var i regel omyndig under 1700- och 1800-talen och kunde därför inte fatta egna beslut som gällde pengar och egendom. Om hon var ogift var det fadern eller en förmyndare som bestämde över hennes egendom. Var hon gift var maken hennes förmyndare, men då hon blev änka blev hon själv myndig och fick rätt att bestämma över sig själv och sin egendom. Ofta övertog änkor sina framlidna makars företag och drev dem vidare. Ibland fanns det emellertid inte praktisk möjlighet att fortsätta och då sålde hon företaget eller gifte om sig. I *Änkelistan* syns detta mycket väl.²³²

Konserveringssystemet var en sedvänja där änkan fick gifta om sig med makens efterträdare. Oftast nämns detta i samband med prästänkor, där prästens efterträdare var tvungen att gifta om sig med änkan för att få tillträda ämbetet. En variant av detta var när änkan gifte om sig med en gesäll. I de paragrafer som nämns här nedan nämns giftermål med änkor som ett sätt att förvärva ett företag, i det här fallet då ett etablerat tryckeri. I *Änkelistan* förekommer det flera fall av denna sedvänja, som i fallet med Anna Cornelisdotter, vilken gifte om sig tre gånger.²³³ 1720 års hantverksordning säger i artikel 10, § 13:

Mästaränka må uppehålla verkstaden så länge hon sitter änka och sig ärligen förhåller, utan något ämbetes besvär: och åldermannen skall efter lägenheten skaffa henne folk, och vare en fattig änka fri för kvartalsavgifter.²³⁴

På begäran av kung Fredrik I lämnade boktryckarna år 1730 in en samling ”reglor” som tillämpades av dem, det vill säga, en slags lag eller sedvanerätt. Änkor nämns där i § 16:

Ingen gesäll eller Konst förwandt äger macht att begynna Book tryckerie på den ort, der andere Tryckerier tillförne äro, så framt det honom icke till faller genom arfslott eller gifte (vår kursivering).²³⁵

I samma text, i § 24 står det:

Dör Book Tryckaren och hans efterlemnade Enkia gifter sig uti annat Stånd, miste sin rättighet att föra book Tryckerie.

Änkor nämns även i § 18 och i § 20 i samband med gesällens eller konstförvantens förvärv av ett tryckeri.

Det viktiga är alltså att kvinnan, änkan, ses som ett medel för kontinuitet. Hon driver firman vidare med hjälp av faktor, en förman, tills hon antingen säljer den till någon

²³¹ Ibid. s 143-144.

²³² Se bilaga A, nr 12.

²³³ Ohlander och Strömberg 1996, s 93-98 och Ibid. nr 12.

²³⁴ Lansvik, Anita, *Kvinnoliv i staden 1 : förhållanden vid mitten av 1700-talet. // Handbok i svensk kvinnohistoria.* - Stockholm : Carlsson, 1987. - S. 84.

²³⁵ Schück, Henrik, *Sedvanerätten inom 1700-talets boktryckerier.* // Nordisk tidskrift för bok- och biblioteksväsen 1923:6, s 69-73.

person inom skrået eller gifter om sig. Vid omgifte måste hon gifta sig med en man som är boktryckare eller förlora tryckeriprivilegierna. När det fanns minderåriga arvingar, söner, till tryckeriet, drev änkan det vidare tills de kunde ta över verksamheten. Detta var för att skydda skråets intressen och för att hålla så kallade bönhasar utanför. Samma bruk fanns även i andra skrån.

Nästa gång en förordning utfärdades var 1752 av kung Adolf Fredrik. Änkor nämns i Art. II, § 2:

Men Boktryckare - Enkor måge oklandrade och utan någon afgift till Societeten, genom Factorer drifwa tryckeriet efter theas afledne Män, så länge the äro ogifte, och i stånd at wärket behörigen underhålla.²³⁶

Änkorna nämns också i Art. VII. § 4:

”Händer thet, at then Boktryckeri - Patron, hos hwilken Gåssen är inskrifwen, afgår med döden, innan lärotiden är ute, bör Gåssen hos hans Enka fullborda lärotiden; men uphäfwer hon Tryckeriet, bestyre tå Societeten om Gåssens utlärande i et annat tryckerie”.²³⁷

För övrigt handlade Art. II om anläggandet av nya boktryckerier, vilket reglerades så att det inte fanns fler boktryckare på en ort än det fanns uppdrag för tryckerierna. Denna reglering av antalet utövande hantverkare fanns även inom andra skrån. Även här gällde det att hålla verksamheten inom skrået, så att de som inte var utlärd boktryckare hölls utanför. Art. VII handlade om ”gåssar”, pojkar som gick i lära hos en boktryckare för att lära sig hantverket och om hur deras utbildning skulle gå till.

Boktryckaränkorna lydde under samma lagar och förordningar som boktryckarna. Det var lagar om vad som fick tryckas och inte tryckas samt om insändandet av pliktexemplar till olika institutioner för att ta några exempel. Även Boktryckeri-societetens regler gällde båda könen, förutom de paragrafer som vände sig uttryckligen till kvinnor.²³⁸

Boktryckaränkorna kunde ta över och driva makens tryckeri vidare om det inte fanns en vuxen son kunde ärva. I de regler som Boktryckeri-societeten ställt upp finns boktryckaränkor nämnda i de paragrafer som rör etablerande av tryckeri och de som rör behandlandet av lärpojkar. En gesäll som ville ha eget boktryckeri, kunde gifta sig med en änka och ta över hennes tryckeri.

²³⁶ Klemming och Nordin 1983, s 301.

²³⁷ Klemming och Nordin 1983, s 306.

²³⁸ Ibid. s 280-329.

5.2.5 Medaljhistorien

Johan Georg Lange tog 1775 över Lars Salvius tryckeri. Mellan fru Fougth och Lange infann sig en strid 1785 om en tryckning kallad *Medaljhistorien*. Denna handlade om att Gustav III ville ha medaljer, en *Medaljhistoria*, tryckta i nyantikva, en stil från familjen Didot i Frankrike, vars stilprov han tyckte var mycket vackra. Medaljerna var avsedda att ges i present till utrikesministrar ”eller andra främmande av distinction”.²³⁹ Kungen beordrade 1785 fru Fougth genom hovkanslern Fredrik Sparre att införskaffa ”den berömda Didots characterer eller Stilar”. Fru Fougth måste dock begära ett förskott för att underlätta importen. Detta resulterade i att Kanslikollegium istället tillfrågade alla övriga boktryckare i landet om de ville importera genom att de själva bekostade tryckningen helt, delvis eller med hjälp av ett litet understöd. Alla ville göra tryckningen, men Lange erbjöd sig dessutom att göra den helt gratis. Han saknade dock utländska kontakter, men anbudet föll ändå kungen i smaken. Fru Fougth protesterade i ett brev till Sparre 5 juli samma år, men kungen hörsammade inte fru Fougths protester. Lindberg kommenterar fru Fougths försök att hävda sig och tycker att det var synd att ”den intelligente och skarptungade Henric Fougth inte längre fanns i livet”...”Han skulle säkert ha kunnat manövrera konkurrenter och överhet i de förvecklingar, som snart uppstod”. Langes utlovade tryckning blev emellertid aldrig av och han dog 1792 och därefter avstannade den planerade tryckningen.²⁴⁰

Inte förrän 1794 kom tryckningen på tal igen genom kamrern Johan Samuel Ekmansson. Han var boktryckeriombudsman och blev kallad ”alla boktryckares buse”, eftersom han gick nye hovkanslern Christoffer Bogislaus Zibets ärenden.²⁴¹ Ekmansson hade tidigare varit korrekturläsare hos fru Fougth och ansökte 1794 om att få starta ett till kungligt tryckeri för att kunna göra tryckningen.²⁴² Han brydde sig dock föga om sina boktryckarkollegor och ansökte om tryckeriprivilegiet genom att svärta ner dem och på deras bekostnad framhålla sig själv. Boktryckeri-societeten gav 12 januari 1795 ett svidande svar till Ekmansson, undertecknat bland annat av fru Fougth. Dessa menade att Ekmansson var opålitlig och bara tänkte på sig själv utan att ta hänsyn till de andra boktryckarna i landet och vad som gällde för dem. Boktryckeri-societeten anförde vidare att Ekmansson var otaktisk som påstod att inget annat tryckeri hade skaffat in goda utländska stilar och försvarade Kongl. Tryckeriet som redan hade flera, bland annat den engelska Baskerville som de ansåg minst lika bra som de didotska. Att det rådde pappersbrist var ett beklagligt faktum och höll här med Ekmansson, men att Ekmansson skulle tro att han kunde få tullfrihet på papper trots att Kongl. Tryckeriet inte beviljats detta tidigare tyckte de var fräckt av honom. Boktryckeri-societeten anförde vidare att boktryckeriarbetet blivit mindre lönande på grund av prisstegringen på papper och på arbetslönerna, men aldrig tidigare hade något tryckeri i Stockholm förfördelat någon annan och alltid hade man vetat att man i Sverige inte kunde trycka lika stora verk som i utlandet.

Brevet innehöll också en utläggning om beläsenheten i Sverige som Boktryckeri-societeten ansåg var begränsad på grund av språket och den tillspärrade sjöfarten och

²³⁹ Nordqvist 1972, s 147, 218.

²⁴⁰ Lindberg, Sten G., *Medaljhistorien och nyantikvan : Gustav III:s initiativ för Didot-antikvans införande i Sverige*. // Grafiskt forum 1944:8, s 566-567.

²⁴¹ Lindberg 1944, s 223 och Burius, Anders, *Boktryckaren och överheten : nya aspekter på Johan Peter Lindhs verksamhet* // Nordisk tidskrift för bok- och biblioteksväsen 1989:76, s 79.

²⁴² Lindberg 1944, s 570.

därav läste befolkningen mestadels tryckalster på svenska. Boktryckeri-societeten höll med Ekmansson om att det gick att göra fina tryckalster om man hade vackra stilar och bra arbetare som var kunniga i tryckeriarbetet. Dock skulle detta inte löna sig, eftersom man då behövde mera förmöget folk som kunde köpa dessa i flera upplagor och sådan var inte situationen då befolkningen mestadels bestod av medellösa. Sverige var ett fattigt land som istället borde hålla priserna nere genom att trycka i Baskerville och de bra didotstilar (nyantikvan) som redan användes. Det var inte heller lämpligt att anlägga ett nytt tryckeri som använde utländska stilar och tryckte på utländskt papper under en tid då det var farligt att trycka anfördes vidare. Om ett till tryckeri kom till skulle det bli flera att bevaka. Brevet slutar med Boktryckeri-societetens önskan om att slippa få med Ekmansson i sin sammanslutning och i något tryckeri. I hela brevet nämns fru Fougat aldrig vid eget namn, endast tryckeriets.

Ekmansson fick så småningom tillstånd att starta sitt tryckeri och fick även tullfrihet på didotska stilar och ”senare tyska inventioner” (Breitkopfs ”Didotsche Lettern”). Tullfriheten kom sedan att gälla alla boktryckare. Fru Fougat vädjade även för egen del till den mäktige Gustav Adolf Reuterholm om att få behålla sina rättigheter gentemot Ekmansson, vilket dock föga hjälpte.

Fru Fougat polemiserade även gentemot boktryckaren Johan Pehr Lindh angående *Medaljhistorien*. Han hade tidigare varit anställd hos fru Fougat och även han ville vara den som skulle få trycka *Medaljhistorien*, vilket han dock inte fick.²⁴³ Redan 1791 hade J. P. Lindh köpt delar av Langes tryckeri i Stockholm och fortsatte att arbeta i huvudsak med nya tryckeriet, som därav fick firmanamnet J. P. Lindhs tryckeri. Brodern Nils Magnus fortsatte skötseln av tryckeriet i Örebro. J. P. Lindh tryckte alla åtta banden av det populära verket *Romerska Historien* av Charles Collin åren 1785-1798. J. P. Lindh köpte resterande delar av änkan Maria Susanna Langes tryckeri 1799.²⁴⁴

²⁴³ Nordqvist 1972, s 223-235 och Lindberg 1944, s 570.

²⁴⁴ Nordqvist 1972, s 252-253, 255. Se även bilaga A, nr 66 och avsnitt 5.4.3.

5.3 Aktörer på bokmarknaden, Stockholms stad, Kongl. Tryckeriet, kommunikationer i Sverige

Detta avsnitt handlar bland annat om fru Fougts hemstad, Stockholm under 1700- och 1800-talet. Vi tar här även upp Kongl. Tryckeriet samt aktörerna på den dåtida bokmarknaden, för att ge en klarare bild av förläggare och bokhandlare under denna tid. Sist i kapitlet finns ett avsnitt om tidens kommunikationer i Sverige.

5.3.1 Förläggare

Banden mellan Stockholm och landsorten var ofta starka mellan boktryckarna eftersom många av de som startade tryckerier på landsorten hade gått i lära i Stockholm. Likaså var släktbanden viktiga för tryckeriernas överlevnad.²⁴⁵ En boktryckare var under 1700- och 1800-talet ofta även bokhandlare och bokförläggare i en och samma person. Boktryckaren skulle ta den ekonomiska risken och äga allt som trycktes. Trots att det fanns samtida boktryckaränkor med fru Fougt var hon dock den enda kvinnliga förläggaren i slutet av 1700-talet, förmodligen för att de andra saknade kapital att utveckla en förlagsverksamhet.²⁴⁶ Förläggarfunktionen hade blivit aktuell redan på 1770-talet, då efterfrågan på tillfällstryck börjat minska. Tillfällstrycken hade varit en stor inkomstkälla för tryckerierna och för att kompensera detta började boktryckarna också som förläggare istället för att bara sitta och vänta på att tryckeriuppgiften skulle komma in. Härigenom växte fram en ny typ av förläggare som inte längre enbart var hantverkare: en akademiskt utbildad tryckeridirektör som var mera företagsledare än hantverkare. En sådan förläggare/boktryckare kunde bättre möta den nya, svagt skönjbara marknadsekonomin krav.²⁴⁷ Bo Peterson anser detsamma i artikeln *Förlag och förläggare : en historisk bakgrund* och menar att under den första delen av 1800-talet förändrades bokmarknaden och förläggaren blev något av en marknadsförare, som upphandlade förlagsrätter och produktionstjänster allt eftersom bokmarknaden stadigt växte.²⁴⁸

Boktryckaren gav ibland ut bokenkataloger över sitt lager av utländsk litteratur, oftast mycket omfattande.²⁴⁹ Översättningslitteraturen var en stor marknad eftersom den inte kostade förlagsverksamheten några större summor. Man behövde endast ersätta översättaren, vilken i regel hade ett lägre arvode än originalförfattaren. Originalförfattaren fick dock sällan eller aldrig någon ersättning. Förlagsverksamheten var fristående från tryckeriet.²⁵⁰ Trycknings-rätten till en bok var ofta ett tioårigt privilegium, vilket gjorde att boken endast kunde köpas hos bokhandlaren/boktryckaren.²⁵¹ Den som fått tillstånd att trycka en översättning var tvungen att annonsera om detta i någon tidning. Anledningen till detta var att andra inte

²⁴⁵ Östholm, Hanna, *Litteraturens uppodling : läsesällskap och litteraturkritik som politisk strategi vid sekelskiftet 1800.* - Hedemora 2000, s 93.

²⁴⁶ Svedjedal 1994, s 86, 88-89.

²⁴⁷ Söderlund 2000, s 74-75.

²⁴⁸ Peterson, Bo, *Förlag och förläggare : en historisk bakgrund. // Böcker och bibliotek.* - Uppsala, 1998. - S. 170.

²⁴⁹ Rinman 1951, s 467. Se även avsnitt 5.1.1.

²⁵⁰ Östholm 2000, s 98.

²⁵¹ Ankarcróna 1989, s 47.

skulle spilla tid och möda på att ge ut boken, vilket dock i praktiken innebar att den som först annonserade fick först tillstånd att trycka boken.²⁵²

I brist på förlagskapital finansierades tryckeriet ofta av ett subscriptionssystem, vilket innebar att köparen innan tryckningen skriftligen förband sig att köpa ett visst antal exemplar. På så sätt minskades risken för överproduktion för förlaget. Publiceringen av subscriptionsanmälan gjordes direkt i tidningarna och innebar att förläggaren då fick se hur många abonnenter som anmälde sig och därav kunde bedöma om det lönade sig att ge ut den tilltänkta skriften eller ej. Ett annat sätt att finansiera förlagsverksamheten var genom prenumeration, där prenumeranten betalade i förskott. Ytterligare ett sätt var att låna pengar.²⁵³

Den medskapande förläggaren bör ha varit ovanlig i början av 1800-talet. Författarens originaltexter gavs ofta ut från tryckeriet med den språkbehandling som i det exemplar som lämnades in för tryckning. Undantag fanns dock med boktryckaren Lars Salvius som redan från mitten av 1700-talet företog språkvårdande åtgärder utan att författaren begärt det. I början av 1800-talet var emellertid boktryckaren Deleen i Stockholm inte sen att påpeka språkliga brister och innehållsmässiga fel. Han korrigerade självaste Madame de Staël, som var en ansedd person på 1800-talet. Några andra anledningar till att den tryckta texten skilde sig från originalet torde vara att sättningskungen kunde ha problem med att läsa vissa manuskript om dessa var slarvigt skrivna eller på annat sätt svårlästa. Det kunde också finnas rent tekniska orsaker, blytyperna kunde rubbas ur sitt läge och tryckaren kunde då på eget bevåg korrigera i texten utan att tillfråga sättningskungen. En annan orsak var också att vissa sättningskungen ändrade stavningar eller på annat sätt ändrade texten så som de själv ansåg vara bättre eller på förläggarens order.²⁵⁴

5.3.2 Bokhandlare

Det vanligaste sättet att marknadsföra skrifter var att annonsera i tidningar. I både rikstäckande och lokala tidningar annonserades det flitigt av både bokhandlare och förläggare. Annonserna var för det mesta kortfattade och normalannonserna såg ut som följer: ”Från trycket har utkommit och säljes...” följt av titel och eventuellt författarnamn.²⁵⁵

Priset på nyare tryck i bokhandelns kataloger genomgick bara en måttlig höjning i de sista decennierna av 1700-talet trots stora prisstegringar på till exempel spannmål. Efter några år sjönk priset på en tidigare utgiven boken och boken blev allt billigare.²⁵⁶ En enklare, nyutgiven bok kostade nästan detsamma som ett par strumpor, det vill säga 16 skilling. En roman kostade också lika mycket som en liter brännvin, men det fanns en uppfattning om ”fara för läsandet”, vilka till exempel kom till uttryck i en insändare i Stockholmsposten 1787. Insändaren varnade för att alltför intensivt romanläsande kunde förstöra ”sinnet och intresset för verkligheten, hwilken förefaller endast ledsam...ögonen

²⁵² Östholm 2000, s 93.

²⁵³ Söderlund 2000, s 74.

²⁵⁴ Ibid. s 75, 199.

²⁵⁵ Ibid. s 270-271.

²⁵⁶ Ankarcróna 1989, s 129-130.

förblindas, förståndet förkväves...alt blir sig olikt".²⁵⁷ Frågan är vilken verklighetsflykt som var att föredra, brännvinets eller romanens och hur mycket allmänheten egentligen hade råd med vare sig det ena eller det andra. En bok på 13 skilling var nämligen en kanslists hela dagslön. Priset på svenska böcker var lite högre än priset på utländska, översatta böcker.²⁵⁸

Stockholms auktionskammare var en viktig institution för stadens boksynta och bildade kretsar. Mellan 1782-1801 klubbades 15 000 böcker per år under tre dagar i veckan i åtta månader. Auktionsverket låg mellan 1790 och 1834 vid Myntgatan i närheten av bokhandlarstråket vid Riddarhustorget. Böckerna på auktionsverket undgick den rådande censuren som härskade i landet i övrigt. Fru Fougts tillhörde de tio bokhandlare i Stockholm som erbjöd böcker till försäljning och även köpte. Bokhandlarna sålde dock ganska lite, men förmedlade ofta boksamlingar som de tidigare annonserat om i dagstidningarna. Egna inköp såg de dock som en bra källa för vidare försäljning i den egna boklådan.²⁵⁹ I de listor över böcker som såldes och köptes på bokauktionerna i Ankarcronas bok *Bud på böcker : bokauktioner i Stockholm 1782-1801* finns en uppgift att fru Fougts 1793 sålde en bok med okänd titel till bokhandlaren Henrik Gustaf Runemark för 2,1 riksdaler. Det finns också en bok som hade skrivits av fru Fougts make, Henric, med titeln "Kongl. Svenska Theatern, Stockholm 1778-1785" i sex band. Troligtvis hade fru Fougts tryckt klart utgåvan efter Henrics död och sedan sålt den med alla delar tillsammans. Enligt listan är det dock inte hon som haft den till försäljning då den gick på auktion 1787 för 2 riksdaler.²⁶⁰

Bland de större bokhandlarna på 1700-talet i Stockholm var fru Fougts, Gustav Adolf Silverstolpe, Anton Adolf Fyrberg och Johan Christoffer Holmberg.²⁶¹ Fru Fougts bokhandel hade namnet Kongl. Akademiska Bokhandeln och låg på Stora Nygatan.²⁶² Bevarade trycklistor över hennes tryckta material visar att hon gav ut diverse bokkataloger, både över utländsk och svensk litteratur. Mycket omfattande var till exempel fru Fougts bibliografiskt noggranna katalog från 1785, *Catalogue de Livres Francois*, som innehöll ca sexhundra titlar, varav det mesta var från 1770- och 1780-talen. Fru Fougts handlade också med utgåvor av stora naturhistoriska, historiska och encyklopediska verk, författade av stormän som Buffon, Bonnet och Moreri.²⁶³

Boklådan som fru Fougts hade med tysken Carl Gottlieb Ulff fanns år 1784 på Stora Nygatan 104.²⁶⁴ Den kallades Elsa Fougts et Co.²⁶⁵ Boklådan hade ett stort antal utländska böcker till försäljning och hade specialiserat sig på att ge ut franskspråkig litteratur. Avsaknaden av censur kan vara en förklaring till att även fru Fougts en tid under 1784 importerade "förbjuden" fransk litteratur från den schweiziska firman Societé Typographique de Neuchâtel. Även om det var fritt för boktryckarna att

²⁵⁷ Ibid. s 129.

²⁵⁸ Ibid. s 130-132.

²⁵⁹ Ibid. s 1, 158, 162, 240.

²⁶⁰ Ibid. s 203, 211, 240, 249.

²⁶¹ Rinman 1951, s 467.

²⁶² Förteckning på Böcker uti Österländska och Graekiska Litteraturen, så väl den Bibliska som Werldsliga hvilka finnas til salu uti Kongl. Akademiska Bokhandeln i Stockholm. - Stockholm 1788, s 9.

²⁶³ Ankarcrona 1989, s 48, 117.

²⁶⁴ Lindgren 1990, s 7.

²⁶⁵ Förteckning på tyska och latinska böcker, som finnas hos Elsa Fougts et Co. huset n:o 104 på Stora Nygatan, en trappa up. Stockholm, tryckt i Kongl. Tryckeriet 1784.

importera det de ville ansågs inte alltid den ”förbjudna” litteraturen lämplig. Ibland användes därför en mellanhand för att ta in denna litteratur. Fru Fougts använde sig av en man i Norrköping vid ett tillfälle i vars namn en bokförsändelse skickades och sedan levererades till henne. Detta var dock enda gången som hon vidtog sådana försiktighetsåtgärder, vid andra försändelser låg de ”förbjudna” böckerna öppet bland de andra ”respektabla”. Fru Fougts kontakter med den schweiziska firman upphörde dock efter bara sju månader. Eftersom förbindelsen var kortvarig bör hon före och efter ha fått litteraturen till sig på annat sätt. Samarbetet med Ulff upphörde 1787, då denne ville börja importera böcker under eget namn.²⁶⁶

Utländsk litteratur kom till Sverige också via andra vägar. Unga män på studieresor och resenärer som varit utrikes hade ofta med sig hem stora högar med böcker. Ibland annonserade bokhandlare efter inköpsuppdrag som skulle utföras på till exempel bokmässan i Leipzig och då uppmanades intresserade att ta kontakt med bokhandlaren.²⁶⁷

En del bokhandlare hade även utlåning av böcker och fungerade då som lånbibliotekarier, av vilka låntagarna fick låna böcker mot en avgift.²⁶⁸ Fru Fougts bror, Wilhelm, var en av dessa. Han var 1770-1772 innehavare av Kongliga Tryckeriboden och hade flertalet böcker på franska till utlåning, dock inga på svenska.²⁶⁹ Vad vi vet fortsatte fru Fougts inte låneverksamheten under sin tryckeriägartid, troligen upphörde den då Wilhelm försatt tryckeriet i konkurs 1772 och flytt till utlandet.²⁷⁰ Andra förklaringar kan också vara att fru Fougts varken hade tid eller möjligheter att fortsätta denna verksamhet eller helt enkelt inte var intresserad.

5.3.3 Stockholms stad och Kongl. Tryckeriet

Omkring 1760 bodde två femtedelar av landets stadsbefolkning i Stockholm. Dödligheten i Stockholm var hög. Under perioden 1731-1760 låg den på 5 % och hela decennier var man uppe i 6 %. Dödstalen i huvudstaden var dubbelt så höga som i landet i övrigt. Den bristfälliga hygien kan ha varit en bidragande orsak. Folkmängden hölls uppe genom massinflyttning utifrån. 1760 utgjorde manufakturarbetarna 12,6 % av Stockholms befolkning och ståndspersonerna var 15,4 % av Stockholms befolkning. Under 1700-talet hade Stockholm två stora offentliga fattighus: ett vid Danviken och det så kallade Drottninghuset vid nuvarande Johannes kyrka. På Danviken samlades tiggarbarn, ålderssvaga, sinnessjuka, lama och lytta, prästänkor, majestätsförbrytare och allmänna fattighjon.²⁷¹ År 1800 var Stockholms invånarantal 75 000 och en småstad jämfört med idag. Människor på gatan kände till

²⁶⁶ Darnton, Robert, *Pornografi och revolution*. - Stockholm, 1996, s 376.

²⁶⁷ Ankarcrone 1989, s 47.

²⁶⁸ Björkman 1996, s 189.

²⁶⁹ Björkman, Margareta, *Läsarnas nöje : kommersiella lånbibliotek i Stockholm 1783-1809*. - Uppsala, 1992, s 75.

²⁷⁰ Se avsnitt 4.3.

²⁷¹ Ohlmarks och Baerendtz 1981, s 330.

varandra och hade en nära kontakt.²⁷² Ingen var därför speciellt anonym och mellan människor förekom det ofta intima skämt. De flesta människor bodde i Gamla Stan.²⁷³

Vid sekelskiftet år 1800 fanns det i Sverige trettiofem tryckerier. I tjugo olika städer var tjugotvå belägna. I Stockholm låg de övriga tretton, av vilka ett av dessa var Kongl. Tryckeriet.²⁷⁴ Kongl. Tryckeriet låg på Lilla Nygatan i Gamla Stan. På Stora Nygatan, som låg alldeles intill, fanns det i början av 1770-talet sju boklådor, två boktryckerier och ett "Expeditions- och Renskriftskontor".²⁷⁵ Stora och Lilla Nygatan var enligt en Stockholms-karta från 1771 en del av det som kallades "Staden". Dessa kvarter har benämnts Stockholms intellektuella centrum. Gatorna var med tidens mått ovanligt stora och breda, vilket gjorde det möjligt att ta sig till de olika husen med häst och vagn. De båda gatorna mynnade i norr vid Riddarhustorget. Torget hade inte i första hand funktionen av att vara vanligt handelstorg, utan var framför allt en plats där man samlades för att höra nyheter och ta del av rykten. Riddarhustorget var beläget vid Riddarhuset och Rådhuset nära Riddarholmen med Svea Hovrätt och Kammarkollegium alldeles intill. Detta skall på 1700-talet ha representerat dåvarande maktcentrum i Sverige.²⁷⁶ Gamla Stan var också borgerskapets stadsdel med många förmögna köpmän och hantverkare.²⁷⁷

Efter våra egna efterforskningar i Gamla Stan bör Kongl. Tryckeriet 1782-1811 ha legat nåt kvarter ifrån Kornhamnstorget och nära vattnet. Av firmanamnet framgår också klart att den huvudsakliga kunden har varit kungen. Man kan nog anta att storleken på gatorna var en av förutsättningarna för att leveranser till och från Kongl. Tryckeriet skulle fungera på ett smidigt sätt. Det bör ha varit lätt att ta sig fram med häst och vagn till exempel till slottet. Det var förmodligen också lätt att komma in båtvägen med transporter av olika slag till någon av de många kajerna i närheten. Vattnet var på denna tiden den främsta transportvägen i Stockholm.²⁷⁸ Som vi också kan se var Kongl. Tryckeriet placerat där det måste ha skett åtskilliga, viktiga förändringar i Sverige under fru Fougts tryckeriägartid.

Under fru Fougts tid gjordes en ännu större satsning på skönlitteratur, vilken hennes make tidigare påbörjat. Hon tryckte bland annat *Cajsa Wargs kokbok* och *Prinsarnas ABC-bok*, vilka senare har kommit att bli klassiker.²⁷⁹ Hon gav även ut *Paradis Lustgård* av Ernst Moritz Arndt, Linnélärjungen Anders Sparrmans *Museum Carlsonianum* (1786-1789), Carl August Ehrensvärds *Resa til Italien* 1780, 1781, 1782 (1786) och *De Fria Konstners Philosophi* (1786).²⁸⁰

Fru Fougts tryckte även för statssekreteraren Schröderheim då och då. Schröderheim var en flitig författare av brev och pjäser och hon tryckte bland annat hans skämtskrift "Campio almanacha för året 1787. Utgifven af Cosmographiska sällskapet. Exempl.

²⁷² Högberg 1981, band 2, s 14.

²⁷³ Schück, Henrik, *Stockholm på Bellmans tid. // Historia kring Stockholm.*- Stockholm, 1981.- S. 378.

²⁷⁴ Nordqvist 1972, s 198.

²⁷⁵ Björkman 1992, s 150-152.

²⁷⁶ Ibid. s 41.

²⁷⁷ Högberg 1981, band 2, s 17.

²⁷⁸ Ibid. s 274. Om kommunikationer se vidare 5.3.4.

²⁷⁹ Larsson 1993, s 430.

²⁸⁰ Svedjedal 1994, s 88-89.

kostar en bet på åtta flugor. Stockholm. Tryckt i år”. Campio, eller kille, som det också kallades, var ett populärt kortspel som förekom i den Schröderheimska bekantskapskretsen. 1791 tryckte fru Fougt en pjäs som hette *Fjäsken*, vilken var Schröderheims översättning och bearbetning till svenska förhållanden av den franska pjäsen *L'officieux*.²⁸¹

5.3.4 Kommunikationer i Sverige

Kommunikationsmöjligheterna i Sverige för spridandet av böcker var av skiftande slag under 1700- och 1800-talet. Tillgången på böcker var mycket bättre på orter som hade förbindelse med farbart vatten. På otillgängliga orter var kommunikationssvårigheterna det största problemet för de personer som ville ta del av ny kultur, vetenskap och litteratur. På isar och sjöar kunde under höst och vår transporter utföras, men det var riskabelt eftersom isarna kanske inte höll. Snö och is kunde dock vara till fördel för de gjorde färderna med häst och släde behagligare eftersom vägarna var jämnare. Kommunikationerna var egentligen inte det största problemet för distributionen av böcker. Ett samordnat kommunikationsnät för förläggare och bokhandlare saknades, vilket gjorde att tyngre paket med flera böcker hade svårt att sändas på det billigaste och mest organiserade sättet. Det var viktigt för förläggaren att snabbt och enkelt kunna sprida sina förlagsartiklar till sina återförsäljare i landet och boktransporterna skedde därför istället via bekanta och vänner eller via forbönder. Med forvagnen var det inte möjligt att sända tunga paket och resorna tog lång tid. Det var möjligt att sända paket med posten, men det var dyrt även mellan kortare sträckor som Uppsala och Stockholm. Paketpostlinjer inrättades först år 1831. Mellan Uppsala och Stockholm gick skepp varannan dag 1813 och när ångbåtstrafiken började befordra post 1824, tretton år efter att fru Fougt slutat som tryckeriägare, gick det lättare och snabbare att sända böcker. Ett kommissionärsnät hade utarbetats av Boktryckeri-societeten sedan 1752 tillsammans med kanslikollegiet. Kommissionärerna var ofta lärare eller stiftsnotarier, eftersom det var universitet och domkapitel som skulle utse kommissionärerna. Kommissionären var en person som för andras räkning gjorde inköp och försäljning av bland annat böcker. Utbudet av böcker ute i landet var mycket ojämn beroende på hur bra kontakt återförsäljaren hade med förläggaren. Handeln med böcker på landsbygden var ofta en bisyssla och amatörmässig.²⁸²

²⁸¹ Schüick, Henrik, *Elis Schröderheim*. - Stockholm, 1942, s 172, 179-181.

²⁸² Söderlund 2000, s 243-249 och *Ordbok över svenska språket utgiven av Svenska Akademien*. - Lund, 1937, k 2010.

6. ANALYS AV ÄNKELISTAN OCH BOKTRYCKARNA

I detta kapitel redovisar vi analysen av *Änkelistan* och av vårt eget material från Kungliga Biblioteket och Riksarkivet. I analysen av *Änkelistan* gör vi en smärre jämförelse med boktryckare i *Svensk Boktryckeri-historia 1483-1883*. Materialet från Riksarkivet och Kungliga Biblioteket har vi delat upp i brev och tryckt material. Breven har vi delat upp i två grupper: fru Fougts egen korrespondens och andras korrespondens till henne. I det tryckta materialet finns en bokkatalog, några trycklistor och tryckta tal som hon själv skrivit. Trycklistorna och bokkatalogen berättar om Kongl. Tryckeriets verksamhet och talen berättar om hennes stilistiska förmåga och engagemang i olika frågor.

6.1 *Änkelistan* och boktryckarna i *Svensk Boktryckeri-historia 1483-1883*

Mellan 1483-1883 har det funnits 108 boktryckaränkor i Sverige. Många av dessa har inte lämnat efter sig tillräckligt med material för en kvalitativ analys. Däremot finns det material för en kvantitativ analys, det som Tosh kallar kvantitativ historia.²⁸³ Med hjälp av kvantitativ metod kan vi ge en bild av det sammanhang som fru Fougts arbetade i. Som boktryckaränka ingick hon i ett kollektiv av yrkesverksamma kvinnor som före och efter henne drev boktryckerier med större eller mindre framgång. Detta kollektiv av 108 kvinnor spridda över fyrahundra år är inte en homogen grupp. Inom denna grupp har vi Anna Fabri som verkade på 1400-talet under helt andra villkor än Louise Söderquist på 1800-talet, för att göra en jämförelse.²⁸⁴ Vi vill med denna analys av *Änkelistan* visa hur kollektivet såg ut, måla en fond till den scen på vilken fru Fougts innehar huvudrollen. En kortare jämförelse med boktryckarna tar vi också med för att kunna jämföra med boktryckeribranschen som helhet.

Vi har valt att undersöka följande aspekter av boktryckaränkornas och boktryckarnas verksamhet med i första hand *Änkelistan* och *Svensk Boktryckeri-historia 1483-1883* som underlag. Aspekterna har valts ut därför att de var lämpliga med utgångspunkt i det material vi har haft tillgång till.

- Fördelningen av män och kvinnor under varje enskilt sekel samt sammanlagt under hela perioden 1483-1883.
- Fördelningen av män och kvinnor under fru Fougts tryckeriägartid 1782-1811.
- Hur många år boktryckaränkorna var verksamma under varje enskilt sekel och sammanlagt under hela perioden 1483-1883.
- Hur boktryckaränkorna förvärvade sina företag under varje enskilt sekel och sammanlagt under hela perioden 1483-1883.
- Hur boktryckaränkorna förlorade sina företag under varje enskilt sekel och sammanlagt under hela perioden 1483-1883.

²⁸³ Se avsnitt 1.3.2.

²⁸⁴ Se bilaga A, nr 49 och nr 2.

Resultatet av undersökningen redovisas i nedanstående tabeller. Vi kunde ha valt att använda diagram i redovisningen i stället, men de bedömdes vara av otillräcklig tydlighet. Några av tabellerna redovisar undersökningsresultaten i procent, därför att det då är lättare att se proportionerna mellan de olika kategorierna och gör det också lättare att se andelen boktryckaränkor och boktryckare inom en viss period. Vi har också gjort en närmare kartläggning av de boktryckaränkor som var verksamma under fru Fougts tryckeriägartid.²⁸⁵

I analysen tar vi upp Matovics berg- och dalbaneteori och ser hur den stämmer med vår undersökning av *Änkelistan*. Den litteratur som finns inom detta område tas upp för att kasta ytterligare ljus över tabellerna och för att sätta in *Änkelistan* i ett större bokhistoriskt och kvinnohistoriskt sammanhang. I avsnittet nedan anges det vilka uppgifter i *Änkelistan* som ligger till grund för analysen.²⁸⁶ Enskilda personer anges med sina namn och det nummer som de har i *Änkelistan*.

6.1.1 Förklaringar till *Änkelistan* och tabellerna

Änkelistan (bilaga A) är en förteckning över de boktryckaränkor som varit verksamma i Sverige mellan 1483 och 1883. Uppgifterna är huvudsakligen hämtade ur *Svensk boktryckeri-historia 1483-1883*. Även andra källor har använts och då har detta angivits vid slutet av varje post. Källhänvisningarna gäller texter om boktryckaränkornas civilstånd och ägartid, ej något om vad de tryckte på det egna tryckeriet.²⁸⁷ Boktryckaränkorna är uppställda först efter stad, vilka är ordnade i alfabetisk ordning och sedan i kronologisk ordning inom varje stad.

Kursiv text anger vilka uppgifter som användes till statistiken över boktryckaränkorna. Först under vilket århundrade (till exempel *1800-t*) de verkade. Sedan deras civilstånd (till exempel *Änka*) då de blev ägare till tryckeriet, hur (till exempel *Ärvde efter make*) de blev ägare till verksamheten samt på vilket sätt (till exempel *Sålt*) det gick ur deras ägo. Till sist hur länge (till exempel *2 år*) de varit verksamma som boktryckaränkor.

En del av boktryckaränkorna var verksamma över ett sekelskifte, t ex från 1799 till 1807. Verksamhetstiden varade då i åtta år, varav ett år på 1700-talet och sju på 1800-talet. De har då satts in under det sekel som större delen av verksamhetstiden infallit under, i detta fall under 1800-talet. Vid en del poster har vi skrivit två siffror och då innebär det att boktryckaränkorna varit verksamma i flera omgångar, till exempel först mellan makens död och den nye makens övertagande och sedan mellan den andre makens död och sonens övertagande. Ett minustecken (-) framför betyder att boktryckaränkan var verksam i mindre än den tidsperioden, så att -1 år betyder mindre än ett år. Ett plustecken (+) innebär att hon var i verksamhet längre än den tidsperioden, så att 3+ betyder över tre år. Plustecknet används i de fall där exakt tidsperiod inte går att räkna ut utifrån de uppgifter som funnits i den litteratur som varit tillgänglig.

²⁸⁵ Se fig. 9.

²⁸⁶ Se avsnitt 6.1.1.

²⁸⁷ Redovisning av trycksaker se avsnitt 5.1.1.

6.1.2 Hur många boktryckaränkor fanns det?

Fig.1 visar hur många boktryckare respektive boktryckaränkor det fanns under tidsperioden 1483-1883.

Fig.1: Antalet boktryckaränkor och boktryckare 1483-1883

	1400-talet	1500-talet	1600-talet	1700-talet	1800-talet fram till 1883	Totalt
Boktryckaränkor	1	0	9	35	63	108
Boktryckare	4	8	55	126	889	1082
Sammanlagt	5	8	64	161	952	1190

Som visas i fig 1, har det inte funnits många boktryckaränkor, men det har inte funnits många boktryckare heller. Dock uppvisar 1600-talet en stark ökning av antalet boktryckeriägare, från 8 st på 1500-talet till 64 på 1600-talet. Det är sju gånger fler boktryckare på 1600-talet än på 1500-talet. Antalet boktryckeriägare ökar sedan för varje sekel, men nästa riktigt kraftiga ökning kommer inte förrän på 1800-talet. För att det ska bli lättare att se proportionerna mellan boktryckaränkor och boktryckare redovisas samma resultat i som fig. 1, men omräknade till procent (fig. 2).

Fig. 2: Boktryckaränkor och boktryckare i procent 1483-1883

	1400-talet	1500-talet	1600-talet	1700-talet	1800-talet
Boktryckaränkor	20 %	0 %	14 %	22 %	7 %
Boktryckare	80 %	100 %	86 %	78 %	93 %
Sammanlagt	100 %	100 %	100 %	100%	100%

Tabellen (fig 2) visar att under 1600- och 1700-talet ökade andelen boktryckaränkornas av den sammanlagda mängden boktryckare. Sammanlagt, under perioden 1483-1883, var 1190 personer verksamma som boktryckeriägare, föreståndare eller arrendatorer av boktryckerier. Av dessa var 108 kvinnor. Här nedan redovisas detta i procent eftersom det då blir tydligare att se de faktiska proportionerna.

Fig. 3: Boktryckaränkor och boktryckare i proportion till varandra

Boktryckaränkor (108)	9 %
Boktryckare (1082)	91 %
Sammanlagt (1190)	100 %

Av ovanstående tabell kan utläsas att boktryckaränkorna var i minoritet inom yrkesgruppen.

Fig. 4: Antalet boktryckaränkor och boktryckare 1782-1811

Fig 4 visar hur många boktryckaränkor respektive hur många boktryckare som var verksamma mellan 1782-1811.

	1700-talet	1800-talet	Sammanlagt
Boktryckaränkor	11	3	14
Boktryckare	41	44	85
Sammanlagt	52	47	99

Som fig 4 visar fanns det sammanlagt 99 boktryckeriägare under fru Fougts tid. Av dessa var 52 verksamma på 1700-talet och 47 på 1800-talet. Bland dem från 1700-talet fanns Lars Arvidsson Collin i Strängnäs, vilken påbörjade sin verksamhet år 1738 och slutade år 1782, samma år som fru Fougts blev boktryckaränka.²⁸⁸ Bland dem från 1800-talet fanns Johan Quist från Vänersborg, vilken var verksam från år 1811 (samma år som fru Fougts slutade), fram till år 1840.²⁸⁹ Sedan har vi de som varit verksamma över sekelskiftet, såsom fru Fougts själv, vilken vi räknar till 1700-talet då större delen av hennes verksamhetstid bedrivits under detta sekel. Vid en jämförelse med fig.1 ser man att 52 av 160 boktryckare under 1700-talet varit verksamma under fru Fougts tid. Detta utgör 32 % av 1700-talets tryckeriägare under de sista 18 åren av 1700-talet. Under 1800-talets första 11 år var 47 boktryckeriägare i verksamhet. Dessa utgör 5 % av det totala antalet boktryckare under 1800-talet.

6.1.3 Hur förvärvade boktryckaränkorna sina företag?

Fig. 5: Förvärvssätt 1483-1883

I fig. 5 visas de olika sätt som en kvinna kunde förvärva ett företag på. Kategorin *Annat förvärvssätt* innebär att förvärvssättet antingen inte är ordentligt angivet i den litteratur som använts i uppsatsarbetet eller att det förvärvet gick till på ett annat sätt, det vill säga, ej genom arv, köp, övertagande från annan person, eller egen start.

²⁸⁸ Mannerheim 1983, s 104.

²⁸⁹ Ibid. s 109.

Förvärvssätt	1400-talet	1500-talet	1600-talet	1700-talet	1800-talet fram till 1883
Ärvde efter make	1		9	35	40
Ärvde efter annan person					7
Startade företaget					3
Köpte					2
Övertogs från annan person					6
Annat förvärvssätt					5
Sammanlagt	1		9	35	63

Som fig. 5 visar fanns det ett antal sätt för en kvinna att bli ägare till ett boktryckeri. Det allra vanligaste var dock att man ärvde verksamheten efter sin make. Ibland ärvdes också verksamheten från en annan person. Kvinnor utan annan möjlighet till försörjning, såsom medellösa änkor, kunde få tillstånd att bedriva handel med nipper eller kramhandel, som det också kunde heta.²⁹⁰ Först på 1800-talet började kvinnorna att starta eller köpa sina egna verksamheter.²⁹¹ Giftna kvinnor var dock tvungna att ha tillstånd från sin make.²⁹² Det var emellertid få boktryckaränkor som startade egna företag, vilket också syns nedan i fig. 6. Under denna period var det fortfarande vanligast att boktryckaränkorna drev tryckerierna vidare när deras män dog. Under samma sekel förekom det också att makar eller söner startade tryckerier i sina fruars eller mödrars namn. I *Änkelistan* finns bland andra Maria Elisabeth Andersson, vars son drev tryckeriet i hennes namn och Emma Svensson, vars man anlade ett tryckeri i hustruns namn.²⁹³

Fig. 6: Förvärvssätt 1800-1883

I fig. 6 redovisas de boktryckaränkor som varit verksamma mellan 1800 och 1883. De har delats in i två grupper; de som förvärvade sina företag före år 1864, och de som förvärvade sina företag efter år 1864. År 1864 valdes ut som skärningspunkt, eftersom en lag kom som gav ogifta kvinnor tillstånd att starta sina egna företag det året.²⁹⁴ Vi ville undersöka om det fanns några skillnader mellan de två grupperna.

²⁹⁰ Se avsnitt 3.2.

²⁹¹ Ohlander och Strömberg 1996, s 145.

²⁹² Ibid. s 145.

²⁹³ Se bilaga A, nr 4 och nr 76.

²⁹⁴ Se avsnitt 3.2.

Förvärvs-sätt	Ärvde efter make	Ärvde efter annan person	Startade företaget	Köpte	Övertogs från annan person	Annat förvärvs-sätt	Sammanlagt
1800-1864	28	4	1		1	2	36
1865-1883	12	3	2	2	5	3	27

I fig. 6 ser man att de kategorier som ökar efter 1864 är *Startade företaget*, *Köpte*, *Övertogs från annan person* samt *Annat förvärvs-sätt*. De som startade företagen ökade dock inte lika mycket som de andra kategorierna. Carl Fredrik Bergs hustru övertog tryckeriet från sin man år 1827 och drev det till år 1833 då det såldes.²⁹⁵ Mannen anmälde ett nytt tryckeri år 1834. Ett annat exempel är Sigrid Lang som drev sin före detta makes tryckeri från år 1871 till år 1873.²⁹⁶ Det går att utläsa av *Änkelistan* att inte alla boktryckaränkor enbart ärvde tryckerierna av sina män. Änkefru D. Pettersson fick ett tryckeri överlåtet till sig av stadskassören C. F. Sjöberg, vilken hade köpt tryckeriet på en exekutiv auktion.²⁹⁷

6.1.4 Hur länge var boktryckaränkorna verksamma?

Fig. 7: Verksamhetstid

Fig. 7 visar hur många år boktryckaränkorna varit verksamma. De tabeller som visar antal personer per sekel är ordnade efter verksamhetstid. Den kolumn som är markerad med *Okänt* betyder att man inte kunnat utläsa hur länge boktryckaränkorna varit verksamma.²⁹⁸ I flera fall, som till exempel med Sara Christina Falck (nr 23), har boktryckaränkorna varit verksamma i två eller fler omgångar. Då har åren adderats ihop och skrivits in i listan. I Sara Christina Falcks fall drev hon verksamheten första gången i fem år och andra gången i fyra år, vilket då följaktligen ger sammanlagt nio år.

²⁹⁵ Se bilaga A, nr 28.

²⁹⁶ Ibid. nr 33.

²⁹⁷ Ibid. nr 34 och Klemming och Nordin 1983, s 562.

²⁹⁸ Se avsnitt 6.1.1.

Antal år	1400-talet	1500-talet	1600-talet	1700-talet	1800-talet fram till 1883
0-5 år	1		6	19	40
6-10 år			2	4	6
11-15 år				5	3
16-20 år			1	2	
21-25 år					1
26-30				1	1
31+ år				2	3
<i>Okänt</i>				2	9
Sammanlagt	1		9	35	63

Som man kan se i fig. 7 var över hälften verksamma i högst fem år. Resten fördelar sig jämt mellan de andra intervallerna och med få skillnader mellan seklerna. Man kan se att boktryckaränkorna på 1800-talet varit verksamma kortare tid än de under tidigare sekler. 41 % av 1700-talets boktryckaränkor drev tryckeriet längre än fem år. 32 % av 1800-talets boktryckaränkor var fortfarande i verksamhet efter fem år. Överlag var en större andel av 1700-talets boktryckaränkor fortfarande i verksamhet efter fem år jämfört med 1800-talets och 1600-talets boktryckaränkor. De flesta av boktryckaränkorna i kategorin 0-5 år har varit verksamma i ungefär ett år innan de antingen gifte om sig, sålde företaget eller överlät det till en annan person.

Flera av barnen till boktryckaränkorna i denna tabell var söner som var involverade i tryckeriets skötsel. Det syns ingen skillnad i verksamhetstid mellan de änkor som hade barn och de övriga boktryckaränkorna i *Änkelistan*. Dock var änkor med barn bland de som varit verksamma under en längre tid.

6.1.5 Hur gick företagen ur boktryckaränkornas ägo?

Fig. 8: Förloresätt

Fig. 8 visar hur boktryckeriet kunde gå ur boktryckaränkans ägo. På de poster i *Änkelistan* där man inte kunnat få fram hur detta gått till eller där verksamheten fortsatte efter år 1883, har vi skrivit *okänt*. När det gäller *Övertogs av annan person*, har denna benämning använts i enligt med samma benämning i litteraturen. Det stod inte närmare vad som menades med *Övertogs*, men vi utgår ifrån att det dock inte var någon köpeskilling inblandad. Där det stått uttryckligen i litteraturen att någon sålde tryckeriet har vi skrivit *Sålt*.

Förlorandesätt	1400-talet	1500-talet	1600-talet	1700-talet	1800-talet fram till 1883
<i>Son tog över</i>			1	5	3
<i>Övertogs av annan person</i>			3	8	20
<i>Omgifte</i>			3	10	1
<i>Gifte</i>					2
<i>Dog</i>				2	4
<i>Nedlagt</i>				1	3
<i>Sålt</i>			1	5	18
<i>Okänt</i>	1		1	4	12
Sammanlagt	1		9	35	64

Som visas i fig. 8 var omgifte det vanligaste förlorandesättet på 1600-talet och på 1700-talet, dock ej på 1800-talet. Under 1800-talet minskade antalet söner som tog över, medan kategorin *Övertogs av annan person* ökade. Annat som också ökade under 1800-talet var försäljningarna av boktryckerierna. Att omgifte var det vanligaste förlorandesättet på 1600- och 1700-talet kan ha berott på Boktryckeri-societetens regler. Enligt dessa fick det inte finnas fler tryckerier än att det fanns arbete åt dem alla. Det var svårare att få tillstånd starta ett nytt boktryckeri än att ta över ett redan etablerat boktryckeri. Och ett sätt att ta över ett boktryckeri var genom att gifta sig med en boktryckaränka.²⁹⁹ Under 1800-talet när det blev tillåtet för vem som helst att anlägga ett tryckeri föll änkekonserveringen ur bruk.³⁰⁰ Det var också vanligt att sonen eller någon annan person tog över tryckeriet. Två stycken av boktryckaränkorna gifte sig. Dessa var Louise Söderquist, som hade startat företaget och Maria Lundman, som hade ärvt sitt tryckeri.³⁰¹ Därmed gick tryckerierna över till respektive make.

Traditionellt tog söner över tryckeriet när fadern dog, men om sonen av någon anledning inte kunde ta över, till exempel på grund av att han var omyndig eller studerade, kunde änkan ärva tryckeriet. Änkan drev sedan tryckeriet tills sonen kunde ta över. Catharina Elisabeth Edman innehade ett tryckeri från år 1791 till år 1794 då sonen Johan Fredrik Edman istället tog över.³⁰²

6.1.6 Kartläggning av boktryckaränkor på fru Fougts tid

Fig. 9 visar en kartläggning av de boktryckaränkor som varit verksamma mellan 1782-1811. Dessa anges med de nummer som de har i *Änkelistan*, eftersom deras ofta långa namn skulle ta upp för mycket plats i tabellen.³⁰³

²⁹⁹ Klemming och Nordin 1983, s 301.

³⁰⁰ Se avsnitt 6.1.5.

³⁰¹ Se bilaga A, nr 2 och nr 73.

³⁰² Se avsnitt 5.2.1.

³⁰³ Se bilaga A.

Fig. 9: Boktryckaränkor 1782-1811

Nummer	Förvärvssätt	Förlorandesätt	Verksamhetstid
23	<i>Ärvde efter make</i>	<i>Sålde</i>	9 år
31	<i>Ärvde efter make</i>	<i>Omgifte</i>	8 år
36	<i>Ärvde efter make</i>	<i>Okänt</i>	38 år
43	<i>Ärvde efter make</i>	<i>Dog</i>	37 år
64	<i>Ärvde efter make</i>	<i>Sålde</i>	3 år
65	<i>Ärvde efter make</i>	<i>Son tog över</i>	29 år
66	<i>Ärvde efter make</i>	<i>Sålde</i>	14 år
67	<i>Ärvde efter make</i>	<i>Övertogs av annan person</i>	-1 år
87	<i>Ärvde efter make</i>	<i>Son tog över</i>	3 år
90	<i>Ärvde efter make</i>	<i>Son tog över</i>	3 år
93	<i>Ärvde efter make</i>	<i>Nedlagt</i>	6 år
96	<i>Ärvde efter make</i>	<i>Omgifte</i>	3 år
97	<i>Ärvde efter make</i>	<i>Övertogs av annan person</i>	4 år
104	<i>Ärvde efter make</i>	<i>Övertogs av annan person</i>	6 år

Elva av de 14 boktryckaränkorna räknas som verksamma under 1700-talet medan tre räknas som verksamma under 1800-talet. Inom denna lilla grupp så finns det inga större skillnader mellan 1700-talet och 1800-talet. Av de som varit verksamma 1782-1811 fanns en i Jönköping, en i Karlskrona, en i Linköping, en i Norrköping, fyra i Stockholm, en i Uppsala, en i Vasa, en i Vänersborg, två i Växjö och en i Åbo.³⁰⁴

Var det då något speciellt med ovannämnda städer? Jönköping hade varit säte för Göta Hovrätt sedan 1600-talet och det fanns också ett läroverk i staden kallat Jönköpings trivialskola eller Braheskolan.³⁰⁵ Karlskrona hade varit en bas för svenska flottan sedan 1600-talet.³⁰⁶ Linköping var residensstad och stiftsstad i Linköpings stift och här fanns också ett gymnasium.³⁰⁷ Norrköping var en industristad.³⁰⁸ Stockholm var Sveriges största stad och huvudstad.³⁰⁹ Uppsala var residensstad och stiftsstad i ärkestiftet Uppsala stift. I Uppsala fanns det också ett stort universitet.³¹⁰ Vasa, i Finland som under 1700-talet hörde till Sverige, var residensstad och säte för norra Finlands hovrätt.³¹¹ Vänersborg var residensstad i Älvsborgs län.³¹² Växjö var stiftsstad i Växjö

³⁰⁴ Ibid.

³⁰⁵ Åkerman, Petter, *Sällsamheter i Småland : Del 3 Småländska höglandet*. - Stockholm, 1991, s 15, 18-19.

³⁰⁶ Swahn, Sven Christer, *Sällsamheter i Karlskrona*. - Stockholm, 1988, s 22.

³⁰⁷ Malmberg, Arne, *Sällsamheter i Linköping*. - Stockholm, 1987, s 14, 18.

³⁰⁸ Topelius, Christer, *Sällsamheter i Östergötland : del 1*. - Linköping, 1990, s 152-153.

³⁰⁹ Ericson, Lars, *Stockholms historia : under 750 år*. - Lund, 2001, s 48.

³¹⁰ Brunius, Teddy, *Uppsala : mer än 700 år*. - Stockholm 1986, s 39, 48.

³¹¹ *Data : illustrerad uppslagsbok för familjen*. D. 10. - Malmö, 1969, s 4443.

³¹² Corin, Carl-Fredrik, *Vänersborgs historia : tiden fram till 1834*. - Vänersborg, 1993, s 151-155.

stift och där fanns även ett gymnasium.³¹³ Åbo var residensstad och dessutom fanns det ett universitet kallat Åbo Akademi.³¹⁴

Alla ovan nämnda städer har varit centra av olika slag: administrativa-, religiösa- eller utbildningscentra. Flera av boktryckaränkorna tryckte åt olika institutioner i dessa städer. I Linköping, Uppsala, Växjö och Åbo var boktryckaränkorna innehavare av tryckerier som hade anknytning till de universitet och gymnasier som fanns i dessa städer. I Karlskrona var en knuten till amiralitetskollegiet i denna stad och i Stockholm var två av boktryckaränkorna knutna till kungliga institutioner.³¹⁵ Städernas betydelse inom olika områden eller de institutioner boktryckaränkorna var bundna till kan ha haft viss inverkan på hur länge de innehade tryckeriet och hur det gick ur deras händer.³¹⁶

6.1.7 Analys av *Änkelistan*

Margareta Matovic framför i sin berg- och dalbanemodell att kvinnans ställning har skiftat under historiens gång. Det som påverkar kvinnans ställning är bland annat krig, konjunkturer och demografiska förändringar. I vår undersökning har vi gjort en kvantitativ analys för att se om det finns mönster som skulle kunna passa in i Matovics modell. Enligt Matovic skulle man se dessa förändringar även i lagstiftningen. Under början av 1800-talet försämrades kvinnans ställning, enligt Matovics modell och det överensstämmer med vad vi läst i litteraturen om lagstiftningen under denna period.³¹⁷ Under senare hälften av 1800-talet förbättrades sedan kvinnans ställning enligt Matovic. Det har vi också sett belägg för, både i lagstiftningen och i vår undersökning.³¹⁸ I vår undersökning ser vi kvinnor starta, köpa och överta tryckerier.³¹⁹ För de tidigare seklerna finns det dock för litet underlag i själva undersökningen för att vi ska kunna applicera Matovics modell även där.

1800-talet är intressant eftersom man i vår undersökning ser på ett markant sätt hur samhället förändrats. I tabellerna går att utläsa att boktryckaränkor startar egna tryckerier eller övertar från andra personer, samtidigt som allt fler boktryckaränkor är verksamma i högst fem år. Detta tolkar vi som att 1800-talet var en period med många motsägelser; på samma gång som kvinnor under vissa villkor fick starta egna tryckerier eller leda företag, var kvinnoidealet det rakt motsatta. Åsikterna om kvinnornas ställning kan ha medverkat till att många boktryckaränkor inte orkade med tryckeriet och därför överlät eller sålde det. Å andra sidan fanns det många boktryckaränkor även i tidigare sekel som varit verksamma en kort period. I 1600-talets och 1700-talets litteratur omtalas kvinnor i allmänhet som svaga och i behov av manlig hjälp. Under samma period sägs det om enskilda kvinnor att de var självständiga, begåvade och handlingskraftiga.³²⁰ Dessa motsägelser, som kom till uttryck under 1800-talet, kan ha funnits sedan länge.

³¹³ Ekstedt, Olle, *Sällsamheter i Småland: Väreänd*. D. 1. - Stockholm 1987, s 14, 15, 82.

³¹⁴ Steinby. Ann-Gerd, *Finland*.- Stockholm, 1995, s 79-81.

³¹⁵ Se bilaga A, nr 31, 36, 65, 67, 87, 96, 97, 104.

³¹⁶ Se vidare avsnitt 3.2.

³¹⁷ Se avsnitt 3.2.

³¹⁸ Se avsnitt 3.2 samt avsnitt 6.1.3, fig 5.

³¹⁹ Se avsnitt 6.1.3, fig 6.

³²⁰ Nilsson 1973, s 139, 207-208.

Under 1800-talet började ett nytt familjeideal växa fram inom städernas borgerskap. Enligt detta ideal skulle mannen ensam försörja familjen och kvinnan ta hand om hushåll och barn. Det förväntades inte längre av kvinnan att hon skulle kunna ta över och fortsätta ett företag efter mannens död. På 1850-talet konstaterade naturvetarna att kvinnor på grund av sin bristande styrka och mindre hjärna inte skulle klara av intellektuella ansträngningar utan att ta skada.³²¹ De ansågs alltså olämpliga för att leda ett företag, samtidigt som det fanns kvinnor under samma tidsperiod som startade eller övertog tryckerier och fortsatte dem. I fig. 2 ser man att andelen boktryckaränkor sjönk från 22% under 1700-talet till 7 % under 1800-talet. Boktryckarnas andel ökade under samma sekel från 78 % till 93 %. På 1600-talet var boktryckaränkorna över en tiondel av den sammanlagda mängden och under 1700-talet cirka en femtedel. Denna utveckling bryts på 1800-talet då andelen boktryckaränkor går ned till mindre än en tiondel av den sammanlagda mängden.³²² Under 1800-talet ökade boktryckarna i antal, från 126 st på 1700-talet till 889 st på 1800-talet.³²³ Boktryckaränkornas antal ökade inte i samma takt. På 1700-talet var de 35 st och ökade till 63 st under 1800-talet. Förväntningarna på boktryckaränkorna att de skulle driva tryckeriet vidare kan ha sjunkit.

En orsak till boktryckarnas ökning kan ha varit folkskolereformen år 1842, då det blev obligatoriskt för alla barn att gå i skolan.³²⁴ Detta medförde en ökande efterfrågan på skolböcker och annan litteratur. I skolorna behövdes ABC-böcker i undervisningen. Även andra trycksaker ökade i efterfrågan. Den ökande efterfrågan på böcker gjorde att fler tryckerier anlades då det var fler som såg möjligheten att tjäna pengar på att trycka böcker. Även 1810 års tryckfrihetsförordning påverkade anläggandet av tryckerier. Man kunde nu få trycka skrifter vars innehåll tidigare hade blivit censurerade innan de kom till trycket.³²⁵ Detta kan ha verkat uppmuntrande på tryckeriägare in spe. Ytterligare en orsak till ökningen under 1800-talet kan ha varit upphävandet av skråtvånget år 1864, vilket innebar att man kunde utöva vilket yrke som helst utan att behöva vara med i någon av de tidigare obligatoriska sammanslutningarna.³²⁶ I tryckeriägarnas fall betydde detta att man inte längre var tvungen att vara medlem i Boktryckeri-societeten.³²⁷ Man behövde heller inte längre ansöka om tillstånd från Boktryckeri-societeten för att få starta ett tryckeri utan vem som helst kunde göra det. Detta medförde också att änkekonserveringen föll ur bruk, vilket uppvisas av de sjunkande siffrorna för *Omgifte*.³²⁸ Ett antal framsteg, som bättre mat och nya mediciner, däribland vaccinet, kan ha påverkat boktryckarnas livslängd och därmed antalet änkor.

År 1864, samma år som skråtvånget avskaffades, kom en lag som gav ogifta kvinnor rätt att starta egna företag. Skillnaden före och efter år 1864 syns i fig. 6. Före år 1864 var det inga boktryckaränkor som köpte sina företag och en som startade sitt. Mellan 1864 och år 1883 var det två boktryckaränkor som köpte sina företag och två som startade. Den största skillnaden syns bland de som övertog företaget från annan person. En

³²¹ Kyle 1987, s 118-121.

³²² Se avsnitt 6.1.2, fig 2.

³²³ Ibid. fig 1.

³²⁴ Ohlander och Strömberg 1996, s 127.

³²⁵ Se avsnitt 5.1.2.

³²⁶ Ohlander och Strömberg 1996, s 145.

³²⁷ Carlsson och Rosén 1980, s 334-335.

³²⁸ Se avsnitt 6.1.5, fig 8.

boktryckaränka före 1864 mot fem efter 1864.³²⁹ Man skulle kunna tolka detta som att kvinnor fick större förtroende att inneha sina egna företag. Å andra sidan hade änkor sedan länge övertagit sina framlidna mäns företag eller drivit dem i mannens frånvaro.

Majoriteten av boktryckaränkorna ärvde tryckerierna av sina män vilket stämmer väl med det som står i litteraturen om kvinnor under tidsperioden 1483-1883. Först på 1800-talet ändrades detta när nya lagar stiftades som gav kvinnor möjlighet att starta egna företag. Dock fanns det inskränkningar i dessa lagar, eftersom kvinnan skulle vara vuxen, ogift och myndigförklarad.³³⁰ Orsaken till att det var få som startade sina egna företag kan ha varit bristande ekonomiska resurser eller bristande intresse. Å andra sidan kunde man köpa eller överta ett tryckeri.³³¹ De flesta kvinnorna i denna undersökning var änkor och därmed myndiga, men kunde ibland sakna ekonomiska möjligheter att driva företaget vidare på egen hand. Andra faktorer var den ökande konkurrensen under 1800-talet då antalet tryckerier ökades.³³² Detta kunde ställa till med problem i de lägen där boktryckaränkornas tillgångar och kunskaper inte räckte till för att hålla företaget flytande.

Det fanns också änkor som av andra ekonomiska skäl drev tryckeriet vidare. Beata Catharina Rask var en av dem. Hon blev änka år 1819 med fem minderåriga barn. Genom att behålla tryckeriet kunde hon försörja sina barn. Beata Rask behöll tryckeriet fram till år 1840 då hon sålde det.³³³ Barn kan alltså ha varit en anledning för boktryckaränkan att behålla tryckeriet. Men det kan inte påvisas någon markant skillnad i verksamhetstid mellan de som uppgavs ha barn och de som inte uppgavs ha barn. En annan anledning till att driva tryckeriet vidare kan ha varit att boktryckaränkan ville trycka färdigt de beställningar och arbeten som hennes man hade åtagit sig. Catharina Höök övertog ett stort oavslutat arbete efter sin man, tryckningen av Karl XII:s bibel. Detta arbete gav henne stora ekonomiska bekymmer då hon blev tvungen att pantsätta lös och fast egendom för att kunna fortsätta tryckeriarbetet.³³⁴

Ekonomiska skäl kunde bidra till att boktryckaränkan innehade tryckeriet en lång tid, lika väl som en kort tid. Andra orsaker kunde vara oavslutade beställningar, där tryckeriet inte såldes eller lades ned innan allt arbete var slutfört. Söner, som skulle ta över tryckeriet en dag, kunde också vara en anledning för boktryckaränkan att driva tryckeriet vidare. Men endast 9 tryckerier av de 108 som finns med i *Änkelistan* övertogs av en son. Ludvig Öbergs änkas tryckeri sköttes av sonen i tre år tills det såldes år 1848, för att ta ett exempel.³³⁵ Det var alltså inte så självklart att söner tog över tryckeriet en dag, utan det kunde säljas eller övertas av en annan person.

Fru Fougth var i vissa avseenden en typisk boktryckaränka för sin tid. Hon hade ärvt tryckeriet av sin man. Tryckeriet var knutet till en institution, i det här fallet kungamakten. När hon slutade övertogs tryckeriet av hennes son. Vad som skulle kunna skilja henne från de flesta andra boktryckaränkor under hennes tid var hennes långa

³²⁹ Se avsnitt 6.1.3, fig 6.

³³⁰ Widerberg 1980, s 47-50.

³³¹ Se avsnitt 6.1.3, fig 6.

³³² Se avsnitt 6.1.1, fig 1.

³³³ Se avsnitt 5.2.2.

³³⁴ Se avsnitt 5.2.2.

³³⁵ Se bilaga A, nr 74.

verksamhetstid, 29 år. Andra egenskaper som till exempel personlighet och affärssinne, går inte att komma åt via en kvantitativ analys.

6.1.7.1 Sammanfattning av analysen

Matovics berg- och dalbaneteori utgår från att kvinnans ställning genom historien har präglats av höjder och dalar.³³⁶ Boktryckaränkornas minskning i andel av den sammanlagda mängden boktryckare under 1800-talet skulle då kunna vara en sådan dal, speciellt som en liknande utveckling skedde inom andra områden för kvinnornas del.³³⁷

Änkor var enligt svensk lagstiftning myndiga och fick bestämma över sig själva och sin egendom. De övertog även sina framlidna makars företag och fortsatte dem, om det inte fanns en son eller annan arvinge i myndig ålder. Större delen av boktryckaränkorna ärvde tryckerierna av sina män. Under 1800-talet kunde förvärv ske på andra sätt. Oftast behöll boktryckaränkorna tryckerierna i högst fem år. Flera av dem var verksamma i högst ett år. Orsakerna till att verksamhetstiden var så kort skiftar och kan ha berott på intresse, förmåga eller ekonomi. Boktryckaränkorna ägde ju tryckeriet, men verksamheten leddes ofta av en utbildad föreståndare och dennes yrkesskicklighet kan ha spelat en stor roll. När sedan företaget bytte ägare var det vanligaste att en annan person än sonen tog över.

En "statistisk änka" för perioden 1782-1811 hade ärvt boktryckeriet efter sin man och var verksam i en stad som var ett centra av något slag, samt knuten till en institution i denna stad. Vanligtvis verkade hon i högst 12 år innan tryckeriet övertogs av antingen en son eller en annan person.

³³⁶ Se avsnitt 1.3.1.

³³⁷ Se avsnitt 3.2.

7. ANALYS AV KORRESPONDENS OCH TRYCKT MATERIAL

7.1 Fru Fougts korrespondens

I detta avsnitt undersöker och analyserar vi de brev som fru Fougts skickade till myndigheter och enskilda personer. Hennes bevarade korrespondens kan delas in i två kategorier:

- Brev till myndigheter.
- Brev till privatpersoner.

De brev som räknas som skrivna till myndigheter är skrivna till hovkanslern, kanslikollegium och Boktryckeri-societeten. De breven rör sig runt Kongl. Tryckeriets verksamhet och dess produktion. I dessa brev tar fru Fougts även upp privilegier på böcker och annat tryck. Den andra kategorin är de brev som skrevs till privatpersoner. De brev som finns kvar är skrivna till boktryckare och ämbetsmän.

7.1.1 Brev till myndigheter

Avsnittet avser de brev som fru Fougts skrev till olika myndigheter. Vi går också in närmare på adressaterna till dessa brev.

Fru Fougts hade som boktryckaränka inte alltid det så lätt med kungens stora krav på snabbhet och effektivitet.³³⁸ Detta är något som man kan utläsa bland annat av brevet från hovkanslern, då hon ansökte om tillstånd att få tryckeriet överlåtet på sonen Henric.³³⁹ När kungen beordrade en tryckning var det bara för fru Fougts att i snabbast möjliga mån utföra denna. Hon skriver i sina brev till hovkanslern om pågående upptryckningar av olika förordningar som ska ut i landet. I ett av dem erkänner hon att det funnits ett misstag i en text och skall genast ändra i trycket. Dock påpekar hon att hon inte var skyldig till misstaget. Detta skulle kunna tolkas som att misstaget funnits redan i det manuskript som låg till grund för trycket.³⁴⁰

I ett brev till Kanslikollegium år 1792 beskriver fru Fougts utförligt sina bekymmer med att kunna uppfylla de krav som ställs på Kongl. Tryckeriet av statsmakterna. Bland annat har priset på papper och arbetarnas löner stigit. Dessutom upplever hon att andra boktryckare gör intrång på Kongl. Tryckeriets rättigheter. Fru Fougts namnger två boktryckare, Holmberg och Lindh, som tryckt upp privatupplagor av de tal som hållits vid riksdagen i Gävle och som hon själv tryckt upp. Hon hänvisar i brevet till den paragraf i Kongl. Boktryckerireglementet som förbjuder sådana intrång på Kongl. Tryckeriets rättigheter.³⁴¹

³³⁸ Se avsnitt 7.3.2.

³³⁹ Klemming och Nordin 1983, s 400-401.

³⁴⁰ Brev från Fougts, Elsa, till Sparre, Fredrik ?

³⁴¹ Brev från Fougts, Elsa, till Kanslikollegium, 6 mars 1792.

Under fru Fougts tid som boktryckaränka hann flera personer inneha posten som hovkansler och som rikskansler. Fredrik Sparre var hovkansler mellan åren 1773-1781. Efter Gustav III:s död 1792 fick han titeln rikskansler och stod i nära samarbete med Gustav Adolf Reuterholm³⁴². Christoffer Bogislaus Zibet utsågs till hovkansler år 1801.³⁴³ Zibet blev under Gustav IV en ledare för censuren och blev det fria ordets undertryckare.³⁴⁴ Gustaf Lagerbjelke var tillförordnad hovkansler 1806-1807.³⁴⁵ Gustaf af Wetterstedt var hovkansler år 1811, då fru Fougts ansökte om att få överlåta Kongl. Tryckeriet till sin son Henric.³⁴⁶ Af Wetterstedt hade blivit utnämnd till hovkansler år 1809. Förutom hovkanslerposten var han även diplomat och utförde uppdrag för Karl XIV Johan.³⁴⁷

I en del av breven skriver fru Fougts på franska och dessa är adresserade till "Monseigneur". I breven på svenska skriver hon däremot ut hovkanslerns alla titlar och ordnar. Till greve Stenbock, en annan innehavare av en hög position, skriver fru Fougts på franska. I det brevet tar hon med den fulla tituleringen, på franska.

Det finns många brev bevarade till hovkanslern från fru Fougts. Mestadels rör de sig om upptryck av olika slag. Även räkningar och kostnadsförslag finns bland de bevarade breven. I ett av breven skriver hon att hon har börjat på en kejsarlig rysk ukas. Hon undrar om originalspråken, franska och tyska, skall bibehållas. Hon funderar också på om antalet exemplar, 3000 st, kanske är litet för mycket.³⁴⁸ I ett annat brev eller PM, daterat 1 april 1793, skriver fru Fougts om en tryckning av ett reglemente som skulle vara färdigt den 21 april. Detta har gjort att hon blivit tvungen att skjuta upp andra tryckningar för andra kunder.

I ett brev daterat den 22 oktober 1786 skriver fru Fougts om de pengar som hon ansökt om för att kunna införskaffa didotska stilar.³⁴⁹ Hon hänvisar till att Lange fått tullfrihet för sin import av utländska stilar, vilket hon själv inte begärt, utan betalat sina tullar. Sedan polemiserar hon mot Langes anbud på att trycka *Medaljhistorien* och anger ett antal skäl för att han inte skall få trycka den.³⁵⁰ Bland annat har inte Lange talat om priset för tryckningen, utan sagt att han skulle göra den gratis. Dessutom har Lange, enligt fru Fougts, inte den bildning och erfarenhet som krävs för att kunna trycka upp ett sånt verk. Fru Fougts däremot har tryckt upp flera verk av hög kvalitet och har den bildning och erfarenhet som krävs för arbetet. I brevet skriver hon också om att förbättra kvaliteten på de inhemska stilarna, vilket i längden skulle billigare för landet och för de enskilda boktryckerierna. Fru Fougts visar i detta brev att hon är insatt i boktryckarkonsten och intresserad av att Sverige ska få en stilgjutningsindustri av samma kvalitet som utlandets. Dessutom är hon inte främmande för att framhålla sin bildning och erfarenhet i förhandlingar om prestigefyllda projekt.

³⁴² Kumlien, Kjell, *Sparre, Fredrik*. // *Svenska män och kvinnor*. D.7. - Stockholm, 1944.- S. 142.

³⁴³ Se avsnitt 5.2.5.

³⁴⁴ Andrén Sigvard, *Zibet, Christoffer Bogislaus*. // *Svenska män och kvinnor*. D.8. - Stockholm, 1955.- S. 475.

³⁴⁵ Carlsson, Sten, *Lagerbjelke, Gustaf*. // *Svenska män och kvinnor*. D.4. - Stockholm, 1948.- S. 408.

³⁴⁶ Se avsnitt 4.4.

³⁴⁷ Swärd, Sven Ola, *Wetterstedt, Gustaf af*. // *Svenska män och kvinnor*. D.8. - Stockholm, 1955.- S. 319-320.

³⁴⁸ Brev från Fougts, Elsa, till hovkanslern, 16 april 1793.

³⁴⁹ Brev från Fougts, Elsa, till Sparre, Fredrik, 22 okt. 1786.

³⁵⁰ Se avsnitt 5.2.5.

Breven till kanslikollegiet kan grovt delas in i två grupper: brev rörande privilegier och brev rörande Kongl. Tryckeriets verksamhet. De adresseras alltid till hovkanslern, med nämnande av alla titlar och ordnar, samt till sekreterarna och kansliråden samt kommandörerna och riddarna av olika kungliga ordnar. Sedan kommer själva brevet. Brevet avslutas med en hänvisning till adressaternas höga rang och en försäkran om hennes fortsatta underdånighet. Fru Fougt undertecknade alltid sina affärsbrev och brev till Kanslikollegium med signaturen ”Ödmiukaste Tienarinna”. I affärsbreven på franska står det ungefär samma sak, fast med litet större variation. I de bevarade breven kan man se att någon kanslist har givit varje brev ett nummer samt skrivit in ankomstdatum. I de längre breven har det även skrivits in en kort sammanfattning längst ned på första sidan.

Bland de brev som avhandlar privilegier på böcker finns ett par där fru Fougt bifogar kopior på privilegiebrev eller kontrakt mellan henne och rättsinnehavaren. I ett av dem utber hon år 1792 sig om en förlängning av ett privilegium på en bok som hon har tryckt upp tidigare, år 1785. Det är en översättning från tyskan av en lärobok. Bifogat i det brevet är ett kontrakt med rättsinnehavaren till översättningen. Rättsinnehavaren var Edvard Carleson (tidigare Carlsson), var en boktryckare i Stockholm som blivit adlad. Han och brodern Carl gav bland annat ut den moraliska tidskriften *Sedo-Lärande MERCURIUS* mellan 1730-31. Brevet daterat år 1793 verkar vara någon sorts kontrakt mellan fru Fougt och Edvard Carleson. Fru Fougt får rätt att trycka upp boken mot att hon ger Carlsson två hundra exemplar av den.³⁵¹ I ett annat brev i ett liknande ärende bifogar hon ett kvitto, daterat år 1762, på att rättsinnehavaren överlät privilegierna på en bok på tjugo år mot en summa pengar samt gav innehavaren av Kongl. Tryckeriet tillstånd att söka förnyelse av privilegiet för ytterligare en tjugoårsperiod.³⁵² Till kanslikollegiet skickar hon också brev om att hon skall trycka upp nya upplagor av böcker, bland annat *Cajsa Wargs kokbok* år 1790.³⁵³ I de anteckningar som gjordes då brevet inkom till Kanslikollegium står det att Kungl. bibliotekarien Wilde blivit informerad om detta.

I ett brev till Kanslikollegium från 1799 går fru Fougt igenom vilka resolutioner och stadgar som hon har upptryckt exemplar av. Hon anger även priserna för de olika exemplaren.³⁵⁴ I ett annat brev kan man läsa att en tjänsteman vid namn Adlersparre hade skrivit en fortsättning på ett sammandrag av de förordningar som skulle läsas upp i predikstolarna i landet, vilket skulle tryckas upp av Kongl. Tryckeriet. Fru Fougt ansåg dock att det redan fanns sådana sammandrag tillgängliga på Kongl. Tryckeriet. Adlersparre hade dock gjort sig mycken möda med detta, så hon var villig att trycka upp sammandragen om kyrkorna var villiga att prenumerera på dessa sammandrag.³⁵⁵ Till detta brev finns bifogat ett PM av Adlersparre, där han går igenom kostnaderna för denna upptryckning.³⁵⁶

I andra brev till Kanslikollegium erinrar hon om eller försvarar, sina privilegier. I ett brev skriver hon att hon fått veta att ett sällskap, Pro Fide st Christianio, ansökt om att få trycka upp en barnbok kallad *Kronprinsens barnabok*. Hon talar om att hon har

³⁵¹ Öhrberg 2001, s 165 och brev från Fougt, Elsa, till Kanslikollegium, 4 juli 1792.

³⁵² Brev från Fougt, Elsa, till Kanslikollegium, 5 april 1793.

³⁵³ Brev från Fougt, Elsa till Kanslikollegium, 15 juni 1790.

³⁵⁴ Brev från Fougt, Elsa, till Kanslikollegium, 22 jan. 1799.

³⁵⁵ Brev från Fougt, Elsa till Kanslikollegium, 22 januari 1799.

³⁵⁶ Utterström, Gustaf, *Adlersparre, Georg. // Svenska män och kvinnor*. D.1. - Stockholm 1942. - S. 18-19.

skriftliga bevis på sin ensamrätt till tryckningen av den boken och ber att få läsa sällskapets ansökan, för att därmed kunna påminna dem om hennes privilegium.³⁵⁷ I ett annat brev som hon skrivit för att förklara varför hon anklagats av Boktryckeri-societeten för att ha anlagt ett boktryckeri i Harrmossen i Uppland. Detta berodde på att bokhandlaren och lånbibliotekarien Swederus hade anlitat fru Fougth för att trycka upp ett sammandrag på latin av en bok samt fortsättningarna på andra böcker. Han ville själv läsa korrekturen och vara närvarande vid upptryckningsarbetet, vilket gjorde att han var i vägen för arbetarna på tryckeriet. Som en utväg lånade fru Fougth ut en tryckpress samt en skicklig arbetare från tryckeriet till Swederus, så att han kunde övervaka upptryckningen på sin lantgård, Harrmossen i Uppland. Hon ansåg att det inte var ett självständigt tryckeri, som skulle kunna konkurrera med andra tryckerier, utan en filial till Kongl. Tryckeriet.

I Boktryckeri-societeten upplästes år 1801 ett memorial av den finske boktryckaren Johan Arvid Carlbohm. Han föreslog att man skulle bjuda in en stilgjutare från utlandet. Denne skulle ha med sig gesäller och utrustning för stilgjutning. Sedan skulle Boktryckeri-societeten anställa stilgjutaren efter att han uppvisat prov på sitt hantverk. Stilgjutaren skulle förutom att gjuta stilar år Sveriges boktryckerier även lära upp gossar till stilgjutare. Fru Fougth skrev ett eget memorial som svar på Carlbohms förslag. Hon tyckte att det var ett bra förslag, men hon hade en del invändningar. Hon undrade bland annat om någon stilgjutare med den skicklighet som krävdes skulle vilja ta anställning i Sverige. Dessutom vänder hon sig mot Carlbohms kostnadsförslag och menar att det skulle bli för dyrt för Boktryckeri-societeten. Avslutningsvis nämner hon bara sitt eget förslag, men går inte närmare in på det. Hon har tidigare anmält förslaget till kungen. Förslaget anser hon emellertid vara säkrare att genomföra och billigare än Carlbohms. I memorialet talar fru Fougth också om det dåliga samarbetet inom Boktryckeri-societeten och anser att det är ytterligare ett hinder för att kunna skaffa in en stilgjutare från utlandet.³⁵⁸

7.1.2 Brev till privatpersoner

En del av de brev som fru Fougth skrev finns i en mapp i handskriftssamlingen i Kungliga Biblioteket. Där finns brev till boktryckarna Carlbom och Norström.³⁵⁹ I mappen finns också brev skrivna till statsekreteraren Rosenblad samt svar från honom.³⁶⁰ Även ett memorial med en anhållan om att få lyfta ett förskott och räkningar till Kongl. statskontoret och general Discont. kontoret finns i denna mapp.³⁶¹ Till G. A. Reuterholm skrev fru Fougth ett brev år 1795.³⁶² Det brevet är på franska, ett språk som fru Fougth var väl hemmastadd i. Hon skriver bland annat om kungen och om Lindh i Örebro. Detta brev, samt de två som Reuterholm skrev till henne, är det som finns

³⁵⁷ Brev från Fougth, Elsa, till Kanslikollgium, 12 jan. 1796.

³⁵⁸ Memorial av Johan A. Carlbohm: "Upläst i Boktr. Soc. den 14 Febr. 1801" och memorial av fru Fougth "Upläst i Boktr. Soc. Den 24 April 1801... Stockholm den 28 Februarii 1801. Elsa Fougth".

³⁵⁹ Brev från Fougth, Elsa till Carlbom, år 1793 och från Fougth, Elsa till Norström, år 1810.

³⁶⁰ Brev från Fougth, Elsa till Rosenblad, Mathias, år 1796, och från Rosenblad, Mathias, till Fougth, Elsa, år 1796.

³⁶¹ Brev från Fougth, Elsa, till Kongl statskontoret, 1785-1792, och från Fougth, Elsa, till General Discont. kontoret, 1799-1802.

³⁶² Brev från Fougth, Elsa, till Reuterholm, G.A., 30 aug 1795.

bevarat av en eventuell korrespondens mellan dem.³⁶³ Alla tre breven är på franska. De brev till privatpersoner som finns i mappen tycks röra sig kring litteratur och Kongl. tryckeriet.

Fru Fougts skrev till A. N. Edelcrantz om en översättning av en pjäs kallad *Optimisten*, gjord av Elis Schröderheim.³⁶⁴ I ett annat brev skrev hon om fortsättningen av en ny upplaga av en text.³⁶⁵ Edelcrantz var direktör för de kungliga spektaklen och kungens handsekreterare, men även översättare och poet. Han övergick senare till att bli tekniker och ekonom.³⁶⁶

Det finns brev bevarade från fru Fougts till boktryckaren N. M. Lindh, som bland annat gäller ett gemensamt utgivningsprojekt.³⁶⁷ Tyvärr är inte N. M. Lindhs del av brevväxlingen bevarad. Annika Lindgren tar i sin uppsats upp brevväxlingen mellan N. M. Lindh och fru Fougts gällande utgivningsprojektet. Brevväxling pågick mellan 1813 och 1818. I det första brevet som fru Fougts sänder till N. M. Lindh talar hon om att en ”ung man af börd” som är i behov av pengar. Denne unge man har bett fru Fougts att sälja de översättningar som han gjort av franska och tyska verk. Nu erbjuder fru Fougts N. M. Lindh att trycka och sälja dessa översättningar. Det blev affär och de pengar som den okände unge mannen fick för sitt arbete från N. M. Lindh gick genom fru Fougts. Den unge mannen har aldrig blivit identifierad. Lindgren framför i sin uppsats att det kunde ha varit fru Fougts själv som gjorde dessa översättningar. Orsaken till att hon två år efter det att hon överlämnat tryckeriet till sin son började att arbeta igen, skulle då kunna vara den ekonomiska situation som hennes familj befann sig i just då. Lindgren nämner att det finns en ”underlig passus” i ett av breven där fru Fougts ber att få tillbaka ett korrektur eftersom översättaren missat ett stycke. Fru Fougts skrev i brevet att hon inte kunde förstå hur hon kunnat missa felet när hon hade läst igenom översättningen, vilket, uppger hon, att hon alltid gjorde innan de skickades iväg.³⁶⁸

7.1.3 Analys av fru Fougts korrespondens

Den del av fru Fougts korrespondens som vi haft tillgång till finns bevarat i Riksarkivet och i Kungliga Biblioteket. Det är en kraftig övervikt av brev till myndigheter. Detta skulle kunna bero på att svenska myndigheter haft som rutin att bevara inkommande skrivelser för framtiden. Privatpersoner har haft större frihet att sortera ut de brev som de ej velat spara.

Breven till myndigheterna har rört sig kring Kongl. Tryckeriets verksamhet. Det är beställningar som ska utföras och privilegier som ska skyddas. I breven ser man fru Fougts som affärskvinna och som företagare. Privatpersonen berörs inte alls. Dock kan man se i det brev som rör *Medaljhistorien* att hon var stolt över sin bildning och kunde

³⁶³ Se avsnitt 7.2.2.

³⁶⁴ Brev från Fougts, Elsa, till Edelcrantz, A.N., 30 jan. 1795. Se även avsnitt 7.1.2.

³⁶⁵ Brev från Fougts, Elsa, till, Edelcrantz, A.N., 4 okt. 1799.

³⁶⁶ Amenius Ragnar, *Edelcrantz, Abraham Niclas. // Svenska män och kvinnor*. D.2. - Stockholm, 1942. - S. 301-302.

³⁶⁷ Brev från Fougts, Elsa till Lindh, N. M., Ep.L.19:3, Bref till innehavaren af förlagsfirman N. M. Lindh i Örebro. III. F-G, 1803-1867, brev nr 71-134.

³⁶⁸ Lindgren 1990, s 9-10.

använda den som argument i diskussionerna om vem som skulle få utföra prestigefyllda uppdrag. Hon var heller inte rädd för att säga ifrån när hon ansåg att andra boktryckare inkräktade på hennes privilegier. I brevet som rör Adlersparres arbete med sammanfattningarna av förordningar, räds hon inte för att tala om att hon anser hans arbete vara onödigt. Men tillägger att hon är villig att trycka upp arbetet om det finns avsättning för det, vilket skulle kunna visa prov på en diplomatisk förmåga. Språket i breven är noggrant avvägt för att passa in i mallen för ett brev till en statlig myndighet. Dock visar hon ingen undfallenhet. I ett brev undrar hon om inte mängden beställda exemplar inte är litet väl många. Detta skulle kunna visa på att hon inte var främmande för att uttrycka en avvikande mening.

Breven till andra boktryckare rör sig runt själva produktionen av böcker.³⁶⁹ I breven kan även gemensamma projekt avhandlas. Breven till N. M. Lindh är ett bra exempel på detta. Dessa brev, liksom brev till andra boktryckare, är skrivna nästan lika formellt som breven till myndigheterna. Dessa brev kan ha blivit bevarade på grund av att de rörde sig kring saker som hade ekonomisk betydelse.

De få brev som inte är affärsbrev rör sig ändå kring litteratur. Till A. N. Edelcrantz skriver hon för att berätta om en pjäs som en bekant till henne, Schröderheim, översatt. Hon undrar om han skulle kunna ta sig en titt på den. Några brev har hon skrivit på franska, bland annat det till Reuterholm. Man skulle kunna ha förväntat sig att brev från henne till bekantskapskretsen skulle ha blivit bevarade i en större utsträckning än vad som verkar vara fallet. Kanske skötte hon kontakterna med dem på andra sätt, till exempel genom visiter, möten i Stora Amaranther-Orden och andra sociala sammankonster. Detta skulle kunna ha medfört att behovet av att skriftligen meddela sig med dem inte var lika stort, jämfört med om de hade levat i olika delar av landet.

7.2 Vilka som skrev till fru Fougts och om vad

Avsnittet behandlar de brev som fru Fougts mottog från olika avsändare.

Det var många som skrev till fru Fougts i olika ärenden. En del av dessa är ordentligt daterade med år, månad och dag. Andra är odaterade eller bara med dagens datum. Ett exempel är de fyra brev som G. Adlersparre skickade till fru Fougts i oktober 1796.³⁷⁰ Här har vi år och månad, men inte vilken dag i månaden. Ett annat exempel är de två breven från Gustaf Adolf Reuterholm vilka är daterade ”le samedi au soir” och ”le vendredi 25 janvier”.³⁷¹ I den första dateringen har vi varken dagens datum, månad eller år. Den andra dateringen har både dagens datum och månad, men inte vilket år det är skrivet. Detta skapar problem för oss då vi inte vet om vi kan använda dem i uppsatsen. På grund av att dessa brev är dåligt daterade eller inte alls, vet vi inte om vi ska tillägna dem lika stor trovärdighet som de noggrant daterade breven. Med denna reservation har vi ändå beslutat att använda oss av breven i vårt arbete. Dock är de flesta bevarade breven till fru Fougts väl daterade, vilket betyder att vi kan använda dem i uppsatsen.

³⁶⁹ Se avsnitt 7.1.2.

³⁷⁰ Brev från Adlersparre, G, till Fougts, Elsa, okt. 1796.

³⁷¹ Brev från Reuterholm, Gustaf Adolf, till Fougts, Elsa, 2 st odaterat.

De bevarade breven till fru Fougts kan grovt delas in i fyra grupper:

- Brev från författare
- Brev från tjänstemän
- Brev från andra boktryckare
- Brev från övriga personer

7.2.1 Brev från författare

Breven från författarna rör oftast upptryckningen och publiceringen av deras verk. Fru Fougts var både boktryckaränka och förläggare. Därför rör breven ibland inte bara upptryckningen av deras verk, utan även, som i brevet från Envallsson, varför något verk är försenat.³⁷² Carl Magnus Envallsson var författare och översättare. Han översatte och bearbetade utländska pjäser, och skrev även egna sångspel och vådeviller.³⁷³ De andra breven från Envallsson till fru Fougts är odaterade, men innehållet är detsamma som i det daterade brevet. Ett av breven är intressant då Envallsson refererar en diskussion angående vem, Marmontel eller Gallutier, som skrivit en viss text.³⁷⁴ I detta brev vänder han sig till fru Fougts och undrar om hon kan svara på den frågan. Detta skulle kunna betyda att hon ansågs vara kompetent att yttra sig i den frågan. Tonen i breven är överlag vänskaplig.

En annan av författarna som skrev till fru Fougts var Tomas Thorild, en poet och filosof som på grund av sina krav på fullständig tryckfrihet och sitt hävdande av folkets höghet gentemot kungamakten blev landsförvisad år 1793.³⁷⁵ Tyvärr är breven utan datumangivelser, men de kan vara skrivna före landsförvisningen. Breven rör bland annat kontrollering av manus som han skickat in och korrektur som han läst och ville göra ändringar i.³⁷⁶ Ett av breven är ett tackbrev för ett jobb som han fått och ett annat handlar om något han har intresse i.³⁷⁷ Dessa brev berättar om samspelet mellan en författare och dennes förläggare. Ett av breven skiljer sig från de andra ovan redovisade genom att det ej handlar om vare sig korrektur eller jobb. I stället är det en utläggning om frihet och andra ting och tycks inte alls ha med vare sig tryckerier eller korrektur att göra.³⁷⁸ Thorild kanske skickade denna text för att fru Fougts skulle läsa igenom den innan den skulle tryckas, eller skickas till någon annan mottagare. Detta skulle eventuellt kunna tyda på att Thorild litade på fru Fougts omdöme när det gällde bedömning av texter.

En annan författare som också skrev brev till fru Fougts var Isaac Dellvik. I hans brev ser man också detta samspel mellan författare och förläggare. Det ena brevet handlar om anmärkningar som fru Fougts gjort gällande en text, medan det andra berättar om att ett opus blivit färdigställt.³⁷⁹ Ett liknande brev har även skickats av Olof af Acrel, vilken

³⁷² Brev från Envallsson, Carl Magnus, till Fougts, Elsa, 8 nov. 1796.

³⁷³ Morin Gösta, *Envallsson, Carl Magnus. // Svenska män och kvinnor*. D.2. - Stockholm, 1942. - S. 425.

³⁷⁴ Brev från Envallsson, Carl Magnus, till Fougts, Elsa, odaterad.

³⁷⁵ Arvidson, Stellan, *Thorild, Thomas. // Svenska män och kvinnor*. D.6. - Stockholm 1954. - S. 521-523.

³⁷⁶ Brev från Thorild, Tomas till Fougts, Elsa, Torildiana, 1.t.8a, brev nr 6-7.

³⁷⁷ Brev från Thorild, Tomas till Fougts, Elsa, Torildiana, 1.t.8a, brev nr 3 och 5.

³⁷⁸ Brev från Thorild, Tomas till Fougts, Elsa, Torildiana, 1.t.8a, brev nr 4.

³⁷⁹ Brev från Dellvik, Isaac, till Fougts, Elsa, 11 jan. 1793 och 2 aug. 1793.

var generaldirektör över alla lasarett och författare av ett antal böcker om kirurgi. Det brevet handlar om tryckplåtar som blivit graverade och som ska kontrolleras. Plåtarna ska hanteras med varsamhet enligt skrivaren.³⁸⁰ Det är möjligt att plåtarna är avsedda för en av dessa böcker.

Elis Schröderheim hade översatt en pjäs (vilket gör att hans brev tas upp här bland författarna) kallad *Optimisten*. Han påminner i sitt brev fru Fougts om att denna pjäs hade diskuterats vid ett tillfälle hemma hos henne. I brevet skrivs det också om de regler som fru Fougts hade för vad som fick diskuteras hemma hos henne. Man fick inte diskutera politik, mode eller frånvarande personer.³⁸¹

Breven från författarna ger en bild av det litterära livet under denna tid. I dem finner man ursäkter för att en översättning inte är färdig eller anvisningar på ändringar i texten. De hänvisar till tidigare brev som ej längre står att finna eller förvaras vid någon annan institution. Tonen i breven är för det mesta vänskaplig och författarna tycks ha haft förtroende för fru Fougts.

7.2.2 Brev från tjänstemän

Tjänstemännens brev är mer inriktade på upptryck av offentliga tryck. Brannius skriver ett brev om leverans av upptryckt material eller promemoria, som han kallar sin skrivelse.³⁸² I ett annat brev, odaterat, står det om en utgiven defekt lista på förordningar som ej blivit levererad.³⁸³ Även detta brev kallas för promemoria av Brannius.

Breven från de andra statstjänstemännen skiftar inte mycket från varandra. J. Ch. Lindblom, häradshövding i Blekinge, beställde cirkulär och skickade brev om försenade leveranser.³⁸⁴ Han skickade även ett brev om ändringar i ett manuskript; ”d” skulle nyttjas i stället för ”th”. Herman Battram, hertig Carls, senare Carl XIII, handsekreterare skriver år 1796 att tryckningen av ett verk är efterönskan, och att ’hertigen’ skulle kunna få 200 exemplar.

G. A. Reuterholm skrev som nämnts i inledningen två brev till fru Fougts, båda på franska samt bristfälligt daterade.³⁸⁵ I det brev som daterats ”le samedi au soir”, lördag på kvällen, berömmar han henne för det fina trycket i en bok som hon skickat till honom.³⁸⁶ I det andra brevet, daterat ”le vendredi 25 janvier”, fredagen den 25 januari, svarar han förmodligen på ett av henne tidigare skickat brev. I detta skriver han om ett juridiskt spørsmål som kommit upp i en högre instans, och som han hört sig för om å hennes vägnar. Han skriver att fallet med all säkerhet kommer att avgöras till hennes förmån.³⁸⁷ Kanske rör brevet någon av de processer som fru Fougts var inblandad i mot

³⁸⁰ Brev från Acrel, Olof af, till Fougts, Elsa, 11 okt. 1792.

³⁸¹ Brev från Schröderheim, Elis, till Fougts, Elsa, 12 aug 1794. Se även avsnitt 4.4.1.

³⁸² Brev från Brannius, Johan Wilhelm, till Fougts, Elsa, 1792.

³⁸³ Brev från Brannius, Johan Wilhelm, till Fougts, Elsa.

³⁸⁴ Brev från Lindblom, J. Ch., till Fougts, Elsa, 2 dec. 1793 och 20 dec 1793.

³⁸⁵ Se avsnitt 7.1.2.

³⁸⁶ Brev från Reuterholm, G. A., till Fougts, Elsa, lördag om kvällen.

³⁸⁷ Brev från Reuterholm, G. A., till Fougts, Elsa, fredag 25 januari.

Nordström eller Holmberg rörande förlagsrättigheter.³⁸⁸ Brevet kan även röra *Medaljhistorien*, praktverket som många boktryckare tävlade om att få trycka.³⁸⁹ G. A. Reuterholm var en central person inom svensk politik på 1790-talet. Han förlorade sin ställning år 1796 och landsförvisades, vilket gör att breven förmodligen är skrivna före det året. Reuterholms eftermäle är att han var misstänksam och härsklysten.³⁹⁰ Bland hans efterlämnade papper som förvaras på Kungliga Biblioteket finns ett papper kallat *Lexicon*. Det är en samling franska ord och hans översättning av dem till svenska. Denna översättning är gjord med en viss bitsk humor. *Bibliothèque* översätts till dammgömma och scandale till tidsfördrif, för att ta ett par exempel. Tonen i breven till fru Fougts är vänskaplig.

Erik Edman kan ha varit den förenande länken mellan fru Fougts och Reuterholm.³⁹¹ Han var en av Reuterholms närmaste medhjälpare mellan år 1792 och år 1796.³⁹² Det finns tio brev av honom till fru Fougts, alla odaterade. De är skrivna på blandad svenska och franska. Breven handlar om arvoden och affärer. I ett av dem avhandlas ett projekt av något slag. Tonen i breven är rätt otvungen.

Det verkar som om tjänstemännen i landet beställde sina blanketter och formulär direkt från Kongl. Tryckeriet. Upptryckta förordningar och andra trycksaker beställdes därifrån. Denna affärs-korrespondens är hållen i en professionell ton, helt olikt breven från författarna. De vet vad de vill ha, och i vilka mängder och får de inte sina varor snabbt nog, skickar de ett brev och undrar varför det är försenat.³⁹³ Tjänstemännen tycks inte bry sig om vem det är som har hand om upptryckningen. Huvudsaken för dem är att ju snabbare de får sina beställningar, ju bättre. Hittar de något fel i trycken, skriver de och talar om detta. Johan Wilhelm Brannius, aktuarie i Riksarkivet, skickar ett brev som rör leveransen av tryckt material till Riksarkivet.³⁹⁴ I ett annat brev avböjer han en inbjudan till middag.³⁹⁵

En del av tjänstemännen var även författare och andra tjänstemän ingick i hennes bekantskapskrets. Isaac Dellvik var sekreterare och lagman, men hans brev avhandlas i avsnittet om författare ovan.

³⁸⁸ Se avsnitt 5.2.1.

³⁸⁹ Se avsnitt 5.2.5.

³⁹⁰ Carlsson, Sten, *Reuterholm, Gustaf Adolf. // Svenska män och kvinnor*. D.6. - Stockholm, 1949. - S. 251-253.

³⁹¹ Lindgren 1990, s 12.

³⁹² Almqvist, Daniel, *Johan Eric Edman. // Svenskt biografiskt lexikon*. D. 12.- Stockholm, 1949. - S. 167-171.

³⁹³ Brev från Lindblom, J. Ch., till Fougts, Elsa, 26 sept. 1792.

³⁹⁴ Brev från Brannius, Johan Wilhelm, till Fougts, Elsa, 30 apr. 1793.

³⁹⁵ Brev från Brannius, Johan Wilhelm, till Fougts, Elsa. Odat.

7.2.3 Brev från andra boktryckare

Breven från de andra boktryckarna är mer skiftande. Från Norberg, verksam som boktryckare i Göteborg, kommer en förfrågan om typer i olika stilar som han vill se prov på och eventuellt göra beställning av.³⁹⁶ J. C. Frenckell, som var boktryckare i Åbo, kommer med ett brev i samma ärende.³⁹⁷ Han var känd för sitt stora stilförråd och hans tryck var kända för en god typografi.³⁹⁸ Detta var i början av fru Fougts verksamhetstid som boktryckaränka. Hon hade ett stilgjuteri, som anlagts av hennes far.³⁹⁹ Detta stilgjuteri hade länge ensamrätt på stilgjutning i landet. Breven skrevs dock år 1784 och år 1787 och då hade andra stilgjuterier börjas anläggas i landet.⁴⁰⁰

Didrik Gabriel Björn var en annan av fru Fougts korrespondenter. Han var från början kanslist, men sadlade om och blev skådespelare och dramatisk författare istället. 1794 bytte han karriär ytterligare en gång och blev boktryckare i Linköping. Brevväxlingen mellan honom och fru Fougt gick alltså från att vara mellan en författare och en förläggare till att bli mellan två boktryckare. År 1800 lämnade han dock tryckeriet och flyttade till Nyköping.⁴⁰¹ De odaterade breven handlar bland annat om ett verk som kommit tillbaka från censuren och korrekturläsning. De skulle kunna vara från före 1794, eftersom de inte rör själva framställningen av trycksaker utan det som pågick runtomkring, med korrekturläsning och censur. För en författare kanske inte själva tryckprocessen spelade en lika stor roll som slutresultatet. Dessutom bodde Björn i Stockholm vid denna tid. Detta skulle kunna medföra att det inte var lika viktigt att datera breven, då de kanske skickades med bud och var framme samma dag som de avsändes. Kanske kom svaren med vändande post. De daterade breven är från 1796, efter Björn hade blivit boktryckare i Linköping och berättar om tryckerier och tryckning.⁴⁰² Flytten till Linköping kanske medförde en större noggrannhet i dateringen av brev. Ett brev rör ankomsten av gesäller, medan ett annat handlar om gesällbrev.⁴⁰³ Breven rör sig mest kring ett gemensamt projekt: *Grefverne*.⁴⁰⁴ I breven vänder sig Björn till fru Fougt för råd om tryckverksamhet och hjälp med anställda. Han skriver även om sina egna erfarenheter inom detta område.

Maria Susanna Lange var verksam i Stockholm under samma period som fru Fougt. Hon var verksam från år 1792 till år 1806.⁴⁰⁵ Det finns ingen bevarad korrespondens mellan dem, men de kan ha haft kontakter via andra kanaler. Maria Susanna var aktiv inom Boktryckeri-societeten under sin verksamhetstid som boktryckaränka. I ett antal

³⁹⁶ Brev från Norberg, S. till Fougt, Elsa, 13 dec. 1784.

³⁹⁷ Brev från Frenckell, Johan Christoffer, till Fougt, Elsa, 7 dec 1787.

³⁹⁸ Stahre, Nils G., *Frenckell, Johan Christoffer. // Svenska män och kvinnor*. D.2. - Stockholm 1942. - S. 598-599.

³⁹⁹ Se avsnitt 4.2.

⁴⁰⁰ Klemming och Nordin 1983, s 244-245.

⁴⁰¹ Bohman, Nils, *Björn, Didrik Gabriel. // Svenska män och kvinnor*. D.1.- Stockholm 1942. - S. 347-348.

⁴⁰² Brev från Björn, Didrik Gabriel, till Fougt, Elsa, 8 sept. 1796.

⁴⁰³ Brev från Björn, Didrik Gabriel, till Fougt, Elsa, 26 sept. 1796 och 26 dec. 1796.

⁴⁰⁴ Brev från Björn, Didrik Gabriel, till Fougt, Elsa, 30 aug. 1796.

⁴⁰⁵ Se bilaga A, nr 66.

skrivelser från Boktryckeri-societeten står hon med bland undertecknarna.⁴⁰⁶ Fru Fougts och Maria Susanna umgicks även i samma kretsar och de var båda medlemmar i Stora Amaranther-Orden. Maria Susanna var även fadder till ett av fru Fougts barn.⁴⁰⁷ Hur mycket dessa kontakter påverkade deras yrkesliv som boktryckaränkor, i form av gemensamma projekt och dylikt kan inte utläsas av de källor som fanns till vårt förfogande.

Vid en jämförelse med tjänstemännen, finns det mycket få brev bevarade från boktryckare till fru Fougts. Det kan finnas olika orsaker till detta. Kanske ansågs det inte nödvändigt att bevara sådan korrespondens. Det kan ha varit på grund av att man inte räknade med att det skulle kunna komma till nytta i framtiden. Kanske hade fru Fougts inte mycket samarbete med andra boktryckare, förutom dem vars korrespondens med henne har bevarats till våra dagar. Man kan också lägga märke till att de brev som finns bevarade var skrivna av boktryckare bosatta i andra delar av landet. De boktryckare som var verksamma i Stockholm kanske gick och hälsade på fru Fougts när de behövde diskutera något med henne.

7.2.4 Brev från övriga personer

De brev som är skrivna av *övriga personer* är mer varierade och ibland även av en mer personlig natur. Josias Carl Cederhielm, kommersråd, frågar år 1792 om möjligheten att få hyra ett rum hos fru Fougts.⁴⁰⁸ Detta är det enda påträffade brevet som berättar om inkomstkällor utöver boktryckeriet, bokhandeln och stilgjuteriet. Mårten Bungencrona kan inte komma på visit på grund av halsfluss.⁴⁰⁹ E. Rolén föreslår en ny tid för ett möte i ett brev daterat i april 1796.⁴¹⁰ A. G. Nordenstolpe sänder år 1791 ett brev om leverans av papper med angivande av pris och kvalitéer.⁴¹¹

7.2.5 Analys och slutsatser av 7.2

Dessa brev visar på variationen i den korrespondens som fru Fougts tog emot. De ger också en bild av hennes bekantskapskrets. Hennes bekanta var personer ur medelklassen. En del var tjänstemän inom olika departement och andra var författare. Men om vi skulle göra oss en bild av hennes bekantskapskrets enbart utifrån breven, skulle vi dra slutsatsen att hon inte hade några kvinnliga bekanta. Detta på grund av att vi inte hittat någon korrespondens mellan henne och andra kvinnor. Men Tosh skriver

⁴⁰⁶ Kanslikollegium, inkomna skrivelser från Boktryckeri-societeten: 1770-1799, 1 okt. 1793, 29 okt. 1793, 29 okt. 1793, 13 jan. 1795, 19 okt. 1795, no 750 1795, no 865 1795, no 443 1796, no 187 1798, no 808 1798, no 902 1799.

⁴⁰⁷ Se avsnitt 5.2.2.

⁴⁰⁸ Brev från Cederhielm, Josias Carl, till Fougts, Elsa, 8 juni 1792.

⁴⁰⁹ Brev från Bungencrona, Mårten, till Fougts, Elsa, odaterat. Detta brev kan vara felattribuerat då det finns två Mårten Bungencrona, en som var kunglig sekreterare och levde 1693-1749 och en som var hovjägmästare och levde 1764-1815. Brevet fanns i den äldre Mårten Bungencronas mapp, men han var förmodligen inte vid liv då fru Fougts var boktryckaränka, så brevet kan med större sannolikhet vara skrivet av den yngre Mårten Bungencrona. *Bunge. // Svenska män och kvinnor*. D.1.- Stockholm, 1942. - S. 501.

⁴¹⁰ Brev från Rolén, E., till Fougts, Elsa, 18 april 1796.

⁴¹¹ Brev från Nordenstolpe, A. G., till Fougts, Elsa, 24 juni 1791.

att det är mycket nyckfullt vilka brev som sparas och vilka brev som av olika orsaker rensas bort.⁴¹² I Annika Lindgrens uppsats tas barnens dopfaddrar upp i ett försök att placera fru Fougt socialt. Det visade sig då att de manliga dopfaddrarna hade anknytning till statsförvaltningen eller hovet.⁴¹³ Fru Fougt var även aktiv inom Stora Amaranther-Orden som bland sina medlemmar räknade många personer som arbetade inom statsförvaltningen. Dessa kan ha utgjort värdefulla kontakter för henne i hennes yrkesliv.⁴¹⁴

Man kan undra över varför breven inte alltid är ordentligt daterade. När ett brev är daterat är det för att avsändaren vill att adressaten ska veta när brevet skickades. I de fall då avsändaren inte gör detta, är det för att man utgår från att adressaten kan räkna ut när det skickades. Det kan också vara så att breven skickades med bud och att budet skulle gå tillbaka till avsändaren med svaret. I en del fall kan det också ha varit så att brevet inte ansågs vara viktigt nog för att bli daterat.

Breven i avsnitt 7.3 till fru Fougt har blivit uppdelade i fyra grupper: författare, tjänstemän, andra boktryckare och övriga. Grupperna skiljer sig åt. Författarna är mer intresserade av slutresultatet av tryckningen och hur det går med försäljningen, än av själva processen. Deras brev rör sig också mer kring manuskript och censur. Manuskripten är ett viktigt ämne i författarnas brev. Ibland är manuskripten snart klara för tryckning eller så har det blivit förseningar av olika slag. Författarna intresserar sig även för det slutliga utseendet på det upptryckta verket.

Tjänstemännen är mer intresserade av att få de färdigtryckta verken ut till sina kontor i olika ändar av landet så snabbt som möjligt. När det gäller innehållet vill de att informationen ska vara så korrekt som möjligt. Bland dessa tjänstemän, liksom bland författarna, har fru Fougt bekanta som hon ibland vänder sig till i olika ärenden. Boktryckarnas brev handlar mer själva processen än slutresultatet. Till fru Fougt skriver de och beställer typer av olika stilar. Breven kan också röra sig kring de anställda på tryckerierna, samt gemensamma projekt. Breven från de övriga personerna har som regel inget med boktryckerikonsten att göra. De breven är heller inte mer personliga än de ovan nämnda. Undantaget är A. G. Nordenstolpes brev då det rör försäljning av papper.

Nästan alla breven är artiga i tonen, även om de ibland kan verka litet irriterade över förseningar och feltryck. Fru Fougt verkar ha varit respekterad av de som skrev till henne och iblandäven sedd som en god vän av en del av författarna och tjänstemännen. Boktryckarna skriver till henne som en kollega bland många andra.

⁴¹² Se avsnitt 1.3.2.

⁴¹³ Lindgren 1990, s 11-12.

⁴¹⁴ Se avsnitt 4.4.1.

7.3 Vad fru Fougth tryckte

För att få en uppfattning om vad fru Fougth tryckte på Kongl. Tryckeriet väljer vi att redovisa det som går att utläsa ur tre trycklistor, en bokkatalog och två åminnelsetal. Bokkatalogen och åminnelsetalen redovisas i avsnittet nedan medan trycklistorna återfinns i Bilaga C. Materialet ger en mycket skiftande bild av till exempel priser, tryckalster och umgängesetikett under de tjugonio år som fru Fougth ägde tryckeriet.

7.3.1 Bokkatalog

Vi hittade en bokkatalog som fru Fougth utgivit 1788 med titeln *Förteckning på Böcker uti Österländska och Graekiska Litteraturen, så väl den Bibliska som Werldsliga hvilka finnas til salu uti Kongl. Academiska Bokhandeln i Stockholm*.⁴¹⁵ Katalogen är tryckt i antikva och fraktur och innehåller 227 titlar uppdelad på två delar. Den första delen ordnar de 214 titlarna alfabetiskt med tryckår, tryckformat och pris. Den andra delen är ett appendix med de resterande 13 titlarna, också i alfabetisk ordning och med tryckår, tryckformat och pris. Tryckformaten varierar, det finns alltifrån största folioformat (tre st) och sedan i storleksordning neråt kvartofomat, oktavformat till duodes (en st). Det vanligaste formatet är dock oktav.

Bokkatalogen erbjuder bland annat sånt som supplement (tillägg), grammatikböcker, romaner, Bibeln i litet format, lexikon, hebreiska, arabiska och orientaliska böcker. Tryckåren varierar mycket från att vara ända från 1691 till 1788.⁴¹⁶ De flesta titlar är dock tryckta under 1700-talet. Priserna växlar kraftigt, allt ifrån titlar för endast 4 skilling (1780, ”4:o”) och ända upp till titlar som kostat över 8 riksdaler (1770, ”8:o”).⁴¹⁷ Det finns inga uppgifter om hur många sidor varje bok innehåller. Inte heller går det att utläsa att en större bok alltid kostade mera än en mindre eller att böcker som tryckts de senare åren hade ett högre pris än tidigare årgångar. Priset berodde förmodligen i första hand på hur åtråvärd boken var.

Titlarna är antingen författade på latin eller tyska. Titlar med text på latin är tryckta i antikva och de tyska titlarna i fraktur. Frakturstilen kan ha betecknat populärlitteraturen i katalogen, eftersom den var vanligast vid tryck av populära skrifter. Det är dock svårt att dra någon slutsats om vad som betraktades som populärlitteratur i trycklistan. Titlarna synes endast ha försålts i original, det finns inga översättningar till svenska. Den österländska litteraturen avser förmodligen de hebreiska, arabiska och orientaliska böckerna. Det är oklart om dessa böcker försålts på originalspråket, då även dessa titlar är på latin och tyska. En möjlighet är att de försålts på originalspråk, då det annars hade gällt för fru Fougth att hitta översättare som behärskade dessa språk jämte latin och tyska.

Enligt bokkatalogen kan vi se att de religiösa titlarna är många, vilket visar att Kongl. Tryckeriet i alla fall 1788 höll sig till den gängse bilden att religiös litteratur fortfarande var mycket gångbar. Den är också ganska omfattande med sina 227 titlar.⁴¹⁸

⁴¹⁵ Förteckning på Böcker uti Österländska och Graekiska Litteraturen, så väl den Bibliska som Werldsliga hvilka finnas til salu uti Kongl. Academiska Bokhandeln i Stockholm.- Stockholm, 1788.

⁴¹⁶ Ibid. s 15, 17.

⁴¹⁷ Ibid. s 15, 12.

⁴¹⁸ Ibid. s 9-18

7.3.1.2 Analys av bokkatalogen

Av bokkatalogen kan man utläsa att det fanns böcker på svenska och utländska språk till försäljning i Kongl. Akademiska Bokhandeln. Bokhandeln tycks inte ha varit specialiserad på ett visst ämnesområde. Däremot var den specialiserade på franskspråkig litteratur.⁴¹⁹ Sortimentet omfattar allt från romaner och grammatikor till religiös litteratur. I bokkatalogen finns inte bara nya böcker utan även äldre litteratur. Dessa böcker var troligen anskaffade på de bokauktioner som Stockholms auktionsverk anordnade. Fru Fougts importerade även från utlandet, främst franskspråkig litteratur.⁴²⁰ Det fanns förmodligen en marknad för dessa böcker samt ett intresse för det sortiment som fanns i fru Fougts boklåda.

7.3.2 Trycklistor

Vi valde att undersöka tre listor från några olika år under fru Fougts tryckeriägartid: 1782, 1800 och 1811 för att se vad som utmärkte dessa. Materialet till fru Fougts listor finns i Bilaga C. Listorna utgör endast ett litet utdrag ur varje originallista, då dessa är mycket omfattande i sin helhet.

Trycklista 1782

Trycklistan över Kongl. Tryckeriets utgivning av böcker från 1782 visar 92 tryckta publikationer: "...böcker, skrifter och handlingar..." som det står tryckt som överskrift.⁴²¹ Trycklistan ger en bild av vad Kongl. Tryckeriet tryckte under ett år. Allt är tryckt i frakturstil, utom en skrift på latin som är tryckt i antikva.

Innehållet består bland annat av ett skillingtryck, "Den uplyste Regements Chefen.". Det finns även en dyrare roman, "Östgötha Förstens Harald Ulfssons händelser; Moralisk Dikt af Edv. Gyldenstolpe, Major m. m.". Alla romanpriserna verkar ligga på den gängse nivån, allt mellan 1 till 16 skilling. Den svenska romanen är betydligt högre prissatt än översättningen av "Den Swenska Grefwinnan, af Sellert."

Listan innehåller också ett reglemente som gällde de inflyttande judarna. Ett annat gällde kungörelsen på tullavgift för import av utländska hästar och ytterligare behandlar fria mediciner och skötsel av Gamla Stans sjuka. I listan finns också en opera, "Cora och Alonzo", till försäljning.

På sista sidan, efter summeringen av all transport, står en kommentar av fru Fougts, som tydligt visar den bekymmersamma situation hon hamnat i både som änka och nybliven ägare till Kongl. Tryckeriet. Makens frånfälle har gjort att tryckningen av publikationerna i listan har blivit försenad och prenumeranterna erbjuds två alternativ som ersättning för de uteblivna arbetena: de som redan betalat in prenumerationen får

⁴¹⁹ Se avsnitt 5.3.2.

⁴²⁰ Se avsnitt 5.3.2.

⁴²¹ Förteckning på alla, år 1782, på eget Förlag, från Kongl. Tryckeriet utkomne Böcker, Skrifter och handlingar; hvaraf tillika inhemska, wad och huru Respective års-Prenumeranterne för den erlagde prenumerationen af Fem Riksdaler utbekommit.... Stockholm d. 19 Dec. 1782.

utkvittera en ersättning nästa år på 2 riksdaler, 24 skilling enligt gällande sedlar för 1782. De som inte längre vill vara prenumeranter kan istället hämta ut böcker från förlaget för motsvarande belopp.

Trycklista 1800

Trycklistan från 1800 ser något annorlunda ut än den föregående till innehållet. Den har 119 publikationer och prenumerationspriset är höjt till sex riksdaler.⁴²² Allt tryck är i frakturstil. Listan innehåller bland annat en opera, ”Iphigenie den Andra, eller De gamla Grekiska historierne” och tre romaner, varav den översatta engelska romanen har ett förhållandevis högt pris, 36 skilling. Om fru Fougts själv har stått för översättningen är oklart och om så var fallet är det frågan om detta inverkade på det höga priset. Priset kan då ha varit högt därför att översättningen kanske var omfattande och tidskrävande. En annan möjlighet är att priset var högt om författaren var en känd person.

Priserna på alla romaner är betydligt högre än i föregående lista. Den svenska romanen, ”Den lydiga Bondflickan” kan vara någon sorts uppbyggelseskrift, som ingick i en serie. Frågan är om den var av kvalitet, då det vid denna tiden var ont om svenska upptryckta kvalitetsromaner. ”La Femme Blanche” är förmodligen en översatt roman. Priset är dock högre än den svenska romanens. Listan innehåller också mycket annat, till exempel ett torner-och riddarspel hållet av Gustav IV på Drottningholm. En förordning om tornväktarna i Gamla Stan, ceremoniel vid kröningen av Gustav IV och drottning Fredrica och ordning vid riksdagens öppnande i Norrköping har bland annat också tryckts upp.

Trycklista 1811

1811 års trycklista är hämtad från fru Fougts sista tryckeriägarår.⁴²³ Prenumerationspriset är här sänkt till fyra riksdaler. De tryckta skrifterna är 153 till antalet. Tryckstilarna alternerar i varje post med antikva och fraktur om vartannat. Listan redovisar inga romaner, operor, ej heller några religiösa böcker. Det finns dock flera tryckta berättelser. Vi har uppfattat dem snarare som noveller än romaner, trots att de hade ett ganska högt pris (16 och 24 skilling). Ett exempel är fortsättningen av ”...Friherre Lagerheims Berättelse, angående Krigs-Fondens Inkomster och utgifter”... Denna berättelse jämte dess avslutande del är inte något exempel på förströrelselitteratur, utan en verksamhetsberättelse.

Listan innehåller också ett antal kungörelser, taxor av olika slag, circulaire, memorial etc. Ett av talen är på franska. Det förekommer ett fredsfördrag med kungen av Danmark

⁴²² Förteckning på Alla år 1800, från Kongl. Tryckeriet på eget förlag utkomne handlingar, böcker och skrifter; Som tillika utwisar, hwad och huru mycket Respective Års-Prenumeranterne för den erlagde prenumerationen af Sex Riksdaler utbeholdmit.

⁴²³ Förteckning på Alla år 1810 från Kongl. Tryckeriet utkomne Publique handlingar samt andre å eget förlag utgifne Böcker och Skrifter; hwaraf tillika inhemtas hwad samma års Respective Års-Prenumeranter för den erlagde Prenumerations-Summan, Fyra Riksdaler Banco, erhållit. Stockholm, Tryckt i Kongl. Tryckeriet, 1811.

(på svenska och franska) och en tacksägelse med anledning av freden med Danmark. Motsvarande publikationer finns även för freden med Frankrike.

Fru Fougts huvudsakliga uppgift, att vara kunglig boktryckare, verkar ha varit ganska avgörande för hennes försörjning när man studerar den här trycklistans innehåll. Kanske hade också den hårda kontrollen från statens sida, speciellt av de svenska romanerna, spelat en roll för vad som trycktes på Kongl. Tryckeriet detta år.

7.3.2.1 Analys av trycklistorna

Trycklistorna uppger vad Kongl. Tryckeriet hann trycka upp under ett år. I vår uppsats använder vi oss av tre trycklistor: en från 1782, det året då fru Fougts blev änka och övertog tryckeriet; en från 1800 och en från 1811, det sista året hon var i verksamhet som boktryckaränka. I trycklistorna finns även priser på prenumeration samt tillägg för sändning av tryck. Man kan se hur dessa trycklistor förändras under årens lopp. I trycklistorna kan även utläsas hur viktig anknytningen till de statliga verken var för Kongl. Tryckeriet. Utan uppdragen från dem hade förmodligen inte tryckeriet klarat sig ekonomiskt.

År 1782 regerade Gustav III.⁴²⁴ Under hans regeringstid stod kulturen högt i kurs, vilket kan utläsas av trycklistan, där en opera och fem romaner finns med, tillsammans med kungörelser och andra offentliga tryck.⁴²⁵ År 1800 var Gustav IV kung⁴²⁶. Under hans tid var tryckfrihetspolitiken restriktiv. En opera och tre romaner finns upptagna i trycklistan, samt det som trycktes för statens räkning. Det offentliga trycket har ökat i andel här.⁴²⁷ År 1811 hade Jean-Baptiste Bernadotte blivit kronprins och var i praktiken Sveriges regent.⁴²⁸ I detta års trycklista finns inga operor eller romaner med. Däremot har antalet tryck ökat. Det upptryckta under detta år var bland annat reglementen, memorial och protokoll.⁴²⁹ Under detta år har Kongl. Tryckeriet arbetat endast åt staten. Verksamheten hade längre tid varit på nedgående och år 1811 övertog son Henric tryckeriet.⁴³⁰

Man skulle kunna tolka nedgången i antalet romaner som en långvarig trend, men lika gärna som fluktuationer utan större vikt. Dock, att det inte trycktes några romaner under fru Fougts sista verksamhetsår, 1811, skulle kunna tyda på att Kongl. Tryckeriet inte längre var attraktivt som upptryckare av romaner. Mer troligt är det att de omvälvande politiska förändringarna som skedde under åren runt 1811 helt enkelt krävde Kongl. Tryckeriets fulla kapacitet.

⁴²⁴ Se avsnitt 3.1.

⁴²⁵ Se Bilaga C.

⁴²⁶ Se avsnitt 3.1.

⁴²⁷ Se Bilaga C

⁴²⁸ se avsnitt 3.1.

⁴²⁹ Se bilaga C.

⁴³⁰ Se avsnitt 4.4.

7.3.4 Åminnelsetal

Åminnelsetal var de tal som hölls över avlidna personer. I talen skulle man berätta om den avlidnas liv och gärningar och presentera denna som en så god människa som möjligt. I de åminnelsetal som fru Fougth höll över två avlidna medlemmar av Stora Amaranther-Orden gjorde hon detta.

Åminnelsetal över fru Anna Charlotta Schröderheim

Åminnelsetalet över Anna Charlotta som fru Fougth läste upp i Stora Amaranther-Orden den 11 december 1796 är en typisk tillfällesdikt.⁴³¹ Hon beskriver ingående Anna Charlottas egenskaper och är inte rädd att beskriva de öden som blev hennes lott. I inledningen står bland annat att läsa att den avlidna hade ”behaget och qvickheten, förenade med vett, odling och godt hjerta...”⁴³² Sedan följer en beskrivning av Anna Charlottas släkt, genom vilken hon formats till den speciella person hon blev: ”Så utvecklades efterhanden hennes sällsynta egenskaper, hennes sätt at vara, som ehuru afskildt från alla andras, gjorde henne lika så älskansvärd, som utmärkt”. På några rader följer sedan giftermålet med maken och fru Fougth berättar att i och med detta inträdde Anna Charlotta nu i en ny värld:

Hof och Stad beundrade snart hennes utvalda smak, hennes lekande snille. Vitterheten och de sköna Konsterne smickrades af hennes bifall. Hennes hus blef samlingsstället för det bästa sällskap, den sanna belevnheten, den anständiga glädjen. Man flockades omkring henne, at upsnappa hvar ord; man beundrade och prisade hennes utomordentliga qvickhet. Hvarje infall ansågs förträffeligare än det föregående, och de funnos, som trodde sig sjelfve vara snillen, blott för det de hört henne, och kunnat eftersåga hvad hon, äfven utan öfverläggning, framjolat.⁴³³

Men efter några glada år för Anna Charlotta som ”trygg vid sit goda hjertas eget vitnesbörd” överlämnat sig till ”den stora verldens lysande nöjen” kommer avundsjuka och hämnd istället. Hon hade under åren fått många fiender och dessa började nu att smäda henne.⁴³⁴ Fast de riktiga vännerna, däribland fru Fougth, försvann aldrig: ”Verkliga Vänners antal är alltid ringa: de kunde icke förvillas, och öfvergåfvo henne aldrig.” Anna Charlotta hade dock blivit djupt sårad i sitt hjärta: ”...men hjertat, det känslofulla hjertat var djupt fåradt...”. Efter några år fick Anna Charlotta äntligen bli mor, men till hennes stora sorg avled detta barn ganska snart efter födelsen. En fattig fosterson togs om hand i hemmet, men även denne avled efter några år. Anna Charlottas glättighet minskade, men

...den moderliga ömhetens öfverdrifna trängtan och lidelser, des felslagna och med fördublad oro åter upvaknade hopp, de oförrätter som förkrossade det öma hjertat...alt bidrog at i förtid beröfva oss den oförlitneliga Vän vi begråte. Den 25 Dec. 1791 såg hennes yngre efterlevande Dotter dagsljuset.⁴³⁵

Döden lurade i närheten och den 1 januari 1792 avled Anna Charlotta, sörjd av vännerna och de nödlidande. Hämnaden och smädelsen fortsatte dock att förfölja Anna Charlotta.

⁴³¹ Åminnelsetal öfver fru Anna Charlotta Schröderheim, född v. Stapelmohr, upläst i den Stora Amaranther-Orden den 11 december 1796, av Elsa Fougth. Stockholm, tryckt i Kongl. Tryckeriet, MDCCXVI, s 1-14.

⁴³² Ibid. s 3, 5.

⁴³³ Ibid. s 6-7.

⁴³⁴ Ibid. s 7-9.

⁴³⁵ Ibid. s 9, 11-12.

Fru Fougt skriver avslutningsvis: ”Inom dessa murar hade vi icke den lyckan at äga henne förr än den 10 Febr. 1779...” och avslutar med att poängtera hur långt Anna Charlotta hade kunnat gå genom sin intelligens om attityden till kvinnorna hade varit annorlunda: ...”det vittra Utile Dulci gjorde sig en ära utaf at räkna henne bland sina ledamöter. Huru värdig hon var af denna kallelse, huru långt hon kunnat gå i de vittra yrken, derest hon ansett dem tilkomma sit kön...”⁴³⁶

Åminnelsetal över fru Beata Elisabeth Théel

Åminnelse-talet över fru Beata Elisabeth Théel ser lite annorlunda ut än talet över Anna Charlotta Schröderheim.⁴³⁷ Talet börjar med en allmän, metaforisk inledning om hur bortgång av vänner gör ett stort tomrum för dem som är kvar efter den ...”der upriktig och trofast vänskap är den första af alla plikter, hafva vi ock ägt tillfälle at beundra vänskapens högsta fullkomlighet...” Fru Fougt skriver vidare att denna fullkomliga och ovanliga vännen var Beata Elisabeth. Hon var född två månader före fru Fougt, men döden ville redan i vaggan ”släcka den nytända gnistan”...Det aldrasvåraste koppor hade så förstört den späda plantan...” Beata Elisabeth hämtade sig så småningom och blev genom sin intelligens och fina egenskaper en eftertraktad person i sällskapslivet.⁴³⁸ Hon hade fint umgängesvett och fru Fougt fortsätter att berätta om hur Beata Elisabeth och hennes bror tillsammans med några andra bildar Stora Amaranther-Orden: ”... som var uprinnelsen til vår Orden, som danade vår Orden til vänskapens skönaste schola”. Och genom denna blir Beata Elisabeth nära vän med Anna Charlotta Schröderheim, vilken ”...som i framtiden nödgade Fru THEELS blödande hjerta at oförtäckt yppa och utveckla hela sin blygsamt dolda förträfflighet...”⁴³⁹ Beata Elisabeths giftermål beskrivs sedan och maken får lika fina ord som sin hustru. Paret får så småningom en son som dock avlider vid tre års ålder. Några resor till ”Helsobrunnarne och äfven en gång öfver gränsen till Köpenhamn” gör nu paret i hopp om att få lite tröst i sorgen. Och snart dör även vännen Anna Charlotta Schröderheim på nyårsdagen 1791:

Öma omständigheter gjorde detta dödsfall obeskrifligt bekymrande för vänskapen. Huru den efterlemnade späda Dottren blef af FRU THEEL emottagen och vårdad-huru de ädla Makarne täflade at visa den Moderlösa sin huldhed - huru FRU THEEL intil sin dödsstund fortsatt sina omsorger. - Det äro händelser, det äro gemingar, altför nya, altför väl kända och til sin beskaffenhet altför ömtåliga at vidare omnämnas.

I nästa stycke beskriver fru Fougt sedan synen på det kvinnliga könet:

Man har sagt, man har tusende gånger uprepadt, at qvinnohjertat icke vore i stånd at hysa någon alfvarsam stark vänskap. Man har ansedt det at vara för svagt til en så hög känsla. Hela FRU THEELS lefnad var en vederläggning af denna satts; Hennes upförande emot FRU SCHRÖDERHEIM, emot FRU SCHRÖDERHEIMS Dotter, var vänskapens triumf.⁴⁴⁰

Men 1795 efter en kort tids sjukdom dör maken och Beata Elisabeth får själv vårda den lilla dottern och försöker dela sin tid emellan ”det dyra Fosterbarnets upfostran” och

⁴³⁶ Ibid. s 12-13.

⁴³⁷ Åminnelse-tal öfver fru Beata Elisabeth Théel, född Malmgrén, Hållit i Stora Amaranther-Orden Den 29 Martii 1806, Af Elsa Fougt. Stockhlm, tryckt i Kongl. Tryckeriet MDCCCVI.

⁴³⁸ Ibid. s 4-6.

⁴³⁹ Ibid. s 7.

⁴⁴⁰ Ibid. s 9.

bröder och några ”tilgifna Vänner”. Hon får även ta hand om en annan väninnas dotter när denna också dör. Den 5 Mars 1805 dör även Beata Elisabeth. Fru Fougts avslutar med att säga att hon i egenskap av en Beata Elisabeths jämnåriga vänner undrar om hon någonsin kommer att äga någon av dennes fina egenskaper. Hon hoppas att de yngre kommer att hålla Beata Elisabeth som ett ideal över den fullkomliga kvinnan.⁴⁴¹

7.3.4.1 Analys av åminnelsetalen

Fru Fougts tar i sina tal tydligt parti för sina döda vänner och försvarar deras minnen inför eftervärlden. Hon tar upp deras liv och öden samt omständigheterna kring deras bortgång. Om man jämför dessa tal med varandra märks att det kanske varit lite kontroversiellt för fru Fougts att yttra sig över Anna Charlotta i de skarpa ordalag som hon gjorde, men inte över Beata Elisabeth. Det måste ha tagit en del kurage att stå inför en publik och hålla dessa tal. Speciellt minnetalet över Anna Charlotta. Enligt talet, och eftervärldens dom, hade Anna Charlotta varit en intelligent och vacker kvinna som skrämde en del personer och gjorde andra avundsjuka. De hade hämnats genom att förtala henne. Och när hon väntade sin dotter spreds ryktet att hennes man inte hade varit far till henne.⁴⁴² Fru Fougts säger också i sitt tal att Anna Charlotta hade kunnat gå hur långt som helst om hon inte hade varit bunden av sin könstillhörighet. Kvinnor skulle helst inte visa upp sin vitterhet, såsom Anna Charlotta hade gjort.⁴⁴³ Detta förtal kan ha gjort att det hade tagit över fyra år innan det hölls en minneshögtid över Anna Charlotta. Att som fru Fougts uttalat så tydligt sitt stöd för Anna Charlotta kan ha varit kontroversiellt. Hon kunde ha skrivit ett tal som varit mer utslätat, men hon gjorde det inte.

Åminnelsetalet över Beata Elisabeth prisar den vänskap hon visade mot olika personer, inklusive Anna Charlotta. Fru Fougts undrar hur det kan vara möjligt att anse att kvinnor saknar förmåga till vänskap då hennes avlidna vän motbevisat detta genom sina gärningar. Fru Fougts tar i talet upp att Beata Elisabeth tagit hand om och uppfostrat Anna Charlottas dotter. Kanske var ämnet mindre kontroversiellt den här gången, mer än fjorton år efter Anna Charlottas död. Men hon tog ändå upp det. Kanske var det för fröken Schröderheims skull⁴⁴⁴. I åminnelsetalet får man också bevis för att den föräldralösa dottern Schröderheim togs om hand av Beata Elisabeth och bekräftar således von Engeströms tidigare uppgift.

I talen visar fru Fougts sina kunskaper i retorik och använder ett intensivt språk, menat att beröra. Hon vägrar att vara neutral utan talar om vems sida hon står på. När hon skrev talen ville hon att åhörarna skulle veta vilken orättvisa Anna Charlotta hade råkat ut för och vilken god kvinna och vän Beata Elisabeth hade varit. Detta visar på att fru Fougts hade känsla för rättvisa och visar prov på mod genom att hon inte var rädd att skriva om sanningen. Visserligen ingår det i åminnelsetalets genre att man ska vara just så känslös som fru Fougts var här. Kanske skrev hon bara som man skulle skriva ett åminnelsetal.

⁴⁴¹ Ibid. s 10-13.

⁴⁴² Se avsnitt 4.4.1.

⁴⁴³ Se avsnitt 3.3.

⁴⁴⁴ Se avsnitt 4.4.1.

8. KONKLUDERANDE DISKUSSION

I det här avslutande kapitlet diskuterar vi det som vi har funnit genom våra undersökningar av *Änkelistan*, breven och det tryckta materialet. Vi besvarar även våra frågeställningar i detta kapitel.

Margareta Matovics berg- och dalbaneteori beskriver hur kvinnans ställning gått upp och ned under historiens lopp. I vår undersökning har vi sett att både de lagar som stiftats och analysen av *Änkelistan* stämmer väl överens med Matovics teori. Kvinnornas manövreringsutrymme har varit begränsat. Inskränkningarna har varierat beroende på lagar och vad som ansetts vara passande för kvinnor. Dock har kvinnorna navigerat sig runt detta genom att använda olika strategier; informella kontakter inom olika styrande organ, publicerat sig anonymt eller under signatur. I vår undersökning har vi sett att inskränkningarna för kvinnor har lättat när de börjar bli till besvär även för männen. Kvinnor fick starta egna företag under andra hälften av 1800-talet när man fann att många inte hade någon som kunde försörja dem, vilket lagstiftarna hade utgått från tidigare.

Även Tosh's tre historiska grundstenar: skillnad (materiella levnadsvillkor), sammanhang (ekonomiska och sociala) och den historiska processen (tidsrelationer mellan vissa händelser som ger dem större betydelse än om de ses isolerat), används för att tolka vårt material. Fru Fougts levde i en tid som skilde sig från vår i många avseenden. Både rent teknologiskt med handdrivna tryckpressar och hästdragna vagnar, som rent mentalt med offentliga avrättningar som folknöje. Det var också en omvälvande tid med många förändringar, både ekonomiskt och socialt. Hon fick uppleva att en kung blev mördad, en annan avsatt och en tredje bli vald i stället för att arva tronen. Vi vet inte hur hon uppfattade dessa händelser. Samtidigt var det inte så mycket som förändrades. De lagar och förordningar som reglerade hennes liv ändrades inte nämnvärt. De stora förändringarna inom kvinnolagstiftningen kom efter hennes död. Förmodligen hade hon vant sig vid att äta potatis och kanske blev hon vaccinerad mot smittkoppor eller fick se sina barn och barnbarn bli det.

Boktryckaränkorna är ingen homogen grupp. 108 personer utspridda över en period om 400 år kan inte vara det. Den minsta gemensamma nämnaren mellan 1400-talets och det sena 1800-talets boktryckaränka och mellan dem och fru Fougts, var att de alla vid något tillfälle i livet innehade ett tryckeri.

- *Vilka lagar påverkade boktryckaränkornas situation under 1700- och 1800-talet?*

De lagar som påverkade boktryckaränkornas situation under 1700- och 1800-talet var de lagar som berörde upptryckningen och distributionen av böcker, Boktryckeri-societetens reglemente och den lagstiftning som berörde kvinnor, speciellt änkor.

Lagarna som reglerade bokframställningen på 1700-talet kom redan på 1600-talet, då ett konsistorium inrättades som skulle utöva censur av allt tryck utom skolböcker. Under samma sekel infördes pliktleveransen av ett exemplar vardera till Riksarkivet och till Kungliga Biblioteket. Alla skrifter skulle dessutom granskas av censuren innan de fick

tryckas. År 1766 avskaffades censuren och en fullständig tryckfrihet infördes. 1772 avskaffades denna tryckfrihet och senare fick boktryckarna/boktryckaränkorna själva bära ansvaret för allt som kom ur deras pressar. 1785 infördes indragningsmakten och hävdades inte förrän 1844. 1810 kom en ny tryckfrihetslag som grundlagsskyddade tryckfriheten, men redan året efter kom inskränkningar mot denna lag. Boktryckerisocietetens reglemente hade nedtecknats redan 1730 och bibehölls i oförändrat skick fram till 1848. De paragrafer som uttryckligen berörde boktryckaränkor var de som reglerade ägarförhållanden. En gesäll kunde gifta till sig ett tryckeri, men om en boktryckaränka gifte om sig med någon som inte var boktryckare, miste hon rätten till tryckeriet.

Enligt de lagar som gällde under 1700- och 1800-talet var kvinnor omyndiga både som ogifta och som gifta. Som änkor blev de myndiga. Fattiga änkor fick starta egna små företag inom vissa skarpt avgränsade verksamhetsfält för att försörja sig själva och sin familj. Under 1800-talet kom flera förändringar, bland annat kunde ogifta kvinnor bli myndiga och få starta sina egna företag.

- *Hur skilde sig boktryckaränkornas och boktryckarnas villkor år under 1700- och 1800-talet?*

Under 1700-talet kunde en boktryckare förvärva ett tryckeri på ett antal olika sätt; genom att själv starta det, köpa det, ärva det, överta det eller genom att gifta till sig det. Boktryckaränkan under samma sekel förvärvade sitt tryckeri genom en drastisk förändring i sitt civilstånd, från gift till änka.

Boktryckaren innehade en formell utbildning inom sitt yrke, medan boktryckaränkan inte hade det. Dock kunde hon ha fått en informell utbildning i boktryckarkonsten genom att arbeta i tryckeriet och hjälpa till med dess skötsel.

Under 1800-talets gång ändrades boktryckaränkans villkor, då hon kunde vara både ogift och myndigförklarad, vilket gjorde att hon nu kunde starta, köpa, ärva eller överta ett tryckeri. Som gift kunde boktryckaränkan inte längre inneha sitt företag vilken övergick till hennes man. Boktryckaren kunde dock vara gift och ändå driva en verksamhet då han inte samtidigt hade det formella ansvaret för hemmets skötsel.

Många av boktryckaränkorna i vår uppsats hade barn att försörja och behöll tryckeriet för att få inkomster. Om boktryckaränkan inte var ekonomiskt beroende av tryckeriet eller inte hade råd att driva det vidare, sålde hon det eller överlät det på en annan person. Boktryckaränkorna gjorde, skulle man kunna säga, en bedömning av läget efter makens död med avseende på ekonomin: fanns det barn att försörja? Arvingar som skulle överta tryckeriet? Vad var det ekonomiska värdet av att behålla företaget? Skulle det kunna vara bättre att sälja eller överlåta det på någon annan? Fru Fougt kan ha funderat kring dessa frågor efter sin mans död. Hon hade barn som inte kunde försörja sig själva och en son som kunde förväntas ta över tryckeriet när han blev vuxen och hon kan då ha beslutat sig för att behålla tryckeriet för deras skull. Boktryckaränkorna under fru Fougts verksamhetstid fanns i städer som fungerade som centra av olika slag. Ibland var deras tryckerier bundna till de institutioner som fanns i dessa städer. Detta tycks dock inte haft någon större betydelse för hur länge de behöll verksamheten. Om det hade haft betydelse så skulle man kunna ha sett det i undersökningen. Då borde de ha haft längre

verksamhetstid överlag, i stället för den spridning som nu finns i tabellen. Återigen kan ekonomiska och personliga omständigheter ha spelat in.

Att familjelivet påverkat företagets framgångar och motgångar kan man till viss del anta. Fru Fougts föräldrar var ambitiösa och hon fick tidigt en inblick i tryckeribranschen. Hon finns också omnämnd tillsammans med maken i dennes egenskap av yrkesperson, men även som egen företagare. Giftermålet fortsätter den yrkesbana som föräldrarna startat och även som änka fortsätter fru Fougts i samma yrke ända upp i hög ålder. De svårigheter som hon tidvis uppvisar med en del tryckuppdrag har i viss fall försenats på grund av privata familjeomständigheter, vilket gjort att hon hamnat i en svår ekonomisk situation. Affärssinne tycktes hon dock ha ägt.

- *Skilde sig fru Fougts tryckeriverksamhet från de andra boktryckaränkornas och boktryckarnas under tiden som hon ägde Kongl. Tryckeriet 1782-1811? Om så var fallet, i vilka avseenden och varför?*

Fru Fougts verksamhet skilde sig från de andra boktryckaränkorna och boktryckarnas verksamhet. Alla framställde de böcker och andra tryckalster. Alla påverkades de av samma lagar och förordningar. Fru Fougts verksamhet underlättades dock av de kontakter som hon hade inom statsförvaltningen. Även det faktum att hon var kunglig boktryckare och därmed tryckte åt statsmakterna skilde henne från de andra boktryckarna och boktryckaränkorna. Hennes bakgrund i en intellektuell högreståndsmiljö samt hennes ekonomiska förutsättningar kan också ha skilt henne från boktryckaränkorna under hennes verksamhetstid. När det gällde boktryckarna kan man tänka sig att fler hade samma bildning och samma ekonomiska förutsättningar.

Det som också skilde fru Fougts från de övriga var att hon var nästan ensam om att vara, ja troligtvis den enda mycket produktiva boktryckaränkan i Sverige mellan 1782-1811 och bland de övriga produktiva i landet som enbart var män. Hon verkar för det mesta dock ha bemötts som en jämlike av boktryckeribranschen och det finns inget som enbart säger att hon inte skall ha bemötts annorlunda på grund av sitt kön. Emellertid verkar det ha funnits tillfällen då hon i rollen som kvinna verkar ha bemötts med skepsis eller mindre respekt, men detta tycks inte varit kopplat direkt till boktryckeribranschen, utan snarare bör kopplas till kvinnornas sociala underordning som Svedjedal talade om. I brevet från Boktryckeri-societeten nämns hon aldrig vid namn, vilket dock inte gäller de andra nämnda boktryckarna. Kanske var det inte brukligt att nämna en kvinna vid namn i en offentlig skrivelse.

Öhrberg talar om att det fanns ett klart erkännande för kvinnlig intellektualism i familjen Momma.⁴⁴⁵ Kanske skapade denna miljö även en stark tilltro den egna förmågan, vilken hjälpte fru Fougts att fortsätta tryckeriet även efter att föräldrar och make hade dött. Kanske var det också på det viset att hon helt enkelt bara måste försörja sig själv och barnen och eventuellt tjänstefolk. Dessutom innebar det gemensamma testamentet som upprättats av hennes föräldrar för hennes del, att hon måste försöka behålla tryckeriet och boningshuset på Lilla Nygatan, förlagshuset med förlaget på Stora Nygatan, en egendom på landet och ett visst kapital. Här är det lätt att påstå att försörjningsplikten var viktig.

⁴⁴⁵ Öhrberg 2001, s 167.

Gemensamt med de andra boktryckarna och boktryckaränkorna var att Kongl. Tryckeriet var som vilket annat boktryckeri i övrigt och måste följa de marknadskrafter som rådde på bokmarknaden och anpassa sig efter priser, vilken storlek på böcker som sålde mest, typ av litteratur som efterfrågades, rådande censur och konkurrera med de andra boktryckarna om tryckuppdrag. Umgängeslivet gav fru Fougts vissa tryckuppdrag, till exempel *Cajsa Wargs kokbok* och kontakterna i Stora Amaranther-Orden var säkerligen mycket betydelsefulla. Kongl. Tryckeriets tryckuppdrag skiljer sig till viss del gentemot andra boktryckare under 1782-1811, genom att det till största delen tryckte åt den kungamakt och regering som för tillfället verkade beroende på det politiska klimatet i Sverige. Som kunglig tryckare innebar det ett åtagande att trycka det offentliga trycket. Detta gav också en trygghet genom att det garanterade en viss ersättning.

Gamla Stans läge med det omgivande vattnet har säkert varit till fördel för de boktransporter som fru Fougts gjorde utanför staden. Detta gällde kanske även vintertid om vintern var tillräckligt kall. Likaså de breda gatorna bör ha gjort hästtransporter möjliga mellan Kongl. Tryckeriet och slottet.

Fru Fougts hade tidvis hårt tryck på sig från sin huvudsakliga arbetsgivare, kungen. I svaret från hovkanslern om fru Fougts ansökan för sonen Henrics tillstånd till fortsatt privilegium, får fru Fougts en del kritik av hur Kongl. Tryckeriet kungliga förpliktelser sköts. Hovkanslerns brev beskriver vad som kan förväntas av den som är kunglig tryckare. Även vid andra tillfällen utfördes inte beställda tryckningar i tid och ibland gick andra beställare före, trots att förpliktelsen som kunglig tryckare skulle gå först. Dessutom missade hon viktiga beställningar på grund av bristande framåtanda.

I samband med *Medaljhistorien* beklagar Lindberg att fru Fougts make inte längre levde och att fru Fougts tyvärr inte hade den skarpa tunga att försvara sig med som hennes man hade haft. Att göra en sådan jämförelse är lite vanskligt. Fru Fougts hade oss veterligen varken varit utomlands eller kunnat skaffa sig utbildning i boktryckerikonsten annat än i det egna tryckeriet och således inte kunnat skaffa sig erfarenhet och kontakter inom branschen. Inte heller hade hon fått någon akademisk utbildning. Ändock, utifrån materialet som vi undersökt, verkar hon ha varit skarpsinnig, bildad och orädd att säga det hon tyckte. Fru Fougts koncept till religionsfrihetsmemorialet uppvisar ett engagemang för andra religioner och vart en människas förtvivlan kan leda till om hon inte får utöva sin religion. Konceptet har skrivits av en upplyst och orädd person. Kanske ville fru Fougts inte använda sig av eller hade inte de egenskaper som fanns hos vissa boktryckare, liksom hos maken, såsom hänsynslöshet, vilken de sedan använde sig av för att manövrera ut kollegorna. Och kanske bemöttes hon ibland av en viss misstro till förmågan att vara tryckeriägare eftersom hon var kvinna. Enligt Matovic spelade dessa attityder roll för kvinnans ställning.

9. SAMMANFATTNING

I vårt magisterarbete har vi undersökt en grupp bestående av 108 boktryckaränkor, verksamma under perioden 1483-1883. Vi har även gått in litet djupare på en av dessa boktryckaränkor, fru Elsa Fougt. Hon innehade Kongl. Tryckeriet år 1782 till år 1811. Syftet med denna uppsats var att utröna de omständigheter som kan ha påverkat boktryckaränkornas verksamhet under historiens gång samt att undersöka de omständigheter som kan ha format fru Fougts verksamhet. Inför undersökningen av boktryckaränkorna sammanställde vi en förteckning över dem kallad *Änkelistan*. I denna har vi fört in de uppgifter som vi fann i litteraturen.

Frågeställningarna rörde vilka lagar som påverkade boktryckaränkornas situation under 1700-och 1800-talet, samt hur boktryckarnas och boktryckaränkornas villkor skilde sig åt under samma period. Den sista frågeställningen var om fru Fougts verksamhet skilde sig från de andra boktryckarnas och boktryckaränkornas under tiden som hon innehade Kongl. Tryckeriet. Om det var så, i vilka avseenden och varför?

De lagar som påverkade boktryckaränkornas verksamhet var lika för både dem och boktryckarna när det gällde tryckeriets produktion. Däremot behandlade de regler som reglerade ägarförhållandena boktryckarna och boktryckaränkorna olika. När en boktryckaränka gifte om sig övergick företaget till hennes man, om mannen var boktryckare. Även i den övriga kvinnolagstiftningen behandlades kvinnor annorlunda än män. Bland annat var kvinnor omyndiga, men när de blev änkor blev de myndiga.

Boktryckaränkornas situation skilde sig från boktryckarnas även i fråga om utbildning för yrket. Dessutom skulle boktryckaränkorna ta hand om både eventuella barn, hemmet och tryckeriet, vilket boktryckarna inte förväntades göra. De behövde bara sköta om tryckeriet.

De faktorer som vi fokuserade på i undersökningen av gruppen boktryckaränkor var följande: När de verkade, hur de hade förvärvat sina företag, hur länge de var verksamma och hur företaget gick ur deras ägo. Fru Fougt hade ärvt tryckeriet av sin man. Tidigare hade tryckeriet tillhört hennes far och hennes son övertog den efter henne.

Vi kom fram till att barn och ekonomi kan ha haft betydelse för hur länge en boktryckaränka innehade tryckeriet. Boktryckaränkan kan ha haft minderåriga barn att försörja och behöll då boktryckeriet som en inkomstkälla. Men även en arvinge som en dag kunde ta över verksamheten kan ha varit en anledning att behålla tryckeriet.

I undersökningen av fru Fougt utgick vi ifrån den litteratur som hon nämndes i, samt de brev och det tryckta material som hon lämnade efter sig. Vi kom fram till att hon var en klok och bildad kvinna. Hon var också modig och inte rädd för att säga sin mening. Under tiden som hon innehade Kongl. Tryckeriet var hon en god affärskvinna med kontakter inom statsförvaltningen samt med goda relationer till författare. Det viktigaste för Kongl. Tryckeriets verksamhet var dock beställningarna och uppdragen från myndigheter i Stockholm och på andra håll i landet. Verksamheten gick dock ned under

senare delen av hennes ägartid. Hon fick även kritik för sena leveranser av tryck. I jämförelse med sin man var hon mindre framgångsrik än han.

10. KÄLLFÖRTECKNING

Otryckta källor

Telefonsamtal 00-12-04 med docent Margareta Björkman vid litteraturvetenskapliga institutionen på Uppsala universitet.

Telefonsamtal 01-09-03 med Kristina Eriksson vid handskriftsavdelningen på Kungliga Biblioteket.

Cedergrens arkiv i Vänersborgs museum

Riksarkivet

Ericssbergsarkivet:

Familjen Bondes papper, Autografsamlingen, volym 142

Brev från Fougte, Elsa, till Sparre, Fredrik?

Brev från Fougte, Elsa, till Sparre, Fredrik, 16 april 1793.

Brev från Fougte, Elsa, till Sparre, Fredrik, 22 okt. 1786.

Kanslikollegiets arkiv:

EXVIII volym 10-13, 115-16, Riksarkivets ämnessamling)

Brev från Fougte, Elsa till Kanslikollegium, 15 juni 1790.

Brev från Fougte, Elsa, till Kanslikollegium, 6 mars 1792.

Brev från Fougte, Elsa, till Kanslikollegium, 4 juli 1792.

Brev från Fougte, Elsa, till Kanslikollegium, 5 april 1793.

Brev från Fougte, Elsa, till Kanslikollegium, 12 jan. 1796.

Brev från Fougte, Elsa, till Kanslikollegium, 22 jan. 1799.

Brev från Fougte, Elsa till Kanslikollegium, 22 januari 1799.

Kungliga Biblioteket

Autografsamlingarna:

Kanslikollegium, inkomna skrivelser från Boktryckeri-societeten:1770-1799, 1 okt.

1793, 29 okt. 1793, 29 okt. 1793, 13 jan. 1795, 19 okt. 1795, no 750 1795, no 865 1795, no 443 1796, no 187 1798, no 808 1798, no 902 1799.

Brev från Acrel, Olof af, till Fougte, Elsa, 11 okt. 1792.

Brev från Adlersparre, G, till Fougte, Elsa, okt. 1796.

Brev från Björn, Didrik Gabriel, till Fougte, Elsa, 8 sept. 1796.

Brev från Björn, Didrik Gabriel, till Fougts, Elsa, 26 sept. 1796 och 26 dec. 1796.
Brev från Dellvik, Isaac, till Fougts, Elsa, 11 jan. 1793 och 2 aug. 1793.

Brev från Brannius, Johan Wilhelm, till Fougts, Elsa, 1792.
Brev från Brannius, Johan Wilhelm, till Fougts, Elsa.
Brev från Brannius, Johan Wilhelm, till Fougts, Elsa, 30 apr. 1793.

Brev från Bungencrona, Mårten, till Fougts, Elsa, odaterad.

Brev från Ederheim, Josias Carl, till Fougts, Elsa, 8 juni 1792.

B 592 Handskrifter:

Brev från Reuterholm, Gustaf Adolf, till Fougts, Elsa, 2 st odat.
Brev från Reuterholm, G. A., till Fougts, Elsa, lördag om kvällen.
Brev från Reuterholm, G. A., till Fougts, Elsa, fredag 25 januari.
Brev från Fougts, Elsa, till Reuterholm, G.A., 30 aug 1795.

Brev från Envallsson, Carl Magnus, till Fougts, Elsa, 8 nov. 1796.
Brev från Envallsson, Carl Magnus, till Fougts, Elsa, odaterad.

Torildiana

1.t.8a.

Brev från Thorild, Tomas till Fougts, Elsa, brev nr 3-7.

Brev från Lindblom J. Ch. till Fougts, Elsa, 26 sept. 1792, 2 dec. 1793 och 20 dec. 1793.

Brev från Frenckell, Johan Christoffer, till Fougts, Elsa, 7 dec. 1787.

Brev från Nordenstolpe, A. G., till Fougts, Elsa, 24 juni 1791.

Brev från Rolén, E, till Fougts, Elsa, 18 april 1796.

Brev från Fougts, Elsa till Lindh, N. M., Ep.L.19:3, Bref till innehavaren af förlagsfirman
N. M. Lindh i Örebro. III. F-G, 1803-1867, brev nr 71-134.

Från Fougts, Elsa till Lindh, N. M. brev nr 71-134.

Brev från Fougts, Elsa till Carlbom, år 1793 och från Fougts, Elsa till Norström, år 1810.

Brev från Fougts, Elsa till Rosenblad, Mathias, år 1796, och från Rosenblad, Mathias, till
Fougts, Elsa, år 1796.

Brev från Fougts, Elsa, till Kongl statskontoret, 1785-1792, och från Fougts, Elsa, till
General Discont. kontoret, 1799-1802.

Brev från Fougts, Elsa, till Edelcrantz, A.N., 30 jan. 1795.
Brev från Fougts, Elsa, till, Edelcrantz, A.N., 4 okt. 1799.

Tryckta källor

Almqvist, Sven, *Bidrag till Jönköpings boktryckerihistoria*. // Småländska Kulturbilder. - Jönköping : Jönköpings läns museum, 1967. - S. 49-65

Almqvist, Daniel, *Johan Eric Edman*. // *Svenskt biografiskt lexikon*. D. 12. - Stockholm, 1949. - S. 167-171

Amenius, Ragnar, *Edelcrantz, Abraham Niclas*. // *Svenska män och kvinnor*. D. 2. - Stockholm : Bonniers, 1942. - S. 301-302

Amenius, Ragnar, *Fabri (eller Smedh), Johannes*. // *Svenska män och kvinnor*. D. 2. - Stockholm : Bonniers, 1944. - S. 468

Andrén, Sigvard, *Zibet, Christoffer Bogislaus*. // *Svenska män och kvinnor*. D. 8. - Stockholm : Bonniers, 1955. - S. 475

Ankarcrona, Anita, *Bud på böcker : bokauktioner i Stockholm 1782-1801*. - Stockholm : Univ., 1989

Arvidsson, Stellan, *Thorild, Thomas*. // *Svenska män och kvinnor*. D. 6. - Stockholm : Bonniers, 1944. - S. 521-523

Barck, Sven Eric, *Kungligt skvaller genom tusen år : en annorlunda bok om svensk historia*. - Sundbyberg : Semic, 2000

Berger, Margareta, *Pennskaft : kvinnliga journalister i svensk dagspress 1690-1975*. - Stockholm : Norstedt, 1977

Bergom-Larsson, Maria, *En själ, som fint och starkt och ömt och häftigt känner : om Hedvig Charlotta Nordenflycht - en biografisk skiss*. // *Kvinnornas Litteraturhistoria*. - Stockholm : Författarförlaget, 1981. - S. 53

Bjurman, Eva Lis, *"Hon skall uppfostras icke för Staten utan för Mannen"*. // *Ur barndomens historia*. - Stockholm : Centrum för barnkulturforskning vid Stockholms universitet, 1995. - S. 127-131

Björkman, Margareta, *Läsarnas nöje : kommersiella lånbibliotek i Stockholm 1783-1809*. - Uppsala : Avd. för litteratursociologi vid Litteraturvetenskapliga institutionen i Uppsala, 1992

Björkman, Margareta, *Om lånbibliotekarier i allmänhet och Magnus Swederus i synnerhet*. // *Hand och penna : sju essäer om yrken på 1700-talet*. - Stockholm : Atlantis, 1996. - S. 186-189

Björkman, Margareta, *Svensk bokhistoria. En forskningsöversikt*. // *Böcker och bibliotek*. - Uppsala : Studentlitteratur, 1998. - S. 75

Blanck, Anton, *Anna Maria Lenngren*. - Stockholm : Natur och kultur, 1948

- Bohm, Eva, *Flodin, Louise Charlotte Christiana*. // *Svenska män och kvinnor*. D. 2. - Stockholm : Bonnier, 1944. - S. 536
- Bohman, Nils, *Björn, Didrik Gabriel*. // *Svenska män och kvinnor*. D. 1 - Stockholm : Bonnier, 1942. - S. 347-348
- Bring, Samuel E., *Boktryckeri-societeten 1752-1900*. - Stockholm, 1943
- Bringéus, Nils-Arvid, *Kistebrev tryckta i Växjö*. - Stockholm : Jönköpings läns museum, 1997
- Brunius, Teddy, *Uppsala : mer än 700 år*. - Stockholm : Bonnier, 1986
- Bunge. // *Svenska män och kvinnor*. D 1. - Stockholm : Bonnier, 1942. - S. 501
- Burius, Anders, *Boktryckaren och överheten. : nya aspekter på Johan Peter Lindhs verksamhet*. // *Nordisk tidskrift för bok- och biblioteksväsen*, 1989:76, s. 79
- Carlsson, Ingemar, *På lögnens väg : historiska bedrägerier och förfalskningar*. - Lund : Historiska Media, 1999
- Carlsson, Sten, *Lagerbjelke, Gustaf*. // *Svenska män och kvinnor*. D. 4. - Stockholm : Bonnier, 1948. - S. 408
- Carlsson, Sten, *Reuterholm, Gustaf Adolf*. // *Svenska män och kvinnor*. D. 6. - Stockholm : Bonnier, 1949. - S. 251-253
- Carlsson, Sten och Rosén, Jerker, *Svensk Historia 2*. - Stockholm : Esselte Studium, 1980
- Corin, Carl-Fredrik, *Vänersborgs historia : tiden fram till 1834*. - Vänersborg : Vänersborgs kommun, 1993
- Dahl, Svend, *Bokens historia*. - Stockholm : Forum, 1961
- Darnton, Robert, *Pornografi och revolution*. - Stockholm : Ordfront, 1996
- Data : illustrerad uppslagsbok för familjen*. - Malmö : Bernce, 1968
D. 3 : [F-GRA]
D. 10 : [TOL-Ö]
- Den svenska historien*. D. 6. - Stockholm : Bonnier, 1967
- Den svenska litteraturen*. D. 2 : *upplysning och romantik 1718-1830*. // Redaktion Lars Lönnroth Sven Delblanc. - Stockholm : Bonnier Alba, 1993
- Den svenska pressens historia*. D. 1 : *i begynnelsen (tiden före 1830)*. D 1. - Stockholm : Ekerlid, 2000

- Ekstedt, Olle, *Sällsamheter i Småland : Värend*. D 1. - Stockholm : Rabén & Sjögren, 1987
- Engström, Gösta, *Amund Grefve : den förste boktryckaren i Göteborg*. - Göteborg : Göteborgs univ.-bibl. i samarbete med Stift. Albert Ekmans Fond, 1983
- Ericson, Lars, *Stockholms historia : under 750 år*. - Lund : Historiska Media, 2001
- Frostell, Ingrid, *Officina typographica anno 1483*. - Ekerö : Sv. typografi, 1983
- Förhammar, Staffan, *Ramsay, Ebba Gustava*. // *Svenskt biografiskt lexikon*. D. 29. - Stockholm, 1997. - S. 641-642
- Gillingstam, Hans, *Holmberg, Johan Christopher*. // *Svenskt biografiskt lexikon*. D. 19.- Stockholm, 1973. - S. 234
- Gillingstam, Hans, *Momma*. // *Svenskt biografiskt lexikon*. D. 25. - Stockholm, 1987. - S. 667-669
- Handbok i svensk kvinnohistoria* / redigerad av Gunhild Kyle. - Stockholm : Carlsson, 1987
- Hellquist, Elof, *Svensk etymologisk ordbok*. D. 1. - Lund : Liber Läromedel/Gleerup, 1980
- Heyman, Viveka, *Outgivna författarinnor*. // *Kvinnornas Litteraturhistoria*. - Stockholm : Författarförlaget, 1981. - S. 11-15
- Hildebrand, Bengt och Gillingstam, Hans, *Fougt, Henric*. // *Svenskt biografiskt lexikon*. D. 16. - Stockholm, 1966. - S. 399-401
- Holm, Ernst, G., *Boktryckerier och boktryckare i Jönköping : några ord i anledning av ett 250-års jubileum*. - Jönköping, 1940
- Högberg, Staffan, *Stockholms historia*. - Stockholm : Bonnier Fakta, 1981
D. 1 : *Den medeltida köpstaden. Hans Nådes stad. Stormaktens huvudstad. Borgarnas stad*
D. 2 : *Småstaden. Fabriksstaden. Storstaden*
- Hölcke, Olov, *Momma Petter*. // *Svenska män och kvinnor*. D. 5. - Stockholm : Bonnier, 1949. - S. 327
- Inger, Göran, *Svensk rättshistoria*. - Malmö : Liber ekonomi, 1997
- Jarrick, Arne, *Borgare, småfolk och böcker i 1700-talets Stockholm*. // *Historisk tidskrift* 1990:2, s. 204-208
- Klemming, Gustaf Edvard och Nordin, Johan Gabriel, *Svensk boktryckeri-historia 1483-1883: jubileumsutgåva med tillägg 1983*. - Bromma : Mannerheim & Mannerheim, 1983. Originalupplaga 1884

- Kvinnornas Litteraturhistoria* / Redaktörer Marie Louise Ramnefalk och Anna Westberg. - Lund : Författarförlaget, 1981
- Kumlien, Kjell, *Sparre, Fredrik*. // *Svenska män och kvinnor*. D. 7. - Stockholm : Bonnier, 1944. - S. 142
- Kyle, Gunhild, *Kvinnor och kunskap*. // *Handbok i svensk kvinnohistoria*. - Stockholm : Carlsson, 1987. - S. 119-120
- Källor till den svenska historien : årsbok för Riksarkivet och Landsarkiven 1993*. - Stockholm : Riksarkivet, 1993
- Landqvist, Marianne och Ridderstad, Per S., *Boktryckare*. // *Hantverk i Sverige*. - Stockholm : LT i samarbete med Nordiska museet, 1996. - S. 77-84
- Lansvik, Anita, *Kvinnoliv i staden 1 : förhållanden vid mitten av 1700-talet*. // *Handbok i svensk kvinnohistoria*. - Stockholm : Carlsson, 1987. - S. 84
- Larsson, Lisbeth, *Min kära Syster och oförliknelige Wän! : om 1700-talets svenska press och dess fruntimmerstidskrifter*. // *Nordisk kvinnolitteraturhistoria : I Guds namn*. D. 1. - Höganäs: Wiken, 1993. - S. 429-434
- Lindahl, Per-Erik, *Att hylla boktryckare under 1600-talet och andra bokhistoriska studier*. - Karlskrona : Bibliognosi, 1990
- Lindberg, Sten G., *Medaljhistorien och nyantikvan : Gustav III:s initiativ för Didot-antikvans införande i Sverige*. // *Grafiskt forum* 1944:8, s. 223, 566-567, 570
- Lindgren, Annika, *Elsa Fougst, (1744-1826). Publicist*. - Institutionen för idé- och lärdoms historia, Uppsala universitet. - Uppsala, 1990
- Lundgren, Kristina och Ney, Birgitta, *Tidningskvinnor 1690-1960*. - Lund : Studentlitteratur, 2000
- Lundstedt, Bernhard, *Sveriges periodiska litteratur*. D. 1. - Stockholm, 1895
- Lyttkens, Alice, *Kvinnan börjar vakna : den svenska kvinnans historia från 1700 till 1840-talet*. - Stockholm : Bonniers, 1973
- Malmberg, Arne, *Sällsamheter i Linköping*. - Stockholm : Rabén och Sjögren, 1987
- Mannerheim, Johan, *Svenska boktryckarlängder*. // *Svensk boktryckeri-historia 1483-1883: jubileumsutgåva med tillägg 1983*. - Bromma : Mannerheim & Mannerheim, 1983. - S. 77-112
- Matovic, Margareta, *Utförsäkning, bergsbestigning eller berg- och dalbana? // Kvinnornas historia*. - Stockholm : Forskningsrådsnämnden, 1993. - S. 9-18

- Melin, Jan, *Sveriges historia : koncentrerad uppslagsbok*. - Stockholm : Prisma, 1999
- Morin, Gösta, *Envallsson, Carl Magnus. // Svenska män och kvinnor*. D. 2. - Stockholm : Bonnier, 1942. - S. 425
- Nationalencyklopedin* : ett uppslagsverk på vetenskaplig grund utarbetat på initiativ av Statens kulturråd [divisionschef och chefsredaktör: Kari Marklund ; redaktionschefer: Christer Engström ...] . [Ny utg.] . Höganäs : Bra böcker, 1998- .
 D.1 : [A-Asa]
 D. 3 : [Bit-Car]
 D. 6 : [Eu-Fredk]
 D. 7 : [Fredl-Gral]
 D.13 : [Malay-Mönj]
- Nilsson, Roddy, *Den obekväme boktryckaren Rask i Växjö. // Folkets historia*, 1998:2, s. 24-37
- Nilsson, Ruth, *Kvinnosyn i Sverige : från drottning Kristina till Anna Maria Lenngren*. - Lund : Gleerup, 1973
- Nilsson, Åke, *Schröderheim, Elis. // Svenska män och kvinnor*. D. 6. - Stockholm : Bonniers, 1949. - S. 579
- Nordisk familjebok : konversationslexikon och realencyklopedi*. - Malmö : Nordisk Familjeboks förlag, 1904-1926
 D. 4 / red.: Bernhard Meijer,
 D. 32 / red.: Th. Westrin
- Nordqvist, Nils, *Berömda svenska boktryckare*. - Stockholm : Sällskapet Bokvännerna, 1972
- Norstedts uppslagsbok*. - Stockholm : Norstedt, 1999
- Nyman, Magnus, *Press mot friheten*. - Stockholm : Almqvist & Wiksell International, 1988
- Ohlander, Ann-Sofie och Strömberg, Ulla-Britt, *Tusen svenska kvinnoår : svensk kvinno-historia från vikingatid till nutid*. - Stockholm : Rabén Prisma, 1996
- Ohlmarks, Åke och Baehrendtz, Nils Erik, *Svenska krönikan : vår kulturhistoria*. - Stockholm : Forum, 1981
- Ordbok öfver svenska språket utgifvet af Svenska Akademien*. - Lund, 1925 och 1937
- Peterson, Bo, *Förlag och förläggare : en historisk bakgrund. // Böcker och bibliotek*. - Uppsala : Studentlitteratur, 1998. - S. 170
- Pleijel, Agneta, *Den kvinnliga författaren och offentligheten. // Författarnas Litteraturhistoria: den första boken*. - Stockholm : Författarförlaget, 1979. - S. 204-219

- Reenstierna, Märta Helena, *Årstadagboken : journaler från åren 1793-1839. D 1.* - Stockholm : Norstedt, 1993
- Rinman, Sven, *Förlagsverksamheten. // Den svenska boken 500 år.* - Stockholm : Liber Förlag, 1983
- Rinman, Sven, *Svenska bokförläggareföreningen 1843/1887 : en historisk översikt utarbetad med anledning av föreningens 100-års jubileum.* - Stockholm : Svenska bokförläggareföreningen, 1951
- Romaeus Bertelman, Lisa, *Bröd och böcker : från mjölnardotter till bokbindaränka. Catharina Hööks liv i stormaktstidens slutskede.* - Borås : Institutionen Bibliotekshögskolan, 1998
- Schybergson, M.G., *Censur // Nordisk familjebok : konversationslexikon och realencyklopedi. D. 4.* - Malmö : Nordisk Familjeboks förlag, 1905. - Spalt 1426-1431.
- Schück, Henrik, *Elis Schröderheim.* - Stockholm : Bonniers, 1942
- Schück, Henrik, *Den svenska förlagsbokhandelns historia. D. 2.* - Stockholm : Norstedt, 1923
- Schück, Henrik, *Sedvanerätten inom 1700-talets boktryckerier. // Nordisk tidskrift för bok- och biblioteksväsen, 1923:6, s. 69-73*
- Schück, Henrik, *Stockholm på Bellmans tid. // Historia kring Stockholm.* - Stockholm : Wahlström och Widstrand, 1981. - S. 378
- Schöldström, Birger, *Förbiskymtande skuggor ur förra seklets kvinnovärld. // Idun 1891*
- Solvang, Bernt Krohn och Holme, Idar Magne, *Forskningsmetodik.* - Lund : Studentlitteratur, 1997
- Stadin, Kekke, *Den gömda och glömda arbetskraften. // Historisk tidskrift, 1980:100, s. 302*
- Stahre, Nils G., *Frenckell, Johan Christoffer. // Svenska män och kvinnor. D. 2.* - Stockholm : Bonniers, 1944. - S. 598-599
- Steinby, Ann-Gerd, *Finland.* - Stockholm : Brevskolan, 1995
- Svedjedal, Johan, *Kvinnorna i den svenska bokbranschen. // Författare och förläggare.* - Hedemora : Gidlund, 1994. - S. 70-113
- Svenska akademiens ordbok.* - Lund : Gleerup, 1959
- Swahn, Sven Christer, *Sällsamheter i Karlskrona.* - Stockholm : Rabén & Sjögren, 1988

Swärd, Sven Ola, *Wetterstedt, Gustaf af. // Svenska män och kvinnor*. D. 8. - Stockholm : Bonniers 1955. - S. 319-320

Söderlund, Petra, *Romantik och förnuft*. - Uppsala : Gidlunds, 2000

Tillyard, Stella, *Aristokrater*. - Stockholm : Tiden, 1995

Topelius, Christer, *Sällsamheter i Östergötland*. D. 1. - Linköping : Rabén och Sjögren, 1990

Tosh, John, *Historisk teori och metod*. - Lund : Studentlitteratur, 2000

Utterström, Gustaf, *Adlersparre, Georg. // Svenska män och kvinnor*. D. 1. - Stockholm : Bonniers, 1942. - S. 18-19

Data : illustrerad uppslagsbok för familjen. - Malmö : Bernce, 1969

Vege sack, Thomas von, *Smak för frihet : opinionsbildningen i Sverige 1755-1830*. - Stockholm : Natur och kultur, 1995

Westrin, Carl Peter, *Försök til en historia, öfwer namnkunniga, men i synnerhet lärda fruntimmer*. - Stockholm : Zetterberg, 1793

Widerberg, Karin, *Kvinnor, klasser och lagar 1750-1980*. - Stockholm : Liber Förlag, 1980

Västgöta-Dal : en årsbok från Älvsborgs länsmuseum, Vänersborg. - Vänersborg : Älvsborgs länsmuseum, 1983

Åkerman, Petter, *Sällsamheter i Småland*. D. 3. *Småländska höglandet*. - Stockholm : Rabén och Sjögren, 1991

Ärlemalm, Inger, *Cajsa Warg, Hiram och de andra*. - Bromma : Ordalaget , 2000

Öhrberg, Ann, *Vittra fruntimmer : författarroll och retorik hos frihetstidens kvinnliga författare*. - Stockholm : Gidlund, 2001

Östergren, Olof, *Nusvensk ordbok*. D. 9. - Stockholm : Wahlström och Widstrand, 1968

Östholm, Hanna, *Litteraturens uppodling : läsesällskap och litteraturkritik som politisk strategi vid sekelskiftet 1800*. - Hedemora : Gidlund, 2000

Kungliga biblioteket

Förteckning på alla, år 1782, på eget Förlag, från Kongl. Tryckeriet utkomne Böcker, Skrifter och handlingar; hvaraf tillika inhemska, wad och huru Respective års-Prenumeranterne för den erlagde prenumerationen af Fem Riksdaler utbekommit... Stockholm d. 19 Dec. 1782

Förteckning på Alla, år 1800, från Kongl. Tryckeriet på eget förlag utkomne handlingar, Böcker och Skrifter; Som tillika utwisar, hwad och huru mycket Respective Års-Prenumeranterne för den erlagde prenumerationen af Sex Riksdaler utbekommit

Förteckning på alla år 1810 från Kongl. Tryckeriet utkomne Publigue handlingar samt andre å eget förlag utgifna Böcker och Skrifter; hwaraf tillika inhemtas hwad samma års Respective års Prenumeranter för den erlagda Prenumerations-Summan, Fyra Riksdaler Banco, erhållit. Stockholm, Tryckt i Kongl. Tryckeriet, 1811

Förteckning på Böcker uti Österländska och Graekiska Litteraturen, så väl den Bibliska som Werldsliga hvilka finnas til salu uti Kongl. Academiska Bokhandeln i Stockholm.- STOCKHOLM, Tryckt i Kongl. Tryckeriet, MDCCLXXXVIII

Förteckning på tyska och latinska böcker, som finnas hos Elsa Fougts et Co. huset n:o 104 på Stora Nygatan, en trappa up. Stockholm, tryckt i Kongl. Tryckeriet, 1784

Memorial av Johan Arvid Carlbohm: ”Upläst i Boktr. Soc. den 14 Febr. 1801”

Memorial av fru Fougts: ”Upläst i Boktr. Soc. Den 24 April 1801... Stockholm den 28 Februarii 1801. Elsa Fougts”

Åminnelse-tal öfver fru Anna Charlotta Schröderheim, född v. Stapelmohr, upläst i den Stora Amaranther-Orden den 11 december 1796, av Elsa Fougts. Stockholm, tryckt i Kongl. Tryckeriet, MDCCXVI

Åminnelse-tal öfver fru Beata Elisabeth Théel, född Malmgrén, Hållit i Stora Amaranther-Orden Den 29 Martii 1806, Af Elsa Fougts. Stockholm, tryckt i Kongl. Tryckeriet MDCCCVI

11. BILAGA A. ÄNKELISTAN

Introduktion till *Änkelistan*

Änkelistan är en förteckning över 108 boktryckaränkor som varit verksamma i Sverige mellan 1483 och 1883. Uppgifterna är huvudsakligen hämtade ur *Svensk boktryckerihistoria 1483-1883*. Uppgifter har även hämtats ur andra källor, vilket då har angivits vid slutet av varje post. De uppgifter som tas upp i *Änkelistan* gäller sådant som boktryckaränkornas civilstånd och verksamhetstid, inte vad som trycktes på det egna tryckeriet. Boktryckaränkorna är uppställda efter stad, och sedan i kronologisk ordning inom varje stad. Städerna är uppställda i alfabetisk ordning.

Den kursiva texten i posterna anger vilka uppgifter som användes i statistiken över boktryckaränkorna. Först under vilket århundrade de verkade (till exempel *1600-talet*). I de fall då boktryckaränkan var verksam över ett sekelskifte, till exempel från 1799 till 1807, sätter vi in boktryckaränkan under det sekel, under vilken större delen av verksamhetstiden inträffade. I detta fall under 1800-talet, då hon var verksam under ett år på 1700-talet och sju år på 1800-talet. Här efter anger vi sedan deras civilstånd (till exempel *änka*), då de blev ägare till tryckeriet. Sedan hur (till exempel *ärvde efter make*) de blev ägare till tryckeriet och hur tryckeriet gick ur deras ägo (till exempel *dog*).

Till sist anges hur länge änkor var verksamma som boktryckaränkor (till exempel *2 år*). Vid en del poster har vi skrivit två siffror och då innebär det att boktryckaränkan varit verksam i flera omgångar, till exempel mellan förste makens död och den nye makens övertagande och sedan mellan den andre makens död och sonens övertagande. Ett minustecken framför siffran betyder att boktryckaränkan var verksam i mindre än den tidsperioden: -1 år betyder mindre än ett år. Ett plustecken innebär att hon var i verksamhet längre än den tidsperioden: 3+ år betyder över tre år. Plustecknet används i de fall där exakt tidsperiod inte går att räkna ut utifrån de uppgifter som funnits i den litteratur som varit tillgänglig för oss.

Alingsås

1	<u>J. D. Michelsens enka</u> Övertog tryckeriet och tidningen <i>Alingsås Veckoblad</i> efter sin man, Janus Daniel Michelsen, år 1876 och drev det till år 1880 då sonen William Michelsen tog över. Klemming och Nordin 1983, s 584. <i>1800-t</i> <i>Änka</i> <i>Ärvde efter make, son tog över</i> <i>4 år</i>
---	--

Arboga

2	<u>Louise Söderquist</u> Köpte tryckeriet av Per Ellis Norman 1858 och utgav en tidning i Arboga fram till 1862, då hon flyttade till Stockholm och drev ett tryckeri, i vilket hon anställde enbart kvinnor. 1865 gifte hon sig med Sigfrid Flodin, som då drev tryckeriet vidare till 1874 då det såldes.
---	--

	<p>Klemming och Nordin 1983, s 454, 560. 1800-t Ej änka Startade företaget, gifte 5 och 3 år</p>
3	<p><u>Emanuel Matthias Söderquists enka</u> Änka år 1871 i Arboga. Svägerska till Louise Söderquist. Gifte om sig med Carl August Johansson. Dog 1874. Klemming och Nordin 1983, s 560, 561. 1800-t Änka Ärvde efter make, omgifte 1-2 år</p>

Askersund

4	<p><u>Maria Elisabeth Andersson</u> Tryckeriet drevs i moderns namn av sonen Carl Johan Andersson, vilken hade ärvt tryckeriet av Carl Isak Fahlgren år 1878. Klemming och Nordin 1983, s 578. 1800-t Okänt Annat förvärvssätt, okänt Tidslängd okänt</p>
---	---

Eskilstuna

5	<p><u>Peter Larssons enka</u> Änka år 1851 i Eskilstuna. Fortsatte tryckeriet till 1854, då det övertogs av O. W. Widén. Firmanamn: Larssonska Boktryckeriet. Klemming och Nordin 1983, s 563. 1800-t Änka Ärvde efter make, övertogs av annan person 3 år</p>
6	<p><u>Eriqve Hagström</u> Fröken som köpte andel i ett tryckeri i Eskilstuna år 1882 tillsammans med A. Carlsson. Firmanamn: Eskilstuna Tidnings Tryckeri. Klemming och Nordin 1983, s 564. 1800-t Ej änka Köpte, okänt Tidslängd okänt</p>

Falköping

7	<p><u>Emerence Forssell</u> Änka år 1874 efter C. J. Forssell i Falköping. Tryckeriet övertogs 1879 av August Johansson. Klemming och Nordin 1983, s 580. 1800-t Änka Ärvde efter make, övertogs av annan person 5 år</p>
---	---

Falun

8	<p><u>Per Olof Axmars enka</u> Änka år 1816 i Falun. Fortsatte verksamheten till 1817 då tryckeriet arrenderades av sonen Johan Adolf Axmar, som drev det till 1820. Änkan drev det sedan en kort tid till 1821. Mördad av sin son 1822, då denne var full. Firmanamn: Axmarska Boktryckeriet. Klemming och Nordin 1983, s 531. <i>1800-t</i> <i>Änka</i> <i>Ärvde efter make, son tog över</i> <i>1 och 1 år</i></p>
---	---

Filipstad

9	<p><u>Charlotte Florén</u> Född Bergius. Änka år 1860 efter F. G. Delphin i Filipstad. Drev tryckeriet vidare och gifte om sig med Jakob Viktor Florén år 1864. Florén dog 1876 och änkan fortsatte tryckeriet. Firmanamn: J. V. Floréns Enka. Klemming och Nordin 1983, s 574. <i>1800-t</i> <i>Änka</i> <i>Ärvde efter make, okänt</i> <i>4 och 6+ år</i></p>
---	---

Gävle

10	<p><u>Erika Dorothea Löf</u> Född Ehrenstedt. Änka efter Erik Gustaf Löf i Gävle år 1820. Fortsatte verksamheten till sin död 1821. Klemming och Nordin 1983, s 525. <i>1800-t</i> <i>Änka</i> <i>Ärvde efter make, dog</i> <i>1 år</i></p>
11	<p><u>Jeanette Linn</u> Änka år 1846 efter Johan Olof Linn. Hon fortsatte till 1847 då verksamheten övertogs av konstförväntan Olof Gustaf Forsberg. Klemming och Nordin 1983, s 525. <i>1800-t</i> <i>Änka</i> <i>Ärvde efter make, övertogs av annan person</i> <i>1 år</i></p>

Göteborg

12	<p><u>Anna Cornelisdotter</u> Änka år 1679 efter Tideman Grefwe i Göteborg. Gifte sig 1680 med Lars Lönbohm, vilken då tog över tryckeriet. Han dog sex år senare och hon gifte om sig 1686 med Jöns Rahm, som dog 1696. Hon gifte då om sig med Zacharias Hagemann. Hon dog 1721. Firmanamn: Grefwes Efterleverska (1679). Sal. Rahms Tryckeri (1696, 1697). Klemming och Nordin 1983, s 211. Engström 1983, s 32. <i>1600-t</i> <i>Änka</i> <i>Ärvde efter make, omgifte</i> <i>1 år</i></p>
13	<p><u>Johan Hagemanns enka</u></p>

	<p>Änka år 1727 i Göteborg. Drev tryckeriet vidare till 1730 med Lars Unge som faktor. Unge tog över tryckeriet 1730. Klemming och Nordin 1983, s 256. <i>1700-t</i> <i>Änka</i> Ärvde efter make, övertogs av annan person <i>3 år</i></p>
14	<p><u>Lars Unges enka</u> Änka år 1732 i Göteborg. Uppehöll rörelsen med hjälp av faktorer fram till sin död 1735. Klemming och Nordin 1983, s 256. <i>1700-t</i> <i>Änka</i> Ärvde efter make, dog <i>3 år</i></p>
15	<p><u>Elisabeth Hellman (1745-1805)</u> Änka 1773 efter Erik Stakberg i Göteborg. Bibehöll en kort tid tryckeriet och gifte om sig 1774 med Lars Wahlström. Klemming och Nordin 1983, s 257, 477. <i>1700-t</i> <i>Änka</i> Ärvde efter make, omgifte <i>-1 år</i></p>
16	<p><u>Geo. Löwegrens enka</u> Änka år 1833 i Göteborg med många minderåriga barn. Drev tryckeriet tillsammans med sonen, Carl Edvard Löwegren, till 1834. Klemming och Nordin 1983, s 479. <i>1800-t</i> <i>Änka</i> Ärvde efter make, okänt <i>1 år</i></p>
17	<p><u>Abr. Erikssons enka</u> Änka år 1834 i Göteborg. Drev tryckeriet till 1837, då det sista arbetet var slutfört varefter verksamheten lades ned. Klemming och Nordin 1983, s 482. <i>1800-t</i> <i>Änka</i> Ärvde efter make, nedlagt <i>3 år</i></p>
18	<p><u>Christian Petersens enka</u> Änka år 1867 efter en stentryckare i Göteborg. Fortsatte till 1869 då verksamheten övertogs av Gustav Adolf Granberg. Klemming och Nordin 1983, s 485. <i>1800-t</i> <i>Änka</i> Ärvde efter make, övertogs av annan person <i>2 år</i></p>

Halmstad

19	<p><u>Carl J Söderströms enka</u> Änka år 1851 i Halmstad. Fortsatte verksamheten till 1852 då tryckeriet övertogs av Christian Börjesson. Klemming och Nordin 1983, s 537. <i>1800-t</i> <i>Änka</i> Ärvde efter make, övertogs av annan person <i>-1 år</i></p>
----	---

Helsingborg

20	<p><u>Frans Anton Everlöfs enka</u> Änka år 1859 efter Frans Anton Everlöf. Hon fortsatte tryckeriet till 1863 då det inköptes av redaktören Fredrik Theodor Borg. Klemming och Nordin 1983, s 553. <i>1800-t</i> <i>Änka</i> <i>Ärvde efter make, sålt</i> <i>4 år</i></p>
----	---

Jönköping

21	<p><u>Maria Hultman</u> Dotter till boktryckaren Petter Hultman i Jönköping. Ärvde tryckeriet 1708 och gifte sig med Daniel Johan Wall 1709. Änka år 1711 och drev tryckeriet vidare till 1713, då hon gifte sig med Israel Falck. Dog 1726. Firmanamn: Sal. Daniel Walls Änckia. Klemming och Nordin 1983, s 259. Almqvist 1967, s 57. Holm 1940, s 61, 62. <i>1700-t</i> <i>Änka</i> <i>Ärvde efter make, omgifte</i> <i>2 år</i></p>
22	<p><u>Märta (eller Maria) Junbeck</u> Änka år 1732 efter Israel Falck i Jönköping, vars andra hustru hon var. Drev rörelsen till 1767 då sonen Nicklas Falck tog över. Firmanamn: Sal. Falcks Enckia. Klemming och Nordin 1983, s 259. Almqvist 1967, s 57. Holm 1940, s 62. <i>1700-t</i> <i>Änka</i> <i>Ärvde efter make, son tog över</i> <i>35 år</i></p>
23	<p><u>Sara Christina Falck (1741-1823)</u> Född Lindelöf (Lindlöf). Änka år 1788 (eller 1791 enligt Klemming och Nordin) efter Nicklas Falck i Jönköping. Drev rörelsen vidare till 1795 (eller 1796 enligt Klemming och Nordin) då hon gifte om sig med Johan Petter Marquard (eller Marquardt enligt Almqvist) vilken hon skilde sig från 1802. Sålde tryckeriet till Johan Per (eller Pehr enligt Klemming och Nordin) Lundström 1806. Klemming och Nordin 1983, s 259, 490, 491. Almqvist 1967, s 57, 58. Holm 1940, s 63, 64, 65. <i>1700-t</i> <i>Änka</i> <i>Ärvde efter make, sålt</i> <i>7 (eller 5 år enligt Klemming och Nordin) och 4 år</i></p>
24	<p><u>Nils Erik Lundströms enka</u> Änka år 1842 i Jönköping. Drev tryckeriet till 1845 då det köptes av J. Strandvall. Firmanamn: N. E. Lundströms Enka. Klemming och Nordin 1983, s 492. Holm 1940, s 77. <i>1800-t</i> <i>Änka</i> <i>Ärvde efter make, sålt</i> <i>3 år</i></p>
25	<p><u>Charlotta Lundgren</u> Änka år 1863 i Jönköping efter Carl Johan Lundgren. Fortsatte firman under ledning av Gustaf Lundin,</p>

	<p>en anställd. Dog 1889. Firmanamn: C. J. Lundgrens Enka. Klemming och Nordin 1983, s 494. Holm 1940, s 74, 75. 1800-t Änka Ärvde efter make, dog 26 år</p>
26	<p><u>Ebba Gustavia Ramsay</u> Änkefru som anlade ett tryckeri år 1878 i Villhelmsro i Jönköping, vilket brann 1881 och som därefter användes som tillfällighetstryckeri. Firmanamn: Vilhelms Minnes Tryckeri. Klemming och Nordin 1983, s 495. Holm 1940, s 82, 83. 1800-t Änka Startade företaget, okänt 3 år</p>

Kalmar

27	<p><u>Lorentz Lindeblads enka</u> Änka år 1773 efter Lorentz (Lars) Lindeblad i Kalmar. Innehade tryckeriet till 1775? Klemming och Nordin 1983, s 271. 1700-t Änka Ärvde efter make, okänt 2? år</p>
28	<p><u>Carl Fredrik Bergs hustru</u> Övertog tryckeriet efter sin man år 1827 och drev det till år 1833 då det såldes. Firmanamn: Carl Fredrik Bergs Tryckeri. Klemming och Nordin 1983, s 522. 1800-t Ej änka Annat förvärvssätt, sålt 6 år</p>

Karlskrona

29	<p><u>Johan Ludvig Happenius enka</u> Änka år 1737 i Karlskrona. Sammanfogade sitt tryckeri med Frans Filip Paulsens tryckeri. Han dog 1742 och hon fortsatte rörelsen till 1746 då hon avlät det till Johan Vinquist. Firmanamn: Kongl. Amiralitets-Boktryckeriet. Klemming och Nordin 1983, s 264. 1700-t Änka Ärvde efter make, sålt 4 år</p>
30	<p><u>Brita Christina Laurelia</u> Änka år 1754 efter Johan Vinquist i Karlskrona. Fortsatte tryckeriet och gifte sig 1758 med Anders Tranefelt, som dog 1766. Hon drev då tryckeriet vidare tills hennes dotter gifte sig 1769. Firmanamn: Kongl. Amiralitets-Boktryckeriet. Klemming och Nordin 1983, s 264. 1700-t Änka Ärvde efter make, övertogs av annan person</p>

	<i>4 och 3 år</i>
31	<p><u>Maria Christina Vinguist</u> Gifte sig med Paul Strandell 1769 och blev änka efter honom 1785 (?). Gifte sig 1790 med Carl Fromhold Svinhufvud, som dog 1818. Hon drev tryckeriet till sin död 1821. Levde i Karlskrona. Firmanamn: K. Amiralitets-Boktryckeriet, hos Maj. Och Ridd. Swinhufvuds Enka. Klemming och Nordin 1983, s 264, 265, 501. 1700-t Änka Ärvde efter make, omgifte 5 och 3 år</p>
32	<p><u>Beata Ulrika Gyllenskepp</u> Född Hallén. Änkefru som 1821 fick arva ett tryckeri i Karlskrona (se nr. 28). Gifte sig samma år med Per Erik Flygare, som dog 1837. Änkan drev det vidare till 1850, då det övertogs av hennes brorssöner. Firmanamn: P. E. Flygares Enka. Klemming och Nordin 1983, s 501. 1800-t Änka Ärvde efter annan person, övertogs av annan person 13 år</p>

Kristianstad

33	<p><u>Sigrid Lang</u> Gift med och skild från Herman Lang. Drev makens firma från 1871 till 1873 då det köptes av Ljunggren. Firmanamn: Langska Boktryckeriet. Klemming och Nordin 1983, s 539. 1800-t Ej änka Annat förvärvssätt, övertogs av annan person 2 år</p>
----	---

Landskrona

34	<p><u>Enkefru D. Pettersson</u> Stadskassören C. F. Sjöberg överlät tryckeriet till henne år 1880 och hon överlämnade utgivandet av tidningen <i>Utkiken</i> till sin släkting handlanden J. F. Hjort, vilken för hennes räkning drev tryckeriet vidare. Firmanamn: Utkikens tryckeri. Klemming och Nordin 1983, s 562. 1800-t Änka Övertogs från annan person, okänt 3+ år</p>
----	--

Linköping

35	<p><u>Kempes enka</u> Änka år 1700 efter Ephrahim Kempe i Linköping. Förestod tryckeriet till 1715 då Petter Hansson Pilecan tog över. Firmanamn: Linköpings gymnasii-tryckeri. Klemming och Nordin 1983, s 252. 1700-t Änka Ärvde efter make, övertogs av annan person 15 år</p>
36	<u>Björckegrens enka</u>

	<p>Änka år 1757 efter Gabriel Björckegren i Linköping. Innehade tryckeriet fram till 1795. Hade faktorer till hjälp som drev verksamheten. Firmanamn: Linköpings gymnasii-boktryckeri. Klemming och Nordin 1983, s 252. 1700-t Änka Ärvde efter make, okänt 38 år</p>
37	<p><u>Fridolf Wallins enka</u> Änka år 1876 i Linköping. Fortsatte tryckeriet till 1880 varefter det övertogs av Ridderstad. Firmanamn: Fridolf Wallins Boktryckeri. Klemming och Nordin 1983, s 471. 1800-t Änka Ärvde efter make, övertogs av annan person 4 år</p>

Malmö

38	<p><u>Sven Lundströms enka</u> Änka år 1850 i Malmö. Drev verksamheten till årets slut, då tryckeriet upphörde. Firmanamn: Berlingska Boktryckeriet. Klemming och Nordin 1983, s 546. 1800-t Änka Ärvde efter make, nedlagt -1 år</p>
39	<p><u>B. A. Cronholms enka</u> Änka år 1871 i Malmö. Fortsatte verksamheten en kort tid varefter Förlagsaktiebolaget tog över. Firmanamn: Cronholm & Jungbeck. Klemming och Nordin 1983, s 547. 1800-t Änka Ärvde efter make, övertogs av annan person -1 år</p>
40	<p><u>Mathilda Bååth</u> Född Stevenius. Änka år 1879 efter C. M. Bååth i Malmö. Drev tryckeriet till 1880, då det såldes till C. G. Forssell. Firmanamn: C. M. Bååths Boktryckeri. Klemming och Nordin 1983, s 548. 1800-t Änka Ärvde efter make, sålt 1 år</p>

Mariestad

41	<p><u>Lovisa Leverentz</u> Född Strahlberg. Änka år 1816 efter F. J. Leverentz i Mariestad. Fortsatte firman och gifte sig med J. Brobäck, som dog 1836, varefter hon fortsatte firman. Firmanamn: F. D. Leverentzska Boktryckeriet. Klemming och Nordin 1983, s 549. 1800-t Änka Ärvde efter make, okänt 1 och ? år</p>
----	---

Motala

42	<p><u>Amanda Lundberg</u> Född Renhult. Änka år 1882 efter Johan Vilhelm Lundberg. Fortsatte tryckeriet och utgivandet av <i>Motala Tidning</i>. Firmanamn: J. V. Lundbergs Enka. Klemming och Nordin 1983, s 586. <i>1800-t</i> <i>Änka</i> <i>Ärvde efter make, okänt</i> <i>1+ år</i></p>
----	--

Norrköping

43	<p><u>Sara Johanna Jonsson</u> Änka år 1802 efter Adolf Fredrik Raam i Norrköping. Fortsatte tryckeriet, som drabbades av våld 1811, till sin död 1839, då tryckeriet övergick till hennes dotterson Johan Fredrik Christian Törnequist. Firmanamn: Ad. Fr. Raams Enka. Klemming och Nordin 1983, s 496, 497. <i>1800-t</i> <i>Änka</i> <i>Ärvde efter make, dog</i> <i>37 år</i></p>
----	---

Norrtälje

44	<p><u>Frederika Georgina Hallin</u> Fröken som tog över ett tryckeri i Norrtälje år 1868 och som drev det till 1870 varefter det återtog av den förre ägaren Johan Carl Emil Werner. Klemming och Nordin 1983, s 565. <i>1800-t</i> <i>Ej änka</i> <i>Annat förvärvssätt, övertogs av annan person</i> <i>2 år</i></p>
45	<p><u>Elsie Johnsson</u> Fröken som övertog ett tryckeri i Norrtälje år 1881. Klemming och Nordin 1983, s 565. <i>1800-t</i> <i>Ej änka</i> <i>Annat förvärvssätt, okänt</i> <i>? år</i></p>

Sala

46	<p><u>G. A. Lindgréns enka</u> Änka år 1876 efter Gustaf Adolf Lindgrén. Drev tryckeriet vidare till år 1878, då det såldes till C. V. O. Ringström. Firmanamn: G. A. Lindgréns boktryckeri. Klemming och Nordin 1983, s 582. <i>1800-t</i> <i>Änka</i> <i>Ärvde efter make, sålt</i> <i>2 år</i></p>
----	---

Skara

47	<p><u>Catharina Elisabet Möller</u> Änka år 1753 efter Herman Arnold Möller i Skara. Innehade tryckeriet till 1766 då hon överlät det på sin bror Johan von Cölln. Firmanamn: Gymnasii-boktryckare. Kongl. Privil. Tryckeriet. Klemming och Nordin 1983, s 261. 1700-t Änka Ärvde efter make, övertogs av annan person 13 år</p>
48	<p><u>Johanna Magdalena Pettersson</u> Änka år 1863 efter Johan Petter Pettersson i Skara. Drev tryckeriet vidare under ledning, först av K. A. Holm och sedan av sonen Karl Anders Pettersson till hans död 1876, varefter den förres bror Knut Pettersson tog över och fortsatte skötseln av firman. Firmanamn: Pettersonska Boktryckeriet. Klemming och Nordin 1983, s 496, 568. 1800-t Änka Ärvde efter make, övertogs av annan person 13 år</p>

Stockholm

49	<p><u>Anna Fabri</u> Änka år 1496 efter Johannes Fabri. Klemming och Nordin 1983, s 147. 1400-t Änka Ärvde efter make, okänt 1 år</p>
50	<p><u>Gutterwitz' enka</u> Änka år 1610 efter Andreas Gutterwitz. Fortsatte verksamheten fram till 1613, då hennes andel såldes och tryckeriet, som var det kungliga boktryckeriet, gavs till Uppsala akademi samma år. Klemming och Nordin 1983, s 157, 178, 179. 1600-t Änka Ärvde efter make, sålt 3 år</p>
51	<p><u>Christina Mårtensdotter Klinck</u> Änka år 1610 efter Anund Olofsson Helsing. Drev det vidare till 1613 då hon gifte sig med Ignatius Meurer, som då blev ägare till tryckeriet. Han drev det vidare till sin död 1672. Klemming och Nordin 1983, s 158. 1600-t Änka Ärvde efter make, omgifte 3 år</p>
52	<p><u>Henrich Keysers Enckia</u> Änka år 1663 efter Henrik Keyser, den förste av tre med samma namn, i Stockholm. Drev verksamheten under det namnet en kort tid samma år. Sonen blev ägare till tryckeriet samma år och övertog driften av det 1670. Hon dog någon gång före eller under det året. Firmanamn: Henrich Keysers Enckia. Klemming och Nordin 1983, s 167. 1600-t Änka Ärvde efter make, son tog över 7 år</p>
53	<p><u>Maria Matras</u></p>

	<p>Änka år 1668 efter Georg Hantsch i Stockholm. Fortsatte en kort tid rörelsen i eget namn tills hon gifte om sig med Nils (Niclas enligt Lindahl) Wankijf. Denne dog 1689, varefter rörelsen fortsattes under namnet Salig Wankijfs Enka fram till 1705. Firmanamn: Salig Wankijfs Enka. Klemming och Nordin 1983, s 174, 175, 224. Lindahl 1990, s 11, 25, 42. 1600-t Änka Ärvde efter make, okänt 1 och 16 år</p>
54	<p><u>Walls Änckia</u> Änka år 1692 efter Lars Hansson Wall i Stockholm. Fortsatte rörelsen till 1693. Tryckeriet övertogs av O. Enaeus. Firmanamn: Walls Änckia. Klemming och Nordin 1983, s 176. 1600-t Änka Ärvde efter make, övertogs av annan person 1 år</p>
55	<p><u>Elisabeth Gadde</u> Änka år 1695 efter Johan Billingsley i Stockholm. Fortsatte firman med hjälp av faktorer. Tryckeriet köptes 1700 av faktorn Laurelius. Firmanamn: Sahl. Johan Georg Eberdtz Tryckeri. Klemming och Nordin 1983, s 175, 223. Lindahl 1990, s 14. 1600-t Änka Ärvde efter make, övertogs av annan person 5 år</p>
56	<p><u>Catharina Höök (1650-1727)</u> Änka år 1699 efter Henrich Keyser II i Stockholm. Drev verksamheten med hjälp av faktorn Johan Emanuel Balduin (i Klemming och Nordin kallad Joh. Ernst Balduin). Från år 1713 drev hon tryckeriet tillsammans med sin son från ett tidigare äktenskap, Aron Holm. År 1716 övertog Holm tryckeriet. Tryckeriet brann år 1723 och hon dog år 1727. Firmanamn: Keyzers Arvingar. Klemming och Nordin 1983, s 173, 223. Romaeus Bertelman, Lisa 1998. 1700-t Änka Ärvde efter make, son tog över 17 år</p>
57	<p><u>Sara von Holtz</u> Änka år 1705 efter Nathanael Goldenau i Stockholm. Gifte sig med Julius Georg Matthiae år 1706. Han dog 1716. 1717 gifte hon sig med Johan Laurentius Horrn. Firmanamn: Goldenaus tryckeri. Antiquitets-arkivets boktryckare. Klemming och Nordin 1983, s 177, 223, 226, 227. 1700-t Änka Ärvde efter make, omgifte 1 och 1 år</p>
58	<p><u>Michael Laurelius enka</u> Änka år 1719 efter Michael Laurelius i Stockholm. Tryckeriet fortgick en kort tid i hennes namn, varefter det avyttrades till A. Björkman. Firmanamn: Sahl. Johan Georg Eberdtz Tryckeri. Klemming och Nordin 1983, s 223. 1700-t Änka</p>

	<i>Ärvde efter make, sålt 1 år</i>
59	<u>Anders Björkmans enka</u> Änka år 1728 efter Anders Björkman i Stockholm, vars andra hustru hon var. Fortsatte verksamheten till 1731, då hon gifte sig med Petter Jöransson Nyström, som då blev ägare till tryckeriet. Firmanamn: Sahl. Johan Georg Eberdtz Tryckeri. Klemming och Nordin 1983, s 227, 228. <i>1700-t Änka Ärvde efter make, omgifte 3 år</i>
60	<u>Vilhelmina Indebetou</u> Änka år 1730 efter Henrik Christofer Merckell i Stockholm. Fortsatte tryckeriet till 1747, då hon dog. Hade tryckerier, som maken startat, i både Stockholm och i Åbo. Klemming och Nordin 1983, s 226, 236, 255. <i>1700-t Änka Ärvde efter make, dog 17 år</i>
61	<u>Catharina Stjerncrona</u> Änka år 1735 efter Johan Henrik Werner i Stockholm. Rörelsen fortsatte till 1738 då Peter Momma tog över tryckeriet. Firmanamn: Kongl. Boktryckeriet. Klemming och Nordin 1983, s 225, 228, 229. <i>1700-t Änka Ärvde efter make, övertogs av annan person 3 år</i>
62	<u>Rachel Speck</u> Änka år 1738 efter Benjamin Gottlieb Schneider i Stockholm. Drev tryckeriet vidare till 1739 då hon gifte sig med Lorentz Ludvig Grefing. Dog 1769 vid 90 års ålder. Klemming och Nordin 1983, s 227, 236. <i>1700-t Änka Ärvde efter make, omgifte 1 år</i>
63	<u>Helena Indebetou.</u> Änka år 1741 efter Johan Laurentius Horn i Stockholm, vars andra hustru hon var. Drev verksamheten vidare till 1742 då hon gifte sig med Lars Salvius. Firmanamn: Antiquitets-arkivets boktryckare. Klemming och Nordin 1983, s 227, 236. <i>1700-t Änka Ärvde efter make, omgifte 1 år</i>
64	<u>Sara Kumblin</u> Änka år 1775 efter Lars Kumblin i Stockholm. Drev tryckeriet vidare tills hon gifte sig med C. G. Cronland. Han dog 1802 och tryckeriet var utbudet till försäljning 1805. Firmanamn: Kumblinska Tryckeriet. Klemming och Nordin 1983, s 245, 393, 409. <i>1700-t Änka Ärvde efter make, sålt 1(?) och 3 år</i>
65	<u>Elsa Fouggt (1744-1826)</u> Dotter till Peter Momma. Änka år 1782 efter Henrik Fouggt i Stockholm. Fortsatte verksamheten till 1811 då hon överlämnade tryckeriet till sin son. Firmanamn: H. Fougts Enka, Kongl. Boktryckeriet. Klemming och Nordin 1983, s 243, 393, 400, 401, 402.

	<p>1700-t Änka Ärvde efter make, son tog över 29 år</p>
66	<p><u>Maria Susanna Lange</u> Född Behle. Änka 1792 efter Johan Georg Lange i Stockholm. Fortsatte verksamheten fram till 1806, då hon sålde delar av, eller hela, tryckeriet. Dog 1813. Firmanamn: J. G. Langes Enka. Klemming och Nordin 1983, s 238, 393, 394. 1700-t Änka Ärvde efter make, sålt 14 år</p>
67	<p><u>Beata Schiöström</u> Änka år 1809 efter Carl Schiöström i Stockholm. Herman Battram tog över tryckeriet ett par månader senare. Firmanamn: Kongl. Ordensboktryckeriet. Klemming och Nordin 1983, s 406. 1800-t Änka Ärvde efter make, övertaget av annan person -1 år</p>
68	<p><u>Johan Petter Marquards enka</u> Änka år 1816 i Stockholm. Fortsatte till 1820 då hon gifte sig med Carl Fredrik Berglund, vilken gjorde konkurs år 1821 varvid hon fick ta över verksamheten igen. Han dog 1823 och hon fortsatte tryckeriet till 1831 då det såldes till N. M. Lindh i Örebro. Firmanamn: Marquardska Tryckeriet. Klemming och Nordin 1983, s 417. 1800-t Änka Ärvde efter make, sålt 4 år och 8 år</p>
69	<p><u>Enkan C. E. Gadelius</u> Mor till Anders Gadelius i Stockholm som dog 1819. Hon övertog tryckeriet tillsammans med sin andre son Erik Gadelius. Rörelsen fortsatte till 1820, då tryckeriet övertogs av Fredrik Bogislaus Nestius. Klemming och Nordin 1983, s 398. 1800-t Änka Ärvde efter annan person, övertaget av annan person -1 år</p>
70	<p><u>Johan Petter Lindhs enka</u> Änka år 1820 i Stockholm. Drev verksamheten till 1821 då hon sålde det till Per Adolf Norstedt. Firmanamn: J. P. Lindhs Enka. Klemming och Nordin 1983, s 395. 1800-t Änka Ärvde efter make, sålt -1 år</p>
71	<p><u>Fredrik Bogislaus Nestius' enka</u> Änka år 1829 i Stockholm. Drev det vidare en period och sålde det i slutet av samma år till Lars Johan Hierta. Firmanamn: F. B. Nestii Enka. Klemming och Nordin 1983, s 389. 1800-t Änka Ärvde efter make: sålt -1 år</p>
72	<p><u>Magnus Gabriel Lundbergs enka</u></p>

	<p>Änka år 1832 i Stockholm. Hon tryckte färdigt det påbörjade arbetet och sålde sedan tryckeriet till Ludvig Westerberg. Dog 1850. Firmanamn: M. G. Lundbergs Enka. Klemming och Nordin 1983, s 436. 1800-t <i>Änka</i> <i>Ärvde efter make, sålt</i> <i>1(?) år</i></p>
73	<p><u>Maria Lundman</u> Ärvde ett tryckeri 1837 i Stockholm. Gifte sig med Carl Fredrik Björklund. Firmanamn: Hörbergiska Boktryckeriet. Klemming och Nordin 1983, s 434. 1800-t Ej änka <i>Ärvde efter annan person, gifte</i> <i>? år</i></p>
74	<p><u>Ludvig Öbergs enka</u> Änka år 1845 i Stockholm. Innehade tryckeriet, som sköttes av sonen Ludvig Teodor Öberg fram till 1848 då det köptes av Per Adolf Huldberg. Klemming och Nordin 1983, s 424. 1800-t Änka Ärvde efter make, sålt <i>3 år</i></p>
75	<p><u>Edla Larsson</u> Övertog ett tryckeri år 1875 och drev det till 1879, då det övergick till Fr. Lund och N. A. Andersson. Klemming och Nordin 1983, s 455. 1800-t <i>Ej änka</i> <i>Annat förvärvssätt, övertogs av annan person</i> <i>4 år</i></p>
76	<p><u>Emma Svensson</u> Maken Johan Vilhelm Svensson anlade ett tryckeri i hennes namn år 1876 och drev det till 1878 då det övertogs av Sörstafors pappersbruk. Klemming och Nordin 1983, s 455. 1800-t <i>Ej änka</i> <i>Annat förvärvssätt, övertogs av annan person</i> <i>2 år</i></p>
77	<p><u>Påhlssons enka</u> Änka år 1877 efter B. O. Påhlsson i Stockholm. Tryckeriet fortsattes av henne och E. A. J. Callmejer fram till 1882, då han tog över det ensam. Firmanamn: Associations-Boktryckeriet. Klemming och Nordin 1983, s 425. 1800-t Änka <i>Ärvde efter make, övertogs av annan person</i> <i>5 år</i></p>
78	<p><u>Johan Villhelm Holms enka</u> Änka år 1882 i Stockholm. Fortsatte tryckeriet fortfarande då Klemming och Nordin skrev detta. Klemming och Nordin 1983, s 455. 1800-t Änka <i>Ärvde efter make, okänt</i> <i>1+ år</i></p>
79	<p><u>Karolina Emilina Euphrosyne Blom</u> Född Fahlstedt. Änka som år 1883 anlade ett accidenstryckeri i Stockholm, vilket Lars Johan Lindqvist övertog senare samma år. Klemming och Nordin 1983, s 458.</p>

	<p>1800-t Änka Startade företaget, övertogs av annan person -1 år</p>
--	--

Strängnäs

80	<p><u>Johan (Jöns) Rönbergs enka</u> Änka år 1707 i Strängnäs. Drev tryckeriet vidare med Dieter Krahn som faktor. Firmanamn: Gymnasii-Boktryckare. Klemming och Nordin 1983, s 251. 1700-t Änka Ärvde efter make, okänt ? år</p>
81	<p><u>Balthazar Widmans enka</u> Änka år 1713 i Strängnäs. Firmanamn: Gymnasii.Boktryckare. Klemming och Nordin 1983, s 251. 1700-t Änka Ärvde efter make, okänt ? år</p>
82	<p><u>Anders Laurelius' enka</u> Änka år 1736 i Strängnäs. Hade tryckeriet 1737-1738. Gifte om sig med Lars Arvidsson Collin 1738. Firmanamn: Kongl. Coll. Boktryckare. Klemming och Nordin 1983, s 251. 1700-t Änka Ärvde efter make, omgifte 2 år</p>

Sundsvall

83	<p><u>Hollners enka</u> Änka år 1855 efter A. E. Hollner i Sundsvall. Fortsatte tryckeriet tillsammans med makens kompanjon, C. M. Berg, till 1860 då det övertogs av P. G. Jansson. Firmanamn: A. E. Hollners & co. Klemming och Nordin 1983, s 566. 1800-t Ärvde efter make, övertogs av annan person 5 år</p>
----	--

Södertälje

84	<p><u>Fredrika Rossander</u> Ärvde tryckeri år 1880 i Södertälje av sin far, Per Fredrik Rossander. Sålde det i slutet av samma år till Södertälje Boktryckeri-Aktiebolag. Klemming och Nordin 1983, s 583. 1800-t Ej änka Ärvde efter annan person, sålt -1 år</p>
----	---

Uddevalla

85	<p><u>Elsa Johanna Johnsson</u> Änka år 1833 efter Anders Johnsson i Uddevalla. Drev tryckeriet till 1834 då det övertogs av Anders Magnus Hallgren. Klemming och Nordin 1983, s 555. 1800-t Änka Ärvde efter make, övertogs av annan person 1 år</p>
----	---

Uppsala

86	<p><u>Charlotta Beata Mentzer</u> Änka år 1738 efter Johan Höjer i Uppsala. Drev verksamheten vidare tills hon gifte sig 1739 med Olof Wikblad, som dog samma år. Hon fortsatte verksamheten med hjälp av faktorer fram till 1751, då sonen i det första giftet, Lorens Magnus Höjer, tog över. Firmanamn: Salig Johan Höjers Enka. Akademiska Tryckeriet. Klemming och Nordin 1983, s 249, 250. 1700-t Änka Ärvde efter make, son tog över 1 och 12 år</p>
87	<p><u>Catharina Elisabeth Edman</u> Änka år 1791 efter Johan Edman i Uppsala. Drev tryckeriet fram till 1794 då sonen Johan Fredrik Edman tog över. Klemming och Nordin 1983, s 250. 1700-t Änka Ärvde efter make, son tog över 3 år</p>
88	<p><u>Emanuel Bruzelius' enka</u> Änka år 1832 i Uppsala. Drev verksamheten vidare tillsammans med sonen Elis Emanuel Bruzelius till 1833 då tryckeriet övertogs av Sv. P. Leffler. Klemming och Nordin 1983, s 460. 1800-t Änka Ärvde efter make, övertogs av annan person 1 år</p>
89	<p><u>Amanda Virginia Törnequist</u> Gift med Emil Otto Christian Törnequist i Uppsala, vars tryckeri hon hade övertagit år 1881 på grund av hans sjuklighet. Han dog 1884. Firmanamn: Uppsala-Postens Tryckeri. Klemming och Nordin 1983, s 463. 1800-t Ej änka Annat förvärvsätt, okänt 1+ år</p>

Vasa

90	<p><u>Anna Christina Londicier</u> Änka år 1804 efter Georg Vilhelm Londicier i Vasa. Drev tryckeriet fram till 1807 då det togs över av sonen Carl Anton Londicier. Klemming och Nordin 1983, s 531. 1800-t Änka Ärvde efter make, son tog över</p>
----	--

	3 år
--	------

Viborg

91	<p><u>Mathias Syngmans enka</u> Änka år 1697 i Viborg. Tryckeriet sköttes därefter i hennes namn till och med 1704. Klemming och Nordin 1983, s 222, 260. 1600-t Änka Ärvde efter make, okänt 7 år</p>
----	--

Visby

92	<p><u>Jeanette Christiernin</u> Född Gardell. Gift med Gustaf Christiernin i Visby. Drev firman 1829 i Visby, i dennes frånvaro. Dock nedlades firman och vilade till 1832. Klemming och Nordin 1983, s 544. 1800-t Ej änka Annat förvärvssätt, nedlagt 1 år</p>
----	--

Vänersborg

93	<p><u>Anna Kajsa Svanholm</u> Född Sauerbier. Änka år 1782 efter Sigvard Svanholm i Vänersborg. Drev tryckeriet till 1788. Dog 1791. Klemming och Nordin 1983, s 273. Västgöta-Dal 1983, s 121. Lundstedt 1895, s 209. Cedergrens arkiv i Vänersborgs museum. 1700-t Änka Ärvde efter make, nedlagt 6 år</p>
----	---

Västerås

94	<p><u>Georg Urbans enka</u> Änka år 1731 i Västerås. Gifte sig 1732? med Jakob Erdman Bucholtz, som dog 1737, varefter hon fortsatte tryckeriet till 1739 då Peter Momma tog över. Firmanamn: Gymnasii-Boktryckeri . Klemming och Nordin 1983, s 251. 1700-t Änka Ärvde efter make, övertogs av annan person 1 och 2 år.</p>
95	<p><u>Anna Maria Lengren</u> Gift Devall. Änka år 1747 efter Peter Devall i Västerås. Drev rörelsen vidare till 1751 med hjälp av Johan Laurentius Horrn d.y., vilken hon gifte sig med 1752. Hon dog tio veckor efter bröllopet. Firmanamn: Gymnasii-Boktryckeri . Klemming och Nordin 1983, s 251, 463. 1700-t Änka Ärvde efter make, omgifte 4 år</p>

Växjö

96	<p><u>Vrigseens enka</u> Änka år 1790 efter Anders Vrigseen i Växjö. Drev firman tillsammans med Anders Thetzell fram till 1793 då hon gifte sig med Johan Hultman. Firmanamn: A. Thetzell och Vrigseens Enka. Klemming och Nordin 1983, s 266, 267. Bringéus 1998, s 10. 1700-t Änka Ärvde efter make, omgifte 3 år</p>
97	<p><u>Christina Catharina Thetzell (1755-1829)</u> Född Hempell. Änka år 1798 efter Anders Thetzell. Drev tryckeriet tillsammans med Johan Hultman fram till 1799. Drev ensam tryckeriet fram till 1802 då Sven Rask gifte sig med hennes dotter och övertog en del av tryckeriet. Firmanamn: J. Hultman och Thetzells Enka. Klemming och Nordin 1983, s 267, 393, 503. Bringéus 1998, s 10-13. 1700-t Änka Ärvde efter make, övertogs av annan person 4 år</p>
98	<p><u>Beata Catherina Rask (1776-1853)</u> Född Thetzell. Gift med Sven Rask i Växjö 1803. Han dog 1819 och hon drev det vidare till 1840 då det köptes av A. Wikbom. Firmanamn: Swen Rasks Enka. Klemming och Nordin 1983, s 503-504. Bringéus 1998, s 10, 12, 16-17. 1800-t Änka Ärvde efter make, sålt 21 år</p>
99	<p><u>Carolina Henriksson</u> Änka år 1849 efter Anders Gustav Deurell i Växjö. Fortsatte firman till 1853 då det köptes av Henrik Samuel Cederschiöld. Firmanamn: A. G. Deurells Enka. Klemming och Nordin 1983, s 505. Bringéus 1998, s 25. 1800-t Änka Ärvde efter make, sålt 4 år</p>
100	<p><u>Andriette Ljungström</u> Född Fornander. Änkefru som övertog ett tryckeri år 1870 i Växjö efter sonens, Edvard Ljungström, död. Drev det tillsammans med sonens änka och syster till 1878, då hon dog. Firmanamn: Edvard Ljungströms Arfvingar. Klemming och Nordin 1983, s 505. 1800-t Änka Ärvde efter annan person, dog 8 år</p>
101	<p><u>Edvard Ljungströms enka</u> Änka år 1870 i Växjö. Drev tryckeriet tillsammans med sin svärmor och svägerska fram till 1878 då svärmodern dog. 1879 köptes tryckeriet av Otto Sporsén. Firmanamn: Edvard Ljungströms Arfvingar. Klemming och Nordin 1983, s 505. 1800-t Änka</p>

	<i>Ärvde efter make, sålt</i> <i>8 år</i>
102	<u>Edvard Ljungströms syster</u> Syster till Edvard Ljungström som dog 1870. Drev tryckeriet tillsammans med sin mor och sin svägerska fram till moderns död 1878. 1879 köptes tryckeriet av Otto Sporsén. Firmanamn: Edvard Ljungströms Arfvingar. Klemming och Nordin 1983, s 505. <i>1800-t</i> Ej änka <i>Ärvde efter annan person, sålt</i> <i>8 år</i>

Åbo

103	<u>Ingeborg Pedersdotter</u> Änka år 1653 efter Peder Eriksson Wald i Åbo. Fortsatte firman till 1654 då hon gifte sig med Peter Hansson i Åbo. Firmanamn: typis Acad. apud viduam. Petri Wald. Klemming och Nordin 1983, s 205. Lindahl 1990, s 8-9. <i>1600-t</i> <i>Änka</i> <i>Ärvde efter make, omgifte</i> <i>1 år</i>
104	<u>Maria Lilius</u> Änka år 1779 efter Johan Cristoffer Frenckell (I) i Åbo. Förekom som firma åren 1779-1785 fast C. Hising ägde större delen av tryckeriet. Dog 1800, sjuttiofem år gammal. Klemming och Nordin 1983, s 254. <i>1700-t</i> <i>Änka</i> <i>Ärvde efter make, övertogs av annan person.</i> <i>6 år</i>

Ängelholm

105	<u>Carolina Damm</u> Sonen Fil. D:r Joh. Damm anlade år 1857 ett tryckeri i sin moders namn och utgav därifrån <i>Engelholms Tidning</i> . Tryckeriet övertogs år 1858 av Faktor I. D. A. Müller. Firmanamn: Engelholms Boktryckeri. Klemming och Nordin 1983, s 581. <i>1800-t</i> <i>Ej änka</i> <i>Annat förvärvssätt, övertogs av annan person</i> <i>1 år</i>
106	<u>Maria Fagerström</u> Köpte tryckeri år 1881 i Ängelholm. Det förestods av Jakob Fagerström. Firmanamn: Norra Skånes Tryckeri. Klemming och Nordin 1983, s 581. <i>1800-t</i> Ej änka <i>Köpte, okänt</i> <i>? år</i>

Örebro

107	<u>Ulla Justina Lindh</u> Född Öijer. Änka år 1835 efter Nils Magnus Lindh i Örebro. Verksamheten drevs för hennes och övriga arvingars räkning av sonen Pehr Magnus Lindh fram till dennes död 1843. Sedan drevs det av Björkbom och därefter av Bohlin fram till 1868 då han köpte det.
-----	--

	<p>Firmanamn: N. M. Lindhs Boktryckeri. Klemming och Nordin 1983, s 516. 1800-t Änka Ärvde efter make, sålt 33 år</p>
108	<p><u>Anna Maria Lindh</u> Gift Holst. Dotter till Nils Magnus Lindh. Gift med C. L. Holst. Firmanamn: N. M. Lindhs Boktryckeri. Klemming och Nordin 1983, s 516. 1800-t Ej änka Ärvde efter annan person, sålt 33 år</p>

12. BILAGA B. ORDFÖRKLARINGAR

Bönhasar	Personer som utövade ett hantverk utan att tillhöra skrået. (<i>Ordbok öfver svenska språket utgivet af Svenska Akademien 1925</i> , s B 4886).
Censor librorum	Titeln på den person som hade överinseendet över tryckerierna. Ämbetet inrättades 1686 och kallades censura librorum. Ämbetsinnehavarens titel var censor librorum. Censorn skulle utöva censuren över litteraturen och se till att inga skadliga skrifter trycktes, såldes eller infördes från utlandet. Han skulle också visitera tryckerierna och kontrollera vad som trycktes av både nya och gamla verk. Dessutom skulle han föra ett register över de bokprivilegier som utfärdats av Kunglig Majestät, samt språkligt och estetiskt granska alla arbeten som lämnats in till censur. (Bring 1943, s 60).
Faktor	Benämning på arbetsledare eller verkstadsföreståndare i allmänhet, numera bara på arbetsledare eller teknisk ledare i ett tryckeri eller ett sätteri. (<i>Nationalencyklopedin</i> , band 6.- Höganäs, 1991, s 106).
Fruentimmer	Även fruentimmer, fruentimber. Benämning för kvinna av förnäm börd på 1700- och 1800-talen. (<i>Svensk etymologisk ordbok</i> 1980, s 240).
Gesäll	Yrkesskicklig arbetare, främst inom hantverket, som avlagt gesällprov. Kallades även för konstförvant. (<i>Nationalencyklopedin</i> , band 7.- Höganäs, 1992, s 442).
Kanslikollegium	En statlig institution som förberedde och behandlade utrikes och inrikes ärenden åt kungen. Granskade även boktryckarnas verksamhet och censurerade det som kom från deras pressar. (<i>Norstedts uppslagsbok</i> , 1999, s 613).
Konstförvant	Annan benämning på gesäll. Ordet användes istället för gesäll under 1700-talet och även långt in på 1800-talet. (Bring 1943, s 60).
Odling	Kultur och bildning. Allmän betydelse från 1790-talet. (Östholm 2000, s 25).
Resolution	Beslut som fattats vid kongress eller annat möte. (<i>Svenska akademiens ordbok</i> , 1959, s 1434-1438).

Riksdaler	Myntenhet. 1 riksdaler = 48 skilling. (<i>Norstedts uppslagsbok</i> , 1999, s 1072).
Riksdaler specie	Riksdaler silvermynt. (<i>Norstedts uppslagsbok</i> , 1999, s 1278).
Riksdaler banco	Banksedel. (<i>Norstedts uppslagsbok</i> , 1999, s 1072).
Riksdaler riksgäld	Riksgäldssedel. (<i>Norstedts uppslagsbok</i> , 1999, s1072).
Runstycke	Kopparmynt. 1 runstycke = 12 skilling. (<i>Norstedts uppslagsbok</i> , 1999 s 1098).
Skilling	Myntenhet. (<i>Norstedts uppslagsbok</i> , 1999, s 1179).
Specie	Silvermynt. (<i>Norstedts uppslagsbok</i> , 1999, s 1208).
Vitter	Klok, vettig, kunnig. Bämningen vitter har under 1700-talet skiftat i betydelse. Från 1700-talets början var betydelsen allmän humanistisk bildning (historia, språkkunskap etc) som här avses i kombination med skönhetssinne. Betydelsen var närmast att ”förena nytta med nöje” enligt upplysningstidens ideal. (<i>Nordisk familjebok : konversationslexikon och realencyklopedi</i> , band 32.- Stockholm, 1921, spalt 885). Betydelsen av vitter från 1700-talets slut är skönlitteratur, det vill säga vältalighet, dikt och prosa. (Ibid. spalt 886).
Vådeld	Eld som uppkommit genom olyckshändelse, alltså en ej uppsåtligt vållad brand. (Östergren, Olof, <i>Nusvensk ordbok</i> .- Stockholm, 1968, s 1149).

13. BILAGA C. TRYCKLISTOR FRÅN KONGL. TRYCKERIET

Trycklista 1782 (utdrag ur originallistan med kommentarer)

Opera

"Cora och Alonzo. Opera; i 3 Akter; första gången upförd då den nya Kongl. Theatern första gången öppnades d. 30 Sept. 1782, bland högtidligheterna efter Hennes Kongl. Maj:ts Drottningens kyrkotagning. Häftad." (16 skilling).

Romaner

- "Öskgötha Förstens Harald Ulfssons händelser; Moralisk Dikt af Edv. Gyldenstolpe, Major m. m." (8:o, 16 skilling).
- "Den alpiska herdinnan" (8:o, 3 skilling).
- "En Svensk Grefwes besynnerliga händelser." (8:o, 9 skilling).
- "Den uplyste Regements Chefen." (8:o, 1 skilling).
- "Den Svenska Grefwinnan, af Sellert. Öfversättning. Andra Uplagan." (8:o, 8 skilling).

Tal

"Åminnelse-Tal öfver framledne General Lieutenanten m. m. Gref Maurits Casimir Leuwenhaupt ... af Friherre Ad. Fr. Barnekow, Kamarherre" (2 skilling).

Blandat

- "Kort inledningskapitel till Den svenska historien och statskunskapen...3:dje Uplagan, å nyo öfversedd och förbättrad...", (8:o, 8 skilling).
- Skrift på latin (8:o, 24 skilling).

Kungörelser och liknande

- "Kongl. Commerce Collegii Reglemente för den Judiska Nationen, som wilja hit i Riket inflytta och sig här nedsätta. Dat. d. 17 Maji 1782." (2 skilling).
- "Kongl. Commerce-Collegii kungörelse angående utländske hästars införsel och hwad Tull-afgift för dem bör erläggas. Dat. d. 4 Junii 1782." (6 skilling).
- "Öfwer-Ståthållare-Embetets kungörelse angående, til rättelse för de husägare, som förbättrat sina fasta Egendomar här i Staden. Dat. d. 22 Febr. 1782." (6 skilling).
- "Öfwerståthållare-Embetets kungörelse, angående de af Kongl. Maj:t i nåder widtagne anstalter, til fria Medicamenter och en tilbörlig skötsel för de fattiga siuka i Staden. Dat. d. 8 Junii 1782." (6 skilling).
- "Kongl. Swea hof-Rätts Universale, angående det at Kongl. Maj:ts Befalningshafwande och Regements Chefs ej måge af Almogen begära eller emottaga några sammanskotter. Dat. d. 25 Jan. 1782." (6 skilling).
- "Samling Kongl. Maj:ts Bref och Förklaringar, hwilka till Swar på inkomne förfrågningar om Lagens rätta förstånd, utfärdade blifwit ifrån 1760 års början til och med 1766 års slut: utgifwen af Sam. af Ugglas. Andra Upl. 4:to. (24 skilling).

Ett flertal olika publikationer vilka hade samband med änkedrottningens liv och död, bland annat ett ceremoniel vid änkedrottningens inflyttningen till Stockholms slott från Svartsjö slott den 25 juli 1782. (2 skilling, 6 runstycke). Det finns även en: ”Berättelse om hennes Kongl. Maj:ts Enke-Drotningens sista sjukdom och död” (1 skilling).

Återkommande poster i listan är någon sorts månadstaxa till exempel ”Martii Månads Taxa” (1 skilling). Det förekommer också två andra typer av taxor: ”Hyrkusk-Taxa ifrån d. 1 Junii til d. 1 Oct. 1782” (1 skilling). ”Åkare-Taxa för samma tid. ” ” ” (1 skilling, 6 runstycke).

Efterskrift på sista sidan:

”Och som genom Secretarereus och Riddarens Fougts emot slutet af detta år timade dödsfall och desförinnan utståndne flere månaders sjukdom, den händelse inträffat, at åtskillige arbete som varit årnade at före Jul utkomma, blifwit så mycket uppehållne, at de icke förr än nästkommande år funna utgifvas, hwarigenom innewarande års Respective Års-Prenumeranter stadna i förlust; så behagade De taga sin ersättning antingen på det sätt, at då Deras Årstrycks-Sedlar för innewarande år ombytas emot nya 1783, beräknas Dem den gamla Sedeln såsom 2 Riksd. 24 Skill. contant, hwaremot med 2 Riksd. 24 Skill. tilökning den nya löses; eller och, derest någon icke wore hugad at fortsätta Prenumerationen, behagade Den samma af de wid Kongl. Tryckeriet enl. Catalogerne befintlige äldre och nyare Förlager requirera Böcker för 2 Riksd. 24 Skill. Specie, efter eget wal, hwilka genast emot den gamla Prenumerations Sedeln återställande skola affölja. Stockholm d. 19. Dec. 1782”

Trycklista 1800 (utdrag ur originallistan med kommentarer)

Kungörelser och annat

- ”Bönedags Placat för år 1800. Dat. d. 23 December 1799.” (1 skilling, 6 runstycke).
- ”Kongl. Maj:ts Nådiga kungörelse, angående Strömrrensningar i Storfurstendömet Finland. Dat. d. 17 December 1799.” (1 skilling, 6 runstycke).
- ”Kungörelse af Direction öfwer Gustafs Inrättning til understöd för Stockholms Stads fattige Arbetare, angående skeende utdelning, samt Inrättningens nuwarande tilgångar. Dat. d. 12 Februarii 1800.” (9 skilling).
- ”Ordning vid Riksdagens början i Norrköping d. 10 Martii 1800. (4 skilling).
- ”Ceremoniel wid D. D. M. M. Konung Gustaf IV. Adolphs och Drottning Fredrica Dorothea Wilhelminas kröning wid Riksdagen i Norrköping år 1800; samt Ceremoniel wid Konung Gustaf IV. Adolphs hyllning wid Riksdagen i Norrköping år 1800. Tillsammans 16” (skilling).
- ”Register öfwer de angående Banco-Merket genom Trycket utgifne Författningar ifrån år 1668 til år 1800; författadt af Carl Gudmund Silwerstolpe. 4:o.” (24 skilling).
- ”Kongl. Maj:ts förnyade Nådiga förordning, angående Tornwäktarne i Stockholms Stad. Dat. d. 5 December 1800. (1 skilling).
- ”Sweriges Rikes Ständers Bewillning för nästkommande år 1801 och de påföljande åren intil nästa Riksdag; Gjord och samtyckt wid Riksdagen i Norrköping den 15 Junii 1800.” (32 skilling).
- ”Formulaire til Tro- och huldhets-Eden.” (9 skilling).

- ”Torner- och Riddare-Spel, hållit af Konungen på Drottningholm d. (stort mellanrum, datum skulle kanske fyllts i här, vår anm.) augusti och September 1800.” (24 skilling).

Opera

”Iphigenie den Andra, eller De gamla Grekiska historierne. Opera Comique i Tre Acter. Parodie af Iphigenie i Tauriden. Upförd första gången på Kongl. Mindre Theatern d. 25 Februarii 1800.” (4 skilling).

Romaner

- ”Den Engelske Baronettens Sir Charles Grandisons historia; af G. Richardson. Öfwersatt från Engelskan. Andra Boken. 12:o.” (36 skilling).
- ”La Femme blanche. 12:o häftad.” (20 skilling).
- ”Den lydig Bondflickan. Femte delen.” (8 skilling).

Återkommande poster: ”Taxor för hyrkuskarne ifrån den 1 Junii til den 1 December 1800. Dat. d. 31 Maji 1800.” (1 skilling, 6 runstycke). Under denna:

”Dito för Åkare samma tid. Dito dato.” (3 skilling).

Trycklista 1811 (utdrag ur originallistan med kommentarer)

Blandat innehåll

- ”Freds-Fördrag emellan hans Maj:t Konungen af Sverige och Sweriges Rike å ena, samt hans Maj:t Konungen af Danmark och Danska Riket å andra sidan, afhandladt och slutadt i Jönköping den 10 Decemb. 1809 och ratificeradt i Stockholm den 16 Decemb. och i Köpenhamn den 15 i samma månad. På Swenska och Franska.” (8 skilling). En motsvarande publikation finns för freden med Frankrike till samma pris.
- ”Tacksägelse i anledning af Freden med Danmark.” (1 skilling). En motsvarande publikation finns för freden med Frankrike till samma pris.
- ”Kongl. Maj:ts och Riksens Ständers fastställande Riksdags-Ordning; dat. den 10 Februarii 1810.” (12 skilling).
- ”Krigs-Bön.” (1 skilling).
- ”Eds-Formulaire för H. K. H. Kronprinsen.” (1 skilling).
- ”Riddarhus-Ordning, af Kongl. Maj:t stadfästad å Örebro Slott d. 14 Oct. 1810.” (6 skilling).
- ”Discours prononcé par S. A. R. Le Prince Royal à la Salle des Etats le 5 November 1810.” (2 skilling). Vår anm.: Disc. pron. = ”Tal, hållet av...”

”Taxor för hyrkuskarne här i Staden, hwarefter de hafwa sig at rätta, ifrån d. 1 Martii d. 1 Junii 1810; dat. den 2 Martii 1810.” (2 skilling). Under denna:

”Dito, hwarefter Åkare här i Staden så wäl uti skjutspenningar til de närmaste Gästgifwargårdar, såsom ock för et lass efter en häst så mycket han kan draga, ifrån och til nedanskrefne och deromkring liggande platser och ställen, jemte för slädeförskor wintertiden, hafwa at undfå sin tilständiga åkarelön, ifrån nedanstående da til den 1 Junii 1810; dat. d. 2 Mart. 1810.” (4 skilling).

Berättelser

- "Ytterligare Fortsättning af herr Presidenten m. m. Friherre Lagerheims Berättelse, angående Krigs-Fondens Inkomster och utgifter, sedan Junii månads början til October månads slut innewarande år 1809." (24 skilling).
- "Ytterligare Fortsättning och Slut af herr Presidenten m. m. Friherre Lagerheims Berättelse, angående Krigs-Fondens Inkomster och Utgifter; med Bilagor." (16 skilling).

Tal, memorial och protokoll

- "Tal, hållit inför Konungen i OrdensCapitlet den 4 Maji 1810 af Ordens-Cantzleren Herr Grefve Joh. G. Oxenstierna." (6 skilling).
- "Memorial rörande Bränwinsbränning, så wäl i allmänhet, som wid Kronans egna Brännerier; upläst i höglofl. Ridderskapet och Adelns Plenum den 13 Dec. 1809." (2 skilling).
- "Protocol, hållit inför Konungen i närvaro af Swea Rikes Ständer på Riksdagen i Stockholm den 5 November 1810." (5 skilling).